

HERMANN ZOLTÁN–KERTESI GÁBOR–VARGA JÚLIA

A teszteredmények társadalmi egyenlőtlensége és az általános iskolai szegregáció

Tanulmányunk a különböző társadalmi háttérű diákok általános iskolai teljesítményében megnyilvánuló különbségek és a szegregáció alakulását mutatja be a 2006 és 2019 közötti időszakban. Számításaink szerint az adott időszakban jelentős mértékben nőtt a különböző társadalmi helyzetű diákok iskolák közötti elkülönülése, és különösen az alacsony státuszú (az alsó jövedelmi ötédbbe tartozó) diákok szegregációja erősödött. Az időszak második felében a teszteredmények társadalmi helyzet szerinti különbségei is növekedtek. A szegregáció és a tanulói teljesítmények társadalmi státusz szerinti egyenlőtlenségei között is összefüggést találtunk: azokban a járásokban és városokban, ahol erősebb a szegregáció, jellemzően nagyobbak a teszteredmények társadalmi egyenlőtlenségei is.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: I21, I24, C19.

Bevezetés

A magyar közoktatási rendszer teljesítményének egyik alapvető jellemzője, hogy az egyéni eredmények szóródása nemzetközi összehasonlításban is kiugróan nagy mértékben tükrözi a tanulók közötti társadalmi különbségeket. A 2015. évi PISA-felmérés¹ adatai szerint például a természettudományos teszteredmények szóródását a felmérésben részt vevő országok közül Magyarországon magyarázta legnagyobb arányban a diákok társadalmi háttere (OECD [2018]). Ugyanezt a tendenciát

* Tanulmányunkat a magyar társadalomtudomány kiemelkedő alakja, a nemrégiben elhunyt *Csapó Benő* emlékének ajánljuk.

A tanulmány rövidített változata megjelent a *Munkaerőpiaci tükör, 2022 (Társadalmi egyenlőtlenségek és mobilitás)* című kötetben.

¹ PISA: *Programme for International Student Assessment* – a nemzetközi tanulói teljesítmény mérésének OECD-programja.

Hermann Zoltán, KRTK Közgazdaságtudományi Intézet, BCE Közgazdaságtan Intézet (e-mail: hermann.zoltan@krtk.hun-ren.hu).

Kertesi Gábor, KRTK Közgazdaságtudományi Intézet (e-mail: kertesi.gabor@krtk.hun-ren.hu).

Varga Júlia, KRTK Közgazdaságtudományi Intézet (e-mail: varga.julia@krtk.hun-ren.hu).

A kézirat első változata 2024. január 24-én érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.4.353>

figyelhettük meg már a kilencvenes években is: az 1999. évi TIMSS-mérések² szerint a családi háttér hatása a matematikai teszteredményekre több mint ötven ország közül Magyarországon volt a negyedik legerősebb (*Schütz és szerzőtársai* [2008]).

A magyar közoktatás egy másik alapvető vonása az általános iskolai oktatásban tapasztalható nagyfokú szegregáció. A különböző családi háttérű diákok elkülönülése nemzetközi összehasonlításban is jelentős mértékű (*Csapó és szerzőtársai* [2009]). Számos érv szól amellett, hogy a közoktatási rendszer e két jellemzője egymással is szorosan összefügg. A hátrányos helyzetű diákok szegregált oktatása többféle áttételen keresztül növelheti a tanulói teljesítmények társadalmi különbségeit; az iskolák, illetve a diákok közötti különbségek pedig erős ösztönzőt jelentenek a szülők számára, hogy a tágabb lakóhelyi környezetükben elérhető jobb minőségű és diák-összetételű iskolákba írassák a gyerekeiket, amivel maguk is hozzájárulnak a diákok közti társadalmi elkülönülés újratermelődéséhez (*Kertesi-Kézdi* [2005]).

Ez a tanulmány a társadalmi háttér szerinti teljesítménykülönbségek és a szegregáció időbeli változását mutatja be leíró jelleggel a 2006 és 2019 közötti időszakban. Elemzésünk alapját egy folytonos társadalmi státuszmutató képezi, amelyet az Országos Kompetenciamérés tanulói kérdőívének adatai alapján hoztunk létre, a korábbi gyakorlattól némileg különböző eljárást alkalmazva, melynek fontosabb részleteit az adatokról szóló részben ismertetjük.

A társadalmi háttér szerinti teljesítménykülönbségeket egy egyszerű mutatóval, a társadalmi háttér és a tesztpontszámok közötti kapcsolat erősségével mérjük. A tanulók társadalmi helyzet szerinti iskolai elkülönülését az előzőkben hivatkozott társadalmi státuszmutató eloszlásának alsó, illetve felső kvintiliséhez tartozó – a legrosszabb, illetve a legjobb társadalmi helyzetben levő (szegény, illetve jobb módú) – gyerekek iskolai elkülönülésével mérjük. A szegregáció vizsgálatánál két kérdést veszünk szemügyre: Milyen mértékben szorulnak ki a szegény gyermekek a társadalom nem szegény többségének iskoláiból? Milyen mértékben különülnek el a társadalom felső rétegének gyermekei mindenki mástól olyan iskolákban, amelyek csak korlátozott mértékben hozzáférhetők a kevésbé jómódú gyerekek számára? A diákok iskolák közötti társadalmi elkülönülését emellett egy általánosabb mutatóval, a társadalmi státuszmutató iskolák közötti varianciájának a teljes variancián belüli részarányával is mérjük. Tanulmányunk utolsó részében a tanulói teljesítmények társadalmi meghatározottságának és az iskolák közötti társadalmi elkülönülésnek az összefüggéseit vizsgáljuk, kihasználva a járáások, illetve városok közötti keresztmetszeti heterogenitásokat.

Az iskolai szegregációt kiterjedt szociológiai és közgazdasági irodalom vizsgálja Magyarországon. Ez az irodalom nagyobb részben az etnikai szegregációt és kisebb részben a legszegényebb (halmozottan hátrányos helyzetű) diákok szegregációját vizsgálta (*Havas-Liskó* [2006], *Kertesi-Kézdi* [2009]). A szegregáció időbeli változására vonatkozóan kevesebb adat áll rendelkezésre (*Kertesi-Kézdi* [2012], *Varga* [2022a]). Az itt következő beszámoló több társadalmi csoportra – a társadalmi

² TIMSS: *Trends in International Mathematics and Science Study* – nemzetközi összehasonlító teljesítménymérés matematikából és természettudományokból.

hierarchia alsó és felső ötödére – koncentrálna és a vizsgált időszak minden évében azonos mérési eljárást alkalmazva vizsgálja a gyerekek iskolák közötti elkülönülését. Az időbeli változások így, reményeink szerint, pontosabban megragadhatók, tekintve, hogy a mérési eljárásunk nincs kitéve olyan torzításoknak, mint a hátrányos vagy a halmozottan hátrányos helyzet időben változó definíciói, amelyekről a korábbi elemzések nem függetleníthették magukat.³

Adatok és módszerek

Elemzésünk az Országos Kompetenciamérés 2006 és 2019 közötti hullámainak adataira épül. A kompetenciamérés a 6., 8. és 10. évfolyamra járó tanulók matematikai és szövegértési készségeit méri fel standardizált tesztek alapján, néhány kivételtől (elsősorban speciális nevelési igényű diákoktól) eltekintve teljeskörűen. A diákok és szüleik egy háttérkérdőívet is kitöltnek, amely fontos információkat tartalmaz a család társadalmi jellemzőiről.

Az elemzési mintát azok a hatodikos és nyolcadikos diákok alkotják, akik *a)* kitöltötték a háttérkérdőívet legalább egyszer a hatodikos, nyolcadikos vagy tizedikes mérés keretében, vagy *b)* kitöltötték a matematikai és szövegértési tesztek közül legalább az egyiket hatodik vagy nyolcadik évfolyamon. A két évfolyamon az elemzési minta csaknem 2,3 millió diákot foglal magában, ezen belül a nyolcadikosok száma megközelíti az 1,25 milliót.

A tanulói háttérkérdőív adatai (a szülők iskolázottsága, a lakásban található könyvek száma, egyes tartós fogyasztási cikkek, különböző iskolai és iskolán kívüli állami támogatások megléte stb.) alapján létrehoztunk egy folytonos társadalmi státuszindexet. (Az index létrehozásához felhasznált változók listáját a *Függelék A1. táblázata* tartalmazza.) A felhasznált változók aggregálásához a súlyokat a szövegértés teszteredményein becsült regressziós modell paramétereiből nyertük. A becslés a 2006–2019-es időszak egyesített keresztmetszeti mintáján, a standardizált szövegértés pontszámain történt. Az így kapott nyers társadalmi háttérindex értékeit ezután évenként és évfolyamonként standardizáltuk, az átlag és a szórás így minden évben 0 és 1 közötti érték. A társadalmi háttérindex létrehozását a *Függelék A részében* mutatjuk be részletesen.

A társadalmi háttérindex létrehozásának legnagyobb nehézségét a hiányzó értékek nagy száma jelentette. A háttérkérdőívet évente hozzávetőlegesen a diákok ötöde nem tölti ki. Ezt a problémát nagyjából úgy hidaltuk át, hogy kihasználtuk az Országos Kompetenciamérés adatainak paneltulajdonságait – hogy minden diákot háromszor,⁴ 6., 8. és 10. évfolyamos korában mérnek fel –, és a hiányzó adatokat az időben stabilnak tekinthető változók (például a szülők iskolázottsága) esetében egy másik naptári év másik évfolyamán meglevő adatokkal pótoltuk.

³ A roma etnicitás mérése a 2006 és 2019 közötti kompetenciamérések háttérkérdőívi adatai alapján az időszak egészében hasonló. Időben változó definíciókkal akkor szembesülünk, ha az időbeli összehasonlítást kiterjesztjük 1992-re, illetve az 1980 és 1992 közötti időszakra is.

⁴ Az évfolyamismérlő tanulók háromnál többször is előfordulhatnak a kompetenciamérésekben.

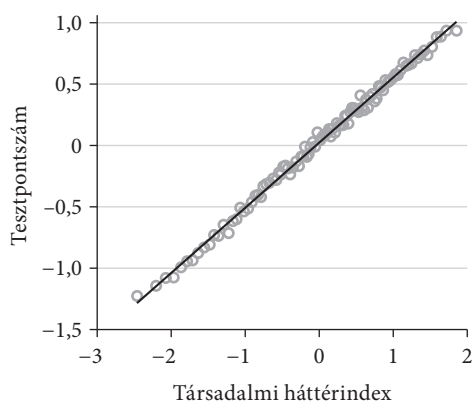
Az adathiány kisebb részét egy imputálási eljárás segítségével pótoltuk. Olyan diákok esetében, akikre nézve semmilyen forrásból nem állt rendelkezésre kérdőívi háttéradat, de volt teszteredmény, a megfigyelt teszteredmények és a *mindkét* adattal rendelkezők teszteredményének és társadalmi háttérindexének együttes eloszlása alapján imputáltunk háttérindexértékeket. A társadalmi háttérindexnek ezt a változatát használjuk a szegregáció mérése során, míg a teszteredmények társadalmi háttér szerinti egyenlőtlenségének elemzésekor, értelemszerűen, nem használunk imputált értékeket.

A tanulói teljesítmények társadalmi háttér szerinti egyenlőtlenségét a teszteredmények és a társadalmi háttérindex közötti kapcsolat erősségével mérjük. Évenként és évfolyamonként kétváltozós regressziókat becsülünk, ahol a függő változó a teszt-pontszám, a jobb oldali változó pedig a társadalmi háttérindex. Mindkét változót évenként és évfolyamonként standardizáltuk. Az egyenlőtlenség mérőszáma a társadalmi háttérindex standardizált regressziós együtthatója, amely azt mutatja meg, hogy egy szórás egységgel magasabb társadalmi státuszérték hány szórás egységgel magasabb teszt-pontszámmal jár együtt. Egy lineáris regressziós együttható nyilvánvalóan akkor ragadja meg jól a társadalmi háttér szerinti egyenlőtlenséget, ha a státusz és a teszt-pontszám közötti összefüggés lineáris, azaz ha a státuszértékek a teljes eloszlás mentén, annak valamennyi szegmensében hasonló arányú teszt-pontszám-különbségeket jeleznek előre. Az 1. ábra a 2019-ben 8. évfolyamra járó tanulók példáján mutatja be, hogy az összefüggés valóban lineáris (az összefüggés a többi év valamennyi évfolyamán hasonló mintázatú).

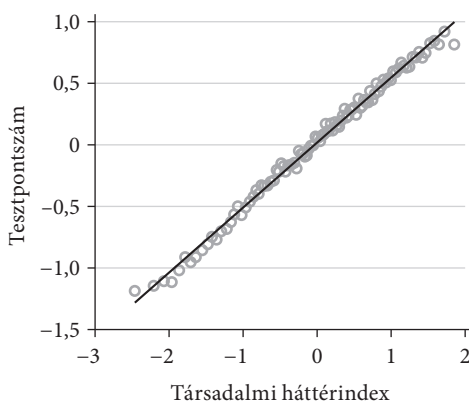
1. ábra

A társadalmi státusz és a teszt-pontszám összefüggése, 2019
(státuszindex szerinti percentilisekben mérve, 8. évfolyamos tanulók)

A) Szövegértés

B) Matematika

Megjegyzés: a társadalmi háttérindex és a teszt-pontszám standardizált értékei szórás egységben mérve.

Az iskolai elkülönülést kétféle mutatószámmal mérjük. Az egyik az iskolák közötti variancia részaránya a társadalmi háttérindex teljes varianciáján belül. Minél nagyobb ez az

arány, annál nagyobb mértékben különülnek el különböző iskolákban a különböző társadalmi státuszú diákok, és annál homogénebb az iskolák belső összetétele.

A másik mérőszám a szegregációs index, amelyet a társadalmi háttérindex alsó, illetve felső kvintiliséhez tartozó szegény, illetve jobb módú gyerekek iskolák közötti elkülönülésének mérésére számoltunk ki. Az iskolák közötti szegregációs index azt mutatja meg, hogy egy adott területi egységen belül egy társadalmi csoport és a komplementere közötti véletlenszerű kontaktusok valószínűsége hány százalékkal alacsonyabb annál, mint amekkora abban a hipotetikus esetben lenne, ha adott társadalmi csoporthoz tartozó tanulók eloszlása egyenletes lenne az adott területi egység iskoláiban. Intuitív megfogalmazással: a szegregációs index azt mutatja meg, hogy a különböző társadalmi csoportok között lehetséges kontaktusok hány százaléka hiúsul meg e tanulók iskolák közötti elkülönülése következtében.⁵

A szegregációs mutatók 0 és 1 közötti értékeket vehetnek fel; 0 a szegregáció teljes hiányára, 1 pedig tökéletes szegregációra utal. A külső variancia részaránya és a szegregációs index értéke közvetlenül nem hasonlítható össze egymással, időbeli trendjeik vagy keresztmetszeti szóródásuk azonban igen. A szegregáció mérése rendkívül érzékeny arra, hogy mérőszámainkat milyen kiterjedésű területi egységre számoljuk ki. Minél nagyobb területi egységre – akár az egész országra – számolunk szegregációs mutatókat, annál inkább befolyásolja a mérőszámok értékét a különböző társadalmi csoportok eltérő földrajzi elhelyezkedése. Minél inkább egybeesnek ezek a földrajzi egységek a valódi iskolapiacokkal – amelyeken belül a diákok lakóhelyük és az iskola között többségében ingáznak –, annál jobban ki tudjuk küszöbölni a szegregációs indexek értékéből a lakóhelyi elhelyezkedés földrajzi-társadalmi különbségeiből adódó összetételhatásokat.

Az iskolai szegregáció mérése során az Országos Kompetenciamérésben megfigyelt telephelyeket tekintjük iskolának. Az elemzésben a speciális nevelési igényű diákok nem szerepelnek. Kihagyásukkal mind a szegregáció mértékét, mind pedig a teszteredményekben tükröződő társadalmi egyenlőtlenségek mértékét inkább alulbecsüljük. Mérési eredményeinket a 8. évfolyamra járó diákokra nézve mutatjuk be. A 8. évfolyamos diákokra vonatkozó becslések a teljes intézményi kínálatot átfogják: ezen az évfolyamon már a hatosztályos gimnáziumok hatása is érvényesül.

A teszteredmények társadalmi egyenlőtlenségének időbeli alakulása

A 2. ábra a teszteredmények társadalmi egyenlőtlenségének időbeli alakulását mutatja be a 2006 és 2019 közötti időszakban a mindenkor 8. évfolyamos tanulók mintáján, ismételt keresztmetszeti becslések segítségével, amelyekben a standardizált teszteredményeket regresszáltuk a társadalmi háttérindex standardizált értékein. Az együtthatók értékeit a 95 százalékos konfidenciasávokkal együtt közöljük.

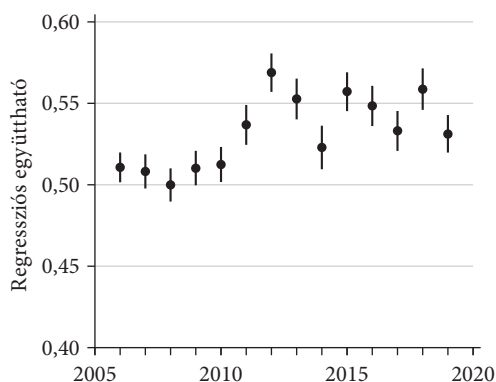
⁵ A szegregációs index képletszerű levezetését lásd Clotfelter [1999], [2004], illetve Kertesi–Kézdi [2009] írásában.

A becslt együtthatók értékei többségében szignifikánsan magasabbak az időszak második felében, mint az időszak elején, ami az egyenlőtlenségek növekedését jelzi. Matematikából egy szórásegységnyi társadalmi státuszkülönbség 2007 és 2011 között 0,47–0,48 szórásegységnyi tesztponszám-többlettel járt együtt, míg a 2012–2019-es időszakban 0,52–0,53 szórásegységnyivel, ami jelentős, 10 százalékos növekedést jelent. Szövegértésben is hasonló változást látunk. A 6. évfolyamos diákok esetében kevésbé egyértelműen tapasztalható az egyenlőtlenségek növekedése (lásd a *Függelék B1. ábráját*), ami azzal függhet össze, hogy a hatodik évfolyamra járó tanulóknál a kisgimnáziumok szerepe mérsékeltebb.

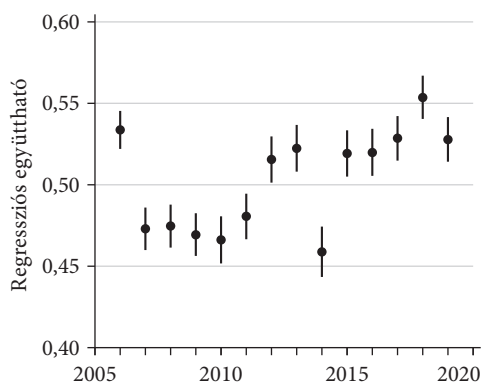
2. ábra

A társadalmi háttér hatása a 8. évfolyamon mért tesztponszámokra, 2006–2019 (kétváltozós standardizált regressziós együtthatók)

A) Szövegértés

B) Matematika

Megjegyzés: minden pont egy kétváltozós regressziós modell eredményét mutatja, ahol a függő változó a standardizált tesztponszám, a jobb oldali változó pedig az évenként és évfolyamonként standardizált társadalmi háttérindex. Az ábra a becslt együtthatókat mutatja, 95 százalékos konfidenciaintervallumokkal (iskolaszinten klaszterezett standard hibák alapján).

A szegregáció időbeli alakulása

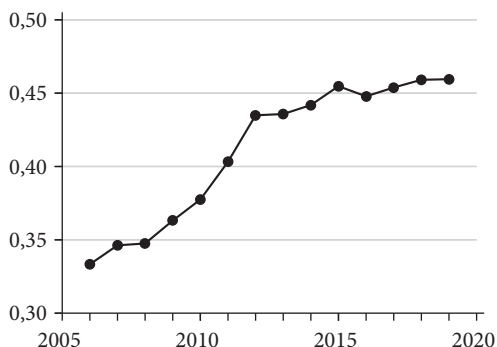
A 3. ábrán a szegregációs mutatók alakulását követhetjük nyomon, Magyarországot egyetlen nagy iskolapiacnak tekintve. A szegregációt az iskolák közötti variancia részarányával mérve azt tapasztaljuk, hogy a társadalmi státusz szerinti elkülönülés az időszak egészében folyamatosan nőtt, bár a növekedés üteme 2015 után valamennyire lelassult. Az időszak egészét tekintve azonban a növekedés jelentős mértékű: az iskolák közötti variancia aránya 0,33-ról 0,46-ra nőtt, ami csaknem negyven százalékos növekedést jelent. Az elkülönülés általános növekedése mögött azonban rendkívül heterogén folyamatok állnak. Az alsó és felső ötödbe tartozó diákok szegregációs indexei 2012-ig nagyjából hasonló meredekségű trend szerint emelkedtek, 2012 után azonban az alacsony státuszú diákok szegregációja tovább nőtt, miközben a felső

ötöd szegregációs indexe lényegében változatlan maradt. A társadalmi helyzet szerinti növekvő elkülönülés mögött elsősorban a szegény diákok erősödő szegregációja áll. Ez a változás drámai mértékű: az alsó ötöd szegregációs indexe bő egy évtized alatt több mint másfélszeresére emelkedett.

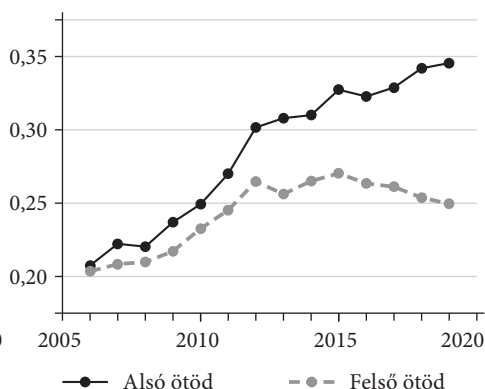
3. ábra

Az iskolák közötti társadalmi elkülönülés mérőszámainak alakulása országosan, 2006–2019 (8. évfolyamos tanulók)

A) Iskolák közötti variancia aránya

B) Szegregációs index

A szegregáció növekedése azonban nemcsak abból adódhat, hogy egy-egy térségen belül nő a szegények és gazdagok iskolák közötti elkülönülése, hanem abból is, hogy a szegények és gazdagok területi koncentrációja nő, azaz a fejlett térségek lakóhelyeiről egyre inkább kiszorulnak a szegény családok, a leszakadó területekről pedig egyre inkább eltűnedeznek a jobb módúak.

Az iskolás korú gyerekeket nevelő szegény és jobb módú családok növekvő mértékű földrajzi elkülönülése adatokkal igazolható. Ha a 3. ábrán látható számításokban az iskolák helyett a járásokat választjuk az elkülönülés alapegységének, akkor meg tudjuk becsülni azt is, hogy a tanulók iskolák közötti szegregációjának mekkora része származik abból, hogy társadalmi összetételét tekintve egyre homogénebb tanulói populáció él, illetve jár iskolába az ország különböző járosaiban. A tanulók iskolák közötti, országos szinten mért szegregációs indexén (S) belül elkülöníthető egy, a tanulók járások közötti földrajzi elkülönülését mérő komponens ($S^{\text{járás}}$).⁶ Bármelyik szegregációs mérőszámot tekintjük is, a földrajzi elkülönülés jelentősége 2006 és 2019 között igazolhatóan nőtt: ennek az összetevőnek a súlya az iskolák közti variancia mérőszámában ($\text{Var}^{\text{járás}}/\text{Var}$) a 2006. évet jellemző 37 százalékos részarányról 45 százalékra, a szegregációs indexek közül ($S^{\text{járás}}/S$) az alsó ötöd indexében 35 százalékról 40 százalékra, a felső ötöd indexében pedig 30 százalékról 37 százalékra emelkedett. (A Függelék B2. ábrája mutatja a teljes idősorokat.)

⁶ A dekompozíciós eljárásról lásd Clotfelter [1999], illetve Varga [2022b] 69–70. o.

Ezeket a jelentős összetételhatásokat a számításainkból úgy tudjuk kiküszöbölni, ha a valódi iskolapiacokhoz – tipikus iskolai ingázási körzetekhez – hasonló, homogénebb lakosságú földrajzi körzetekre (járásokra és városokra)⁷ számolunk átlagos szegregációs mutatókat. A járások és még inkább a városok olyan iskolapiacoknak tekinthetők, amelyekben észszerű (fél-egy óránál nem több időt igénylő), olcsó tanulói bérlettel hozzáférhető napi tömegközlekedési ingázási távolságon belül vannak az iskolák a gyerekek lakóhelyeitől, így a közlekedési hálózat *elvíleg* bárki számára elérhetővé teszi a körzet teljes iskolakínálatát. Ha a különböző családi háttérű tanulók ezt a könnyen elérhető iskolakínálatot nagyon különböző mértékben képesek a maguk javára fordítani, az az iskolai szegregáció mechanizmusainak tulajdonítható.

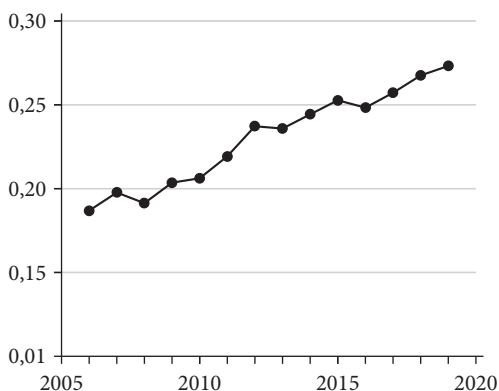
A 4. ábra a járásokra és többiskolás városokra kiszámított szegregációs mérőszámok átlagainak alakulását mutatja be. Mivel az iskolapiacok belső működésére vagyunk kíváncsiak, *súlyozatlan* országos átlagokat számolunk, hogy megmutathassuk, hogyan alakul egy tipikusnak tekinthető magyarországi iskolai ingázási körzeten (járáson, illetve városon) belül a tanulók iskolák közötti elkülönülésének időbeli trendje, az egyes körzetek méretétől *függetlenül*.

4. ábra

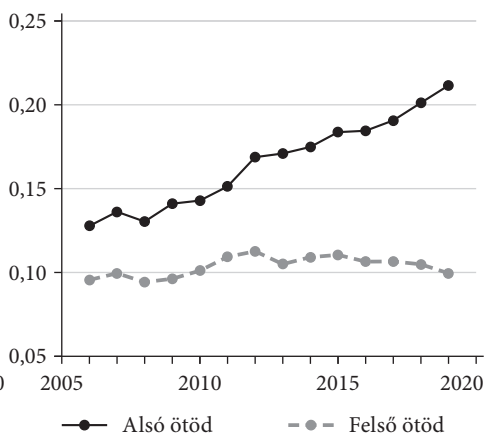
Az iskolák közötti társadalmi elkülönülés mérőszámainak alakulása, 2006–2019 (a járások, illetve városok szintjén mérve, súlyozatlan átlagok, 8. évfolyamos tanulók)

Járások

A) Iskolák közötti variancia aránya

B) Szegregációs index

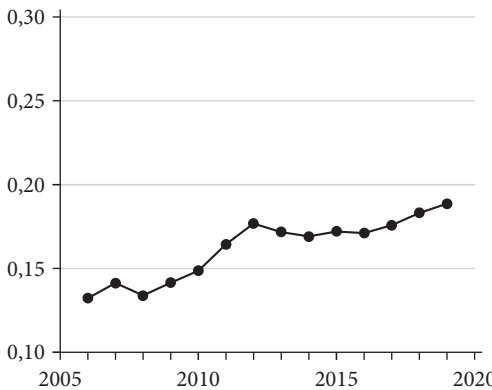

⁷ Budapestet összevontan egyetlen járásnak tekintjük, a városok közül csak azok jönnek számításba, ahol legalább két iskola működik. Egyiskolás városokban nem beszélhetünk iskolák közötti szegregációról. A városok száma 2008-ban összesen 306 volt, ezek közül 174 városban működött a teljes időszakban legalább két iskola.

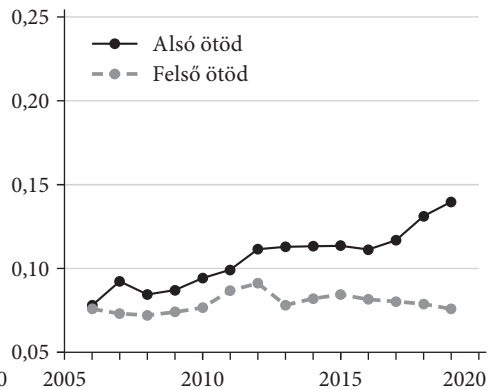
A 4. ábra folytatása

Városok

C) Iskolák közötti variancia aránya

D) Szegregációs index

Megjegyzés: az egyes járásokra, illetve városokra számolt szegregációs mutatók adott évre vonatkozó súlyozatlan átlagai. Budapest egyetlen járásként szerepel ($N=175$). Csak a teljes időszakban legalább két iskolával rendelkező városokra számoltunk szegregációs mutatókat ($N=174$).

A területi koncentráció változásának hatásától megtisztított becsléseink megerősítik a 3. ábra alapján megfogalmazott megfigyeléseket: a szegregáció növekedése nem pusztán összetétel-változások következménye; a szegregáció az iskolapiacokon belül is valóban jelentős mértékben és folyamatosan növekedett. Ezek mögött a változások mögött azonban – mint az országos trendek bemutatásánál hangsúlyoztuk – társadalmilag heterogén folyamatok állnak: miközben a jómódú családok gyerekeinek iskolai elkülönülése a társadalom többi részétől az időszak egészében mérsékeltnak és nagyjából állandónak tekinthető, addig a szegény tanulók egyre nagyobb mértékű kiszorulása a nem szegény többség iskoláiból a magyar iskolarendszer egyik végzetes fejleményének tekinthető: olyan jelentős társadalmi változásnak, amely beláthatatlan ideig rontani fogja a szegény gyerekek felnőttkori életéselyeit.

A 4. ábrán látható összefüggések robusztusak; akkor is fennállnak, ha a szegény és a jobb módú tanulók megkülönböztetését más definíció alapján végezzük el. Amint arról a Függelék B3. ábrája alapján meggyőződhetünk, a járások, illetve városok szintjén mért szegregációs indexek akkor is a 4. ábrához hasonló, divergens trendeket követik, ha az alsó és felső ötödeket nem egységesen, az országos eloszlás alapján, hanem a járásokon, illetve városokon belüli egyedi eloszlások alapján határozzuk meg.

A szegregáció mértéke és a teszteredmények egyenlőtlensége közötti összefüggés

A szegregáció és a tanulói teljesítmények társadalmi státusz szerinti egyenlőtlensége között is van kapcsolat. A szegregált iskolák növelhetik a szegény diákok lemaradását, a nagyobb egyenlőtlenségek pedig fokozhatják a magasabb társadalmi státuszú

szülők elkülönülés iránti igényét. Empirikusan ezt az összefüggést a keresztmetszeti területi különbségek alapján mutatjuk be. *Card–Rothstein* [2007] megközelítését alkalmazva megvizsgáljuk, hogy azokban a térségekben, ahol erősebb a szegregáció, jellemzően nagyobbak-e a társadalmi státusz szerinti iskolai teljesítménybeli különbségek. Egyszerű kétváltozós összefüggéseket mutatunk be, amelyek későbbi részletesebb kutatások alapjául szolgálhatnak.

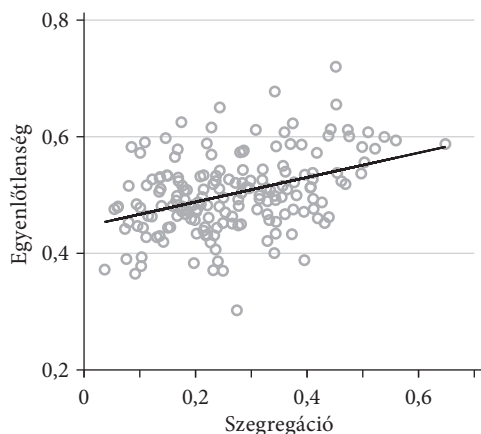
Az 5. ábra alapjául szolgáló számítások megfigyelési egységei a járások és a többszörös városok. Ezekre a területi egységekre számoltunk a 2017 és 2019 közötti időszak minden egyes évére szegregációs mérőszámokat, valamint kétváltozós teszt-háttérindex regressziókat, amelyeknek regressziós együtthatóival mérjük az illető területi egységet jellemző egyenlőtlenségeket. A szegregációs és egyenlőtlenségi mérőszámokat minden járásra és minden városra, továbbá a 2017 és 2019 közötti időszak minden egyes évére kiszámoltuk, majd az így kiszámított értékeket a 2017–2019-es időszak éveire átlagoltuk, hogy méréseink véletlenszerű hibáit csökkentsük. Az 5. ábra paneljeinek vízszintes tengelyén a szegregáció mértékét az iskolák közötti variancia részarányával mérjük. A függőleges tengelyen pedig az egyenlőtlenségi mutatók értékeit (a regressziós paraméterértékek átlagait) ábrázoljuk. Az 5. ábra A) és B) panelje a járások, C) és D) panelje pedig a városok szintjén mutatja be a szegregáció mértéke és a teszteredmények egyenlőtlensége közti összefüggést a matematika és a szövegértés teszteredményeire vonatkozóan. Az összefüggést a két változóra illesztett lineáris regressziós egyenesek mutatják.

5. ábra

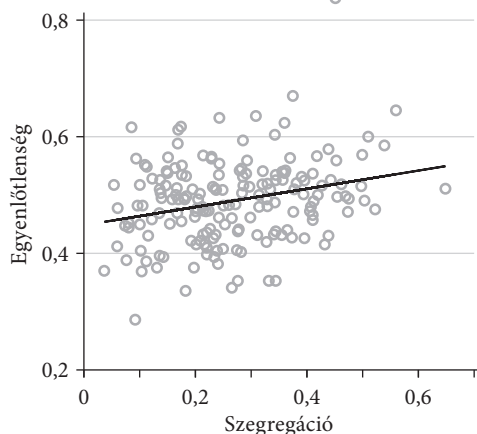
A szegregáció és a teszteredmények társadalmi egyenlőtlenségének összefüggése, 2017–2019 (a járások, illetve városok szintjén mérve, 8. évfolyamos tanulók)

Járások

A) Szövegértés

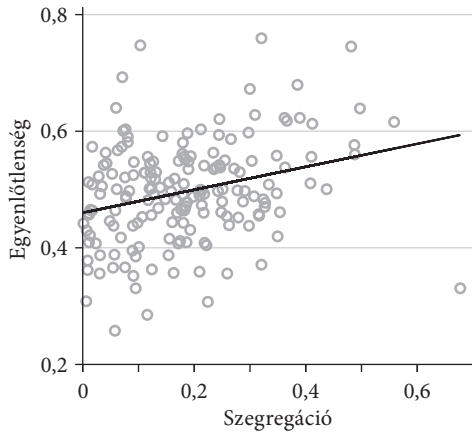
B) Matematika

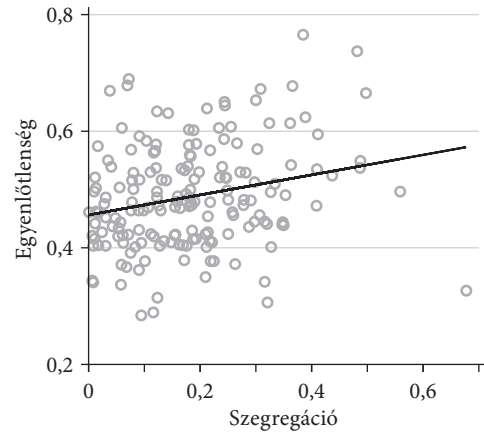
Az 5. ábra folytatása

Városok

C) Szövegértés

D) Matematika

Szegregáció: a társadalmi háttérindex iskolák közötti varianciájának aránya a teljes variancián belül. *Egyenlőtlenség:* a mutatót kétváltozós regressziós modellekből becsültük, amelyekben a függő változó a standardizált tesztponyszám, a jobb oldali változó pedig az évenként és évfolyamonként standardizált társadalmi háttérindex.

Megjegyzés: az ábrán az egyes járásokra és városokra a 2017–2019 közti időszak minden egyes évére számolt értékek súlyozatlan átlagai szerepelnek. Budapest összevontan egyetlen járásként szerepel ($N=175$). Csak a teljes időszakban legalább két iskolával rendelkező városokat vettük figyelembe ($N=174$).

Az eredmények azt mutatják, hogy az erősebb szegregáció a teszteredmények nagyobb egyenlőtlenségével jár együtt mind a járások, mind a városok szintjén. Az összefüggés minden esetben szignifikáns, erősségét tekintve pedig közepesnek mondható. Nyilvánvalóan mindkét tényezőt a járások és városok számos egyéb, itt figyelmen kívül hagyott jellemzője is befolyásolhatja. A korrelációs együtthatók (p -értékek) a járások esetében a szövegértésre 0,39 (0,0000), a matematikára pedig 0,27 (0,0004); ugyanezek a számok a városokra: 0,29 (0,0001) és 0,24 (0,0014).

Összegzés

Tanulmányunkban a társadalmi háttér szerinti iskolai teljesítménykülönbségek és a szegregáció időbeli változását vizsgáltuk egyszerű leíró eszközökkel. Az eredmények alapján három megállapítást tehetünk. Először, 2006 és 2019 között jelentős mértékben nőtt az alacsony státuszú (az alsó ötödbe tartozó) diákok iskolai szegregációja. Másodsor, növekedtek a teszteredmények társadalmi helyzet szerinti különbségei. Harmadszor, azokban a járásokban és városokban, ahol erősebb szegregációt mértünk, jellemzően nagyobbak találtuk a teszteredmények társadalmi egyenlőtlenségeit is.

Az e megfigyelések mögötti folyamatok megértése további részletes elemzéseket igényel, pusztán ezekből a megállapításokból nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Különösen igaz ez a szegregáció és a teszteredmények egyenlőtlenségei közötti összefüggésre: a megfigyelt keresztmetszeti korreláció alapján nem állíthatjuk, legfeljebb további kutatások számára igazolandó hipotézisként fogalmazhatjuk meg, hogy a szegregáció növekedése is hozzájárulhatott az iskolai egyenlőtlenségek növekedéséhez. Mindezen fenntartások mellett kimondhatjuk: a szegény tanulók iskolai szegregációjának drámai mértékű növekedése az oktatási rendszeren túlmutató, nagy és megoldásra váró társadalmi problémákra hívja fel a figyelmet.

Hivatkozások

- CARD, D.–ROTHSTEIN, J. [2007]: Racial segregation and the black-white test score gap. *Journal of Public Economics*, Vol. 91. No. 11–12. 2158–2184. o. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2007.03.006>.
- CLOTFELTER, C. T. [1999]: Public school segregation in metropolitan areas. *Land Economics*, Vol. 5. No. 4. 487–504. o. <https://doi.org/10.2307/3147061>.
- CLOTFELTER, C. T. [2004]: *After Brown: The rise and retreat of school desegregation*. Princeton University Press, Princeton–Oxford.
- CSAPÓ BENŐ–MOLNÁR GYÖNGYVÉR–KINYÓ LÁSZLÓ [2009]: A magyar oktatási rendszer szelektivitása a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményeinek tükrében. *Iskolakultúra*, 19. évf. 3–4. sz. 3–13. o.
- HAVAS GÁBOR–LISKÓ ILONA [2006]: Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában. Megjelent: *Havas Gábor–Liskó Ilona: Óvodától a szakmáig. Új Mandátum Könyvkiadó*, Budapest, 40–127. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR [2005]: Általános iskolai szegregáció I. Okok és következmények. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 4. sz. 317–355. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR [2009]: Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf. 11. sz. 959–1000. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR [2012]: Ethnic segregation between Hungarian schools. Long-run trends and geographic distribution. *Statisztikai Szemle*, 90. évf. 16. sz. 18–45. o.
- OECD [2018]: *Equity in education. Breaking down barriers to social mobility*. OECD, Párizs.
- SCHÜTZ, G.–URSPRUNG, H. W.–WÖSSMANN, L. [2008]: Educational policy and equality of opportunity. *Kyklos*, Vol. 61. No. 2. 279–308. o. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.2008.00402.x>.
- VARGA JÚLIA (szerk.) [2022a]: *A közoktatás indikátorrendszere, 2021*. KRTK Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- VARGA JÚLIA (szerk.) [2022b]: *Technikai útmutató „A közoktatás indikátorrendszere, 2021” című kiadványhoz*. KRTK Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.

Függelék

A) A társadalmi háttérindex létrehozása

Miért van szükség társadalmi háttérindexre?

Társadalmi háttérindex mutatóra azért van szükség, mert a lehetséges alternatív megoldás, hogy a gyerekek társadalmi státuszát szüleik iskolai végzettségével mérjük, hosszabb időbeli összehasonlítások céljaira korlátozottan alkalmas. Ugyanaz az iskolai végzettség egymástól távolabbi időpontokban nagyon eltérő társadalmi helyzeteket jelenthet. Például: amíg az 1990-ben született tanulók 0–8 osztályos végzettségénél magasabb iskolai végzettséget nem szerzett szülei a társadalom nagyméretű és meghatározó csoportját alkották, addig a 2005-ös születési kohorsz hasonló iskolai végzettségű szülei egy méretében jóval kisebb és marginálisabb társadalmi csoportot képeznek. A 0–8 osztályt végzett szülők gyermekeit tizenöt év távlatában már *nem* tekintetjük egymással jól összehasonlítható társadalmi csoportoknak.

Időbeli összehasonlításokhoz időben egységes és stabil mércét szabad használni. Ilyen mérce lehet például az egy főre jutó családi jövedelem, pontosabban: az e jövedelemmutató alapján számított *relatív* jövedelmi helyzet. A társadalom mindenkori jövedelemeloszlásában az egyes decilis- vagy percentilisértékek mindig ugyanazt a társadalmi csoportot jelenítik meg: a legalsó decilis a mindenkori legszegényebbet, a legfelső a mindenkori leggazdagabbakat. Az azonos módon meghatározott társadalmi csoportok *időben változó* tulajdonságainak összehasonlítása értelmes feladat. A szülők iskolázottsága közvetlenül nem alakítható át a *relatív* társadalmi helyzetet pontosan mérő, időben egységes mutatóvá, mivel ez részletes és folytonos skálán mérő változót igényel, amilyen a jövedelem.

A legtöbb társadalmi célú adatgyűjtésben, különösen az adminisztratív célú adatgyűjtésekben, nem áll rendelkezésre jövedelemadat. Számos adatfelvétel esetében azonban, második legjobb megoldásként, rendelkezésre állnak a családok relatív jövedelmi helyzetével jól korrelált családi háttérinformációk. Az Országos Kompetenciamérés előnyös tulajdonsága, hogy viszonylag sok, jövedelemmel korrelált háttéradatot tartalmaz a tanulók családjairól. Ezekből az adatokból létrehozható egy szintetikus mutató – a társadalmi háttérindex –, amely a *relatív jövedelmi helyzet közelítő változójaként* folytonos és monoton módon jellemzi a társadalom hierarchikus különbségeit. Az A) Függelék végén egy speciális mintán megmutatjuk, hogy az általunk létrehozott mutató erősen együtt mozog az érintett tanulók családjainak egy főre jutó jövedelmével: így jó közelítő jövedelemmutatónak tekinthető.

Az általunk alkalmazott eljárás, *alapelveit* tekintve, nem tartalmaz újdonságokat. Hasonló elven készít társadalmi háttérindexeket az Oktatási Hivatal a kompetenciamérés eredményeinek, illetve az OECD a PISA-vizsgálat eredményeinek értékelésekor. Eljárásunk *részletei* azonban, megítélésünk szerint, több újdonságot tartalmaznak, amelyekre a kifejtés során felhívjuk a figyelmet.

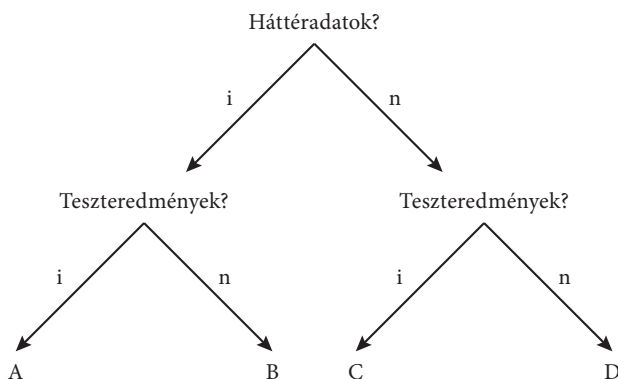
A társadalmi háttérindex létrehozásának lépései

Elsőként egy egyesített keresztmetszeti adatbázist hoztunk létre a 2006 és 2019 közötti Országos Kompetenciamérések 6., 8. és 10. évfolyamos tanulóinak olvasási és matematikai teszteredményeiből, illetve családi háttéradataiból. Az adatfelvétel a 2006. és 2007. évben csak a 8. évfolyamos tanulókat mérte fel, a 2008. évtől kezdve azonban a három évfolyam mindegyikére kiterjedt. 2008 óta minden tanuló egyéni szintű azonosítót kap, ami lehetővé teszi, hogy az egyéni tanulói teljesítményeket időben, évfolyamok között kövessük. Ezekre az elsődleges információkra támaszkodva próbáljuk a teljeskörűség igényével a közoktatás 6., 8. és 10. évfolyamain megjelenő tanulókat egy folytonos társadalmi mutatószámmal jellemezni.

Egy teljeskörűségre igényt tartó társadalmi háttérmutató létrehozásának legnagyobb nehézségét a hiányzó információk viszonylag nagy száma jelenti. A háttérkérdőívet évente a diákok ötöde nem tölti ki, illetve a diákok 7–10 százaléka – a sajátos nevelési igényű diákok többsége – nem ír tesztek [lásd lejjebb az A4. táblázat (2) és (3) oszlopát]. A kompetenciamérés mérési keretéhez tartozó diákokat az adathiányok szempontjából négy halmazzra bonthatjuk (lásd A1. ábra). E négy halmaz sajátosságai meghatározzák, milyen eljárást követhetünk.

A1. ábra

A kompetenciamérés mérési keretéhez tartozó tanulók részhalmazai

Számítási eljárásunk az alábbi logikát követi.

Első lépés: adott év adott évfolyamára járó diákok hiányzó háttéradatait feltöltjük azon naptári évek adataival, amelyekben ugyanazon diák szolgáltatott családi háttéradatokat.

Második lépés: a családi háttéradatokkal rendelkező tanulók ($A \cup B$) adataiból háttérindexet készítünk.

Harmadik lépés: a családi háttéradatokkal nem rendelkező tanulók (C) esetében más információkat bevonva háttérindexértékeket imputálunk.

Negyedik lépés: egyesítjük az $A \cup B$ és C halmazokra számított háttérindexadatokat.

A hiányzó családi háttér adatok pótlása

A társadalmi háttérindex létrehozásához a tanulói kérdőív⁸ családi háttérinformációiból az *A1. táblázatban* felsorolt adatokat használtuk.

A1. táblázat

A társadalmi háttérindex létrehozásához felhasznált változók

Változó	Kódértékek
Az anya, apa legmagasabb iskolai végzettsége	0–8 osztály szakiskola érettségi főiskola egyetem
Iskolai szociális transzferek	
– kedvezményes étkezés	van, nincs
– ingyenes étkezés	van, nincs
– ingyenes tankönyv	van, nincs
Iskolán kívüli szociális transzferek	
– gyermekvédelmi kedvezmény	van, nincs
Családi vagyontárgyak	Hány van belőlük?
– mobiltelefon	0, 1, 2, 3+
– számítógép	0, 1, 2, 3+
– személygépkocsi	0, 1, 2, 3+
– fürdőszoba	0, 1, 2, 3+
Családi nyaralás	hányszor? soha egyszer-kétszer többször minden nyáron
Otthoni internetkapcsolat	van, nincs
A lakásban levő könyvek száma	kevesebb mint egypolcnyi (körülbelül 0–50) egypolcnyi (körülbelül 50) 2-3 könyvespolcnyi (maximum 150) 4-6 könyvespolcnyi (maximum 300) 2 könyvszekrényre való (300–600) 3 vagy több könyvszekrényre való (600–1000) 1000-nél több
Családjának életszínvonala	átlag alatti átlagos átlag fölötti
Környéken lakó családok többsége	szegény átlagos jómódú

⁸ <https://www.oktatas.hu/koznevelas/meresek/kompetenciameres/hatterkerdoivek>.

A hiányzó adatok problémáját első lépésben úgy hidaltuk át, hogy kihasználtuk az Országos Kompetenciamérés adatainak paneltulajdonságait, nevezetesen azt, hogy az évismétlő diákok különböző naptári évek azonos évfolyamán többször szerepelnek, illetve azt, hogy alapesetben minden diákot többször (6., 8. és 10. évfolyamos korában) is felmérnek; a hiányzó adatokat így egy másik naptári évből származó családi háttér adatokkal pótolhatjuk.⁹ Az adatpótlás során először az évismétlő diákok hiányzó háttéradatait töltöttük föl a szomszédos naptári évek megfelelő adataival, ezt követően pedig a más évfolyamokon meglevő hasonló adatokat használtuk ugyanerre a célra.

Társadalmi háttérindex számítása a háttér adatokkal rendelkező diákokra

Minden több dimenzióból összetett mutató képzésének alapkérdése, hogy a mutató alapjául szolgáló egyedi indikátorokat milyen súlyozási eljárással aggregáljuk. Mi abból az elvből indultunk ki, hogy az egyes indikátorokat a többi indikátorhoz képest olyan mértékben célszerű figyelembe venni, amekkora társadalmi jelentősége van az illető mutatónak a többihez képest. Tartalmi szempontból ez azt jelenti, hogy az egyes indikátorok relatív fontosságát a súlyozásnál nem valamilyen *ad hoc* választás alapján döntjük el, hanem egy mindenki által fontosnak tekintett társadalmi kimeneti változóra való tekintettel. Ilyen fontos kimeneti változó az Országos Kompetenciamérésben egyedül a teszteredmény lehet.

Technikailag ezt azt jelenti, hogy az aggregáláshoz szükséges súlyokat egy olyan regressziós egyenlet paramétereiből vesszük, amelyben a teszteredményeket a releváns családi háttér adatokon (az *A1. táblázatban* szereplő változókon) regresszáljuk. Mivel a szövegértési teszteredmények a matematikai teszteredményeknél erősebben függnak össze a társadalmi háttér változókkal, ezért bal oldali változónak a szövegértési teszteredményeket választottuk. Ilyen becsléseket nyilvánvalóan a diákoknak csak arra a halmazára lehet készíteni, akik *egyaránt* rendelkeznek családi háttér adatokkal és olvasásteresztérényekkel (*A* halmaz). Ugyanakkor az ezekből a becslésekből származó paramétereket *súlyokként* a családi háttér adatokkal rendelkező diákok azon részhalmazára is használhatjuk, akiknek nincsenek teszteredményeik (*B* halmaz).

A súlyok képzéséhez az alábbi egyenletet becsüljük a kompetenciamérésben részt vevő 6. és 8. évfolyamos diákok *A* részhalmazán a 2006 és 2019 közötti adatfelvételek egyesített keresztmetszeti adatain.

$$T_{itg} = \alpha + \sum_k \beta^k X_{itg}^k + \varepsilon_{itg}, \quad i \in A, \quad t = 2006 - 2019, \quad g = 6|8. \quad (1)$$

A függő változó a *t*-edik év *g*-edik évfolyamára járó tanulók (*i*) szövegértési teszteredményeinek (*T*) standardizált értéke (a standardizálást évenként és évfolyamonként külön-külön elvégezve), *X*-szel jelölve az *A2. táblázatban* felsorolt családi háttérinformációk *k* elemű vektorát.

⁹ Adathiányok esetén az *A1. táblázatban* szereplő valamennyi információt megpróbáltuk pótolni. Egyedül az internetkapcsolatra vonatkozó kérdéskor nem pótoltuk a hiányzó adatokat.

Az (1) egyenletet a teljes időszak egyesített keresztmetszeti adatain becsültük meg annak ellenére, hogy a családi háttér – elsősorban a szülői iskolázottság – szerinti összetétel időben változott, és így a megfigyelt jellemzők teszteredményekkel való összefüggése is változhatott valamelyest. A súlyok így a családi háttérijellemzőknek a teszteredményekhez való *átlagos* hozzájárulását tükrözik a teljes időszakban. Egy időben egységes és stabil társadalmi helyzetet tükröző mutató időben változatlan súlyokat követel meg.

Az (1) egyenlet becsléséből kizártuk a 10. évfolyamos tanulókat, továbbá a másik két évfolyamról a sajátos nevelési igényű diákok többségét.¹⁰ A 10. évfolyamos tanulókat abból a megfontolásból hagytuk ki, hogy elkerüljük egy társadalmilag előzetesen erősen szelektált sokaság részvételét a becsléseinkben. Az érintett életkori csoport egy része 16 évesnél idősebbként túl van a kötelező iskoláztatási korhatáron, és korai lemorzsolódótként nincs jelen a kompetenciamérés mérési keretében. A lemorzsolódás a családi háttérváltozóknak is függvénye lehet, ráadásul időben változó mértékben, ami torzíthatná az (1) egyenletből számított paraméterek értékét.

Az A2. táblázat mutatja az (1) egyenlet becslési eredményeit.

A2. táblázat

Az (1) regressziós egyenlet becslési eredményei (függő változó: olvasás-szövegértés teszteredmények)

Változók	Együttható	Standard hiba
Anya iskolai végzettsége		
Szakiskola	0,173***	(0,003)
Érettségi	0,339***	(0,004)
Főiskola	0,452***	(0,005)
Egyetem	0,569***	(0,006)
Apa iskolai végzettsége		
Szakiskola	0,147***	(0,003)
Érettségi	0,291***	(0,004)
Főiskola	0,390***	(0,005)
Egyetem	0,506***	(0,006)
Kedvezményes étkezés	-0,003	(0,003)
Ingyenes étkezés	-0,101***	(0,004)
Ingyenes tankönyv	-0,038***	(0,003)
Rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény	-0,060***	(0,003)
Mobiltelefonok száma	0,054***	(0,002)
Számítógépek száma	0,014***	(0,001)
Személygépkocsik száma	-0,012***	(0,001)
Fürdőszobák száma	0,017***	(0,002)

¹⁰ Kivételt képeznek az úgynevezett beilleszkedési, tanulási és magatartási zavarokkal rendelkező sni diákok (btm-tanulók), akiket bevontunk az elemzésbe, de ezt a jellemzőjüket kontrollváltozóval nem jelöltük meg. A btm-tanulókat 2010-től lehet a kompetenciamérésben megkülönböztetni.

Az A2. táblázat folytatása

Változók	Együttható	Standard hiba
Családi nyaralás az elmúlt négy évben		
Egyszer-kétszer	0,032***	(0,003)
Többször	0,036***	(0,003)
Minden nyáron	0,074***	(0,003)
Otthoni internetkapcsolat	0,093***	(0,003)
Lakásban levő könyvek száma		
kb. 50	0,157***	(0,003)
50–150	0,305***	(0,003)
150–300	0,405***	(0,004)
300–600	0,491***	(0,004)
600–1000	0,564***	(0,004)
1000+	0,600***	(0,006)
Családjának életszínvonala		
Átlagos	-0,023***	(0,003)
Átlag fölötti	-0,060***	(0,004)
A környéken lakó családok többsége		
Átlagos	0,095***	(0,004)
Jómódú	0,010**	(0,005)
Az anya iskolai végzettsége (hiányzó érték)	0,223***	(0,009)
Az apa iskolai végzettsége (hiányzó érték)	0,164***	(0,006)
Kedvezményes étkezés (hiányzó érték)	-0,121***	(0,005)
Ingyenes étkezés (hiányzó érték)	-0,125***	(0,005)
Ingyenes tankönyv (hiányzó érték)	-0,070***	(0,006)
Gyermekvédelmi kedvezmény (hiányzó érték)	0,034***	(0,005)
Mobiltelefonok száma (hiányzó érték)	0,368***	(0,012)
Számítógépek száma (hiányzó érték)	-0,033***	(0,009)
Személygépkocsik száma (hiányzó érték)	-0,182***	(0,007)
Fürdőszobák száma (hiányzó érték)	0,101***	(0,009)
Családi nyaralás (hiányzó érték)	-0,077***	(0,005)
Otthoni internetkapcsolat (hiányzó érték)	-0,071***	(0,004)
Lakásban levő könyvek száma (hiányzó érték)	0,108***	(0,011)
Családjának életszínvonala (hiányzó érték)	0,071***	(0,007)
Környéken lakó családok (hiányzó érték)	0,120***	(0,008)
Konstans	-1,114***	(0,016)
A megfigyelések (tanulók) száma	2 119 484	
R ²	0,287	

Függő változó: évenként és évfolyamonként standardizált teszteredmények.

Minta: 6. és 8. évfolyamos tanulók 2006 és 2019 közötti egyesített keresztmetszeti mintája.

Megjegyzés: zárójelben iskolaszinten klaszterezett standard hibák.

*** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$.

Az A2. táblázat paraméterei alapján számolunk társadalmi háttérindex-értékeket (\hat{S}_{ig}) azokra a diákokra, akiknek vannak egyedi családi háttéradatai ($A \cup B$ halmaz) – a 6., 8. és 10. évfolyamra járó tanulókat egyaránt beleértve. A (2) egyenletben a jobb oldali változók paraméterei fölött kalappal jelöltük azt aényt, hogy a számí-táshoz felhasznált paraméterek az A2. táblázatban szereplő *becsült* értékek.

$$\hat{S}_{ig} = \hat{\alpha} + \sum_k \hat{\beta}^k X_{ig}^k, \quad i \in (A \cup B), \quad t = 2006 - 2019, \quad g = 6|8|10. \quad (2)$$

Társadalmi háttérindex imputálása háttér adatokkal nem rendelkező diákokra

A diákok nem elhanyagolható részére még ezzel együtt sem tudtuk a társadalmi háttér-index értékeit kiszámolni. Ezek azok a tanulók, akikhez még az adatfeltöltések után sem találtunk családi háttér adatokat, viszont rendelkeznek teszteredményekkel (C halmaz).

Ezekhez a diákokhoz a teszteredmény és a családi háttérindex A halmazon megfigyelhető *együttes eloszlásának tulajdonságaiból* és a C halmazon mért *tényleges* teszteredményekből lehetséges társadalmi háttérindex-értékeket rendelni. Ehhez elegendő azzal a feltételezéssel élni, hogy az A halmazon megfigyelt összefüggés a családi háttérindex (\hat{S}_{ig}) és a teszteredmények (T_{ig}^r, T_{ig}^m) között a C halmazon is ugyanúgy érvényes. Az összefüggés mintázatát az A halmazon a (3) egyenlet írja le. A kontrollváltozók közé felvettük a nem (L: lány) és a halmozottan hátrányos helyzet (H) mutatóját, r és m felső indexek jelzik az olvasástereszt, illetve a matematikateszt eredményeit. A teszteredmények mutatóit naptári évenként és évfolyamonként standardizáltuk.¹¹ A sajátos nevelési igényű tanulók ebben a becslésben sem szerepelnek, és a 10. évfolyamos diákokat ugyanazon oknál fogva kihagytuk a becslésből, mint ami miatt kihagytuk őket az (1) egyenlet becsléséből. Az együttes eloszlás tulajdonságait a (3) egyenlet paraméterei írják le.

$$\hat{S}_{ig} = \delta + \sum_l \theta^l T_{ig}^l + \kappa L_i + \lambda H_i + \mu_{ig}, \quad i \in A, \quad t = 2006 - 2019, \quad g = 6|8, \quad l = r|m. \quad (3)$$

A becsléseket három különböző időszakra kellett elkészítenünk, tekintve, hogy a 2006–2007 közötti időszakban nem állt rendelkezésre információ a halmozottan hátrányos helyzetű tanulókról, a 2008–2013-as és a 2014–2019-es időszakok között pedig erősen megváltozott a halmozottan hátrányos helyzet hivatalos definíciója. Becslési eredményeinket az A3. táblázatban közöljük.

Az A3. táblázatban megbecsült paraméterek felhasználásával imputáljuk a társadalmi háttérindex értékeit a teszteredményekkel igen, de primer családi háttér adatokkal nem rendelkező diákokra (a C halmaz elemeire). Az imputálást nem végezzük el a sajátos nevelési igényű tanulókra, a társadalmi háttérindex és a teszteredmények A halmazon megfigyelt együttes eloszlása ugyanis nem feltétlenül esik egybe azzal az eloszlással, amelyet – ha tény adatokkal rendelkeznenk – az ő esetükben megfigyelhetnénk.

¹¹ A becslésben minden olyan C halmazbeli tanulót szerepeltettünk, akinek volt legalább egyfajta teszteredménye. A hiányzó változóértékeket ez esetben is külön (hiányzó) változóval jelöltük meg.

A3. táblázat

A (3) regressziós egyenlet becslési eredményei (függő változó: társadalmi háttérindex)

	2006–2007	2008–2013	2014–2019
	(1)	(2)	(3)
Matematikateszt	0,122*** (0,003)	0,090*** (0,002)	0,103*** (0,002)
Olvasásteszt	0,173*** (0,003)	0,164*** (0,002)	0,164*** (0,002)
Lány	-0,041*** (0,002)	-0,021*** (0,001)	-0,014*** (0,001)
Halmazottan hátrányos helyzetű		-0,657*** (0,004)	-0,631*** (0,006)
Matematikateszt (hiányzó érték)	0,026 (0,073)	-0,014 (0,024)	-0,050** (0,022)
Olvasásteszt (hiányzó érték)	-0,128 (0,080)	-0,090*** (0,024)	-0,039 (0,043)
Konstans	0,027*** (0,004)	0,100*** (0,003)	0,120*** (0,004)
A megfigyelések (tanulók) száma	177 231	1 022 310	920 381
R^2	0,301	0,440	0,407

Függő változó: a (2) egyenlet által becsült háttérindexértékek.

Minták: 6., 8. évfolyamos tanulók 2006–2007, 2008–2013, 2014–2019 közötti egyesített keresztmetszeti mintái. Megjegyzés: zárójelben iskolaszinten klaszterezett standard hibák.

*** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$.

A (4) egyenlet mutatja imputálási eljárásunk eredményét: a társadalmi háttérindex imputált értékeit tartalmazó változót (\hat{S}_{ig}^*), amelyet a C halmaz elemeire számoltunk ki. A (4) egyenletben a jobb oldali változók paraméterei fölött kalappal jelöltük azt a tényt, hogy az imputáláshoz felhasznált paraméterek az A3. táblázatban szereplő becsült értékek. A 10. évfolyamos diákok esetében a C halmazra nem imputálunk változóértékeket.

$$\hat{S}_{ig}^* = \hat{\delta} + \sum_l \hat{\theta}^l T_{ig}^l + \hat{\kappa} L_i + \hat{\lambda} H_i, \quad i \in C, \quad t = 2006 - 2019, \quad g = 6|8, \quad l = r|m. \quad (4)$$

Az $A \cup B$ és C halmazokra számított háttérindexadatok egyesítése

Eljárásunk utolsó lépéseként egyetlen változóban egyesítjük az $A \cup B$ és C halmazokra számított háttérindexadatokat [lásd (5) képlet].¹²

¹² A 10. évfolyamos tanulók esetében: $SES_{ig} = \hat{S}_{ig}^*$, $i \in (A \cup B)$, $g = 10$.

$$SES_{itg} = \begin{cases} \hat{S}_{itg}, & i \in (A \cup B) \\ \hat{S}_{itg}^*, & i \in C \end{cases}, \quad g=6|8. \quad (5)$$

Az ebből nyert társadalmi háttérindex (SES) a mérési keretben szereplő tanulók csaknem teljes halmazát lefedi. Az eljárás végén mért adathiányok átlagosan a diákok nagyjából 4-5 százalékát teszik ki, ami a kiinduló helyzetben mért 20 százalékhoz képest jelentős eredménynek tekinthető (A4. táblázat).

A4. táblázat

Az adathiányok mértéke az eljárás előtt és után (az adott évfolyam tanulóinak százalékában)

Év	Évfolyam	Nincs olvasási teszteredmény	Nincs társadalmi háttér-információ		
			kitöltetlen háttérkérdőívek	adatfeltöltés után	adatfeltöltés és imputálás után
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
2006	8.	7,9	22,4	22,4	8,5
2007	8.	6,4	15,8	15,8	6,3
2008	6.	6,8	18,7	5,5	3,0
	8.	7,4	23,4	9,7	4,0
	10.	9,2	26,2	25,1	8,6
2009	6.	7,2	19,1	5,6	3,2
	8.	7,8	23,0	9,8	4,4
	10.	9,6	25,2	23,1	8,4
2010	6.	7,2	16,2	5,2	3,3
	8.	7,7	19,7	4,5	2,6
	10.	10,4	23,0	9,4	4,5
2011	6.	7,2	16,4	5,2	3,2
	8.	8,1	20,3	4,2	2,4
	10.	11,0	22,5	7,4	3,7
2012	6.	6,9	15,7	5,0	3,2
	8.	8,2	19,7	3,7	2,3
	10.	11,4	22,7	4,0	2,3
2013	6.	7,2	14,9	4,6	3,0
	8.	8,8	19,1	3,8	2,4
	10.	12,6	22,5	3,3	2,0
2014	6.	7,5	15,1	4,7	3,0
	8.	8,5	18,6	3,4	2,1
	10.	12,6	21,4	2,6	1,5

Az A4. táblázat folytatása

Év	Évfolyam	Nincs olvasási teszteredmény	Nincs társadalmi háttér-információ		
			kitöltetlen háttérkérdőívek	adatfeltöltés után	adatfeltöltés és imputálás után
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
2015	6.	6,4	13,9	4,6	2,7
	8.	7,6	17,3	3,1	1,9
	10.	9,0	18,7	2,3	1,2
2016	6.	6,9	16,1	7,5	3,5
	8.	8,2	19,1	3,2	1,8
	10.	9,9	19,2	2,4	1,4
2017	6.	6,6	14,9	7,5	3,5
	8.	8,1	19,2	3,4	1,9
	10.	9,9	18,7	2,1	1,2
2018	6.	6,5	16,1	15,4	5,9
	8.	8,3	20,0	6,4	2,7
	10.	8,5	18,0	2,3	1,2
2019	6.	6,9	17,3	17,0	6,2
	8.	9,1	21,7	6,1	2,7
	10.	10,4	19,5	2,3	1,3

Az adathiány többsége azokból a tanulókból adódik, akiknek eleve nem voltak sem teszteredményei, sem családi háttéradatai (*D* halmaz), illetve a sajátos nevelési igényű diákokból, akiknek egy részét a szövegben megadott okok miatt kihagytuk a becslésekből.

Az adatfeltöltés és imputálás utáni hiány aránya a 2006. és 2007. évben azért viszonylag magasabb, mert a felmérés ezekben az években csak a 8. évfolyamos diákokra terjedt ki, és emiatt nem volt honnan feltölteni a hiányzó adatokat, az időszak *eleji* (2008–2009. évi) felmérések 10. évfolyamos diákjainál, illetve az időszak *végi* (2018–2019. évi) felmérések 6. évfolyamos diákjainál pedig azért, mert az előbbieknél még nem voltak *korábbi*, az utóbbiaknak pedig még nincsenek *későbbi* évfolyamokról származó háttéradatai. Eljárásunk, ha a kompetenciamérést egy állandósult állapotában – a 2010 és 2017 közötti időszak egy tetszőleges évében – figyeljük meg, az adathiányt nagyon alacsony (3 százalék körüli) értékre képes leszorítani.

A társadalmi háttérindex mutató validálása a Tárki Életpálya-felmérésének adatain

Az általunk létrehozott mutató nagyon erősen együtt mozog az érintett tanulók családjainak egy főre jutó jövedelmével: a *relatív jövedelmi helyzet* egyfajta *közelítő változójának* tekinthető. Ennek az állításnak az empirikus alátámasztására bemutatunk egy számítást

a Tárki Életpálya-felmérésének adatain,¹³ amelyben *egyszerre* rendelkezésünkre állnak az Országos Kompetenciamérés családi háttéradatai, illetve – sok egyéb fontos információ mellett – a megfigyelt tanulók családjainak jövedelemadatai is.

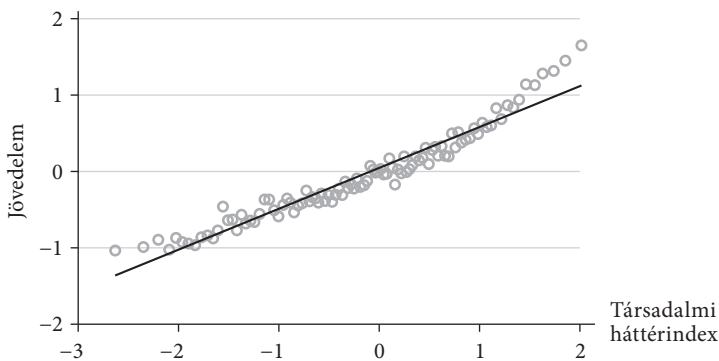
Az Életpálya-felmérés a rendszerváltás utáni Magyarország egyik legnagyobb országosan reprezentatív társadalomtudományi adatfelvétele volt, amely tízezer, 2006 májusában 8. évfolyamra járó és az adott tanév kompetenciamérésén részt vevő tanuló életét követte nyomon középiskolai pályafutása során. Az Életpálya-felmérés referenciasokaságába tartoztak azok a sajátos nevelési igényű tanulók is, akikkel 2006-ban kivételesen egy egyszerűsített olvasás-szövegértés tesztet is kitöltettek. Az Életpálya-felmérés 2006 ősztől 2012 nyaráig tartó hat kérdezési hulláma összesen hat tanévet fogott át. Az adatfelvétel 2006. évi első hullámához a felmérésben részt vevő tanulók kompetenciaeredményeit és tanulói háttérkérdőívének adatait is hozzárendelték. Mindegyik adatfelvételi hullám során kérdeztek a család/háztartás anyagi helyzetére vonatkozó információkat.

Az A2. ábrán látható grafikon vízszintes tengelyén az Életpálya-felmérésben részt vevő tanulók társadalmi háttérindexének standardizált mutatója szerepel (szórássegységekben mérve), függőleges tengelyén pedig az érintett családok egy főre jutó jövedelmének standardizált mérőszáma (szintén szórássegységekben mérve). A jövedelemmutatót az Életpálya-felmérés két változójából konstruáltuk meg: a háztartási kiadások 2006. évi, illetve a háztartási jövedelmek 2007. évi értékei alapján,¹⁴ főkomponens-elemzés segítségével.

Az A2. ábrán látható pontok a társadalmi háttérindex percentilisértékeihez rendelt átlagos jövedelemértékeket tartalmazzák.

A2. ábra

A társadalmi háttérindex és az egy főre jutó családi jövedelem összefüggése a Tárki Életpálya-felmérés adatain, 2006 (nyolcadik évfolyamos tanulók)

Vízszintes tengely: a társadalmi háttérindex standardizált értékeiből képzett percentilisek.

Függőleges tengely: a háttérindex standardizált percentilisértékeihez rendelt jövedelemmutató átlagos értékei (a mutató szórássegységeiben mérve).

Jövedelemmutató: a háztartási kiadások 2006. évi és a háztartási jövedelmek 2007. évi értékei alapján számolva, főkomponens-elemzéssel. $N \approx 9000$ tanuló.

Forrás: Tárki Életpálya-felmérés, 2006, 2007.

¹³ https://adatbanktest.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-H86.

¹⁴ Mindkét indikátort fogsztási egységekre vetítve és 2010. évi forintértéken mértük.

A két indikátor *egyéni* szintű korrelációja erős (0,573), nagyon erősen szignifikáns (0,00001, $N \approx 9000$); és a percentilisek szintjén aggregálva, jól illeszkedik. Noha az alsó és a felső háttérindexértékekkel némileg alulbecsüljük a tényleges jövedelmeket, az összefüggés az értelmezési tartomány azon szakaszain is monoton. Mindezekből a megfigyelésekből azt a következtetést szűrjük le, hogy a társadalmi háttérindex a relatív jövedelmi helyzet elég jó közelítő mutatójának tekinthető.

A társadalmi háttérindex használatával kapcsolatos további megfontolások

Amennyiben a társadalmi háttérindex mutatóját olyan kutatási célokra használjuk, amelyekben a teszteredményben mért tanulói teljesítmény a kimeneti változó, akkor az adatpótlásban csak a primer adatokból való adatfeltöltésig mehetünk el, és csak $A \cup B$ halmazra nézve számolhatunk mutatóértékeket. A teszteredményekből és a tesztpontszám–háttérindex együttes eloszlásából történő imputálás nem megengedett, a C halmaz kiegészítő információit nem lehet bevonni a változóképzésbe.¹⁵ Az imputálás során ugyanis olyan változóértékek keletkeznek, amelyek maguk is függvényei a teszteredményeknek, ilyenformán a teszteredmények magyarázatára nem használhatók. Ezt a változóképzési korlátozást érvényesítettük a főszöveg 1., 2. és 5. ábrájához vezető számításokban.

Más kutatási célok esetében, ahol a teszteredményeket *nem* használjuk kimeneti változóként, és ahol nagyon fontos szempont, hogy adataink a célsokaságot minél *teljeskörűbben* lefedjék – például, ha a társadalmi háttérindex alapján akarunk szegregációs mutatókat minél kisebb területi egységekre számolni (mint például a főszöveg 4. ábrájához vezető számításokban) –, az eljárás valamennyi lépését végigkövethetjük.

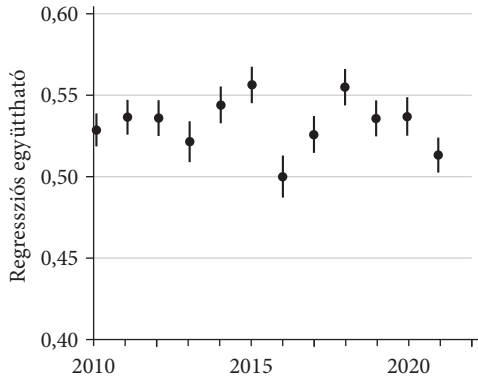
¹⁵ Az A4. táblázat (4) és (5) oszlopának összehasonlítása mutatja, hogy ez mekkora adatvesztéséget jelent.

B) Kiegészítő eredmények

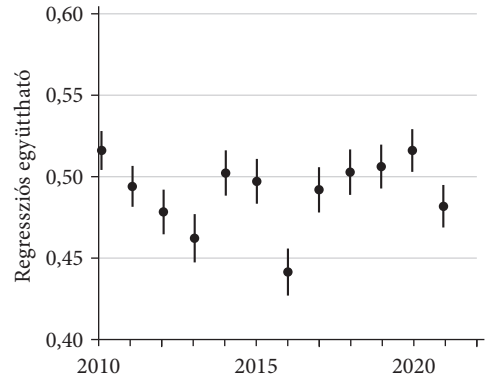
B1. ábra

A társadalmi háttér hatása a 6. évfolyamon mért tesztpontszámokra, 2008–2019 (kétváltozós standardizált regressziós együtthatók)

A) Szövegértés

B) Matematika

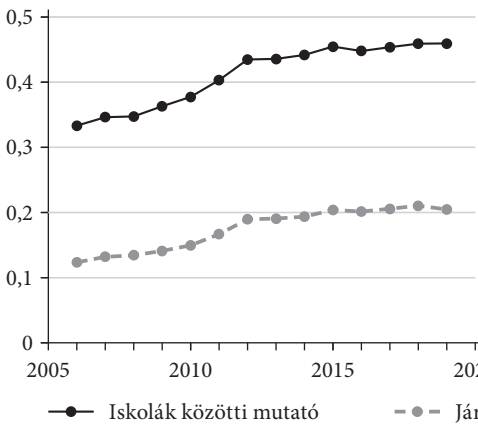

Megjegyzés: minden pont egy kétváltozós regressziós modell eredményét mutatja, ahol a függő változó a standardizált tesztpontszám, a jobb oldali változó pedig az évenként és évfolyamonként standardizált társadalmi háttérindex. Az ábra a becült együtthatókat mutatja, 95 százalékos konfidenciaintervallumokkal (iskolaszinten klaszterezett standard hibák alapján).

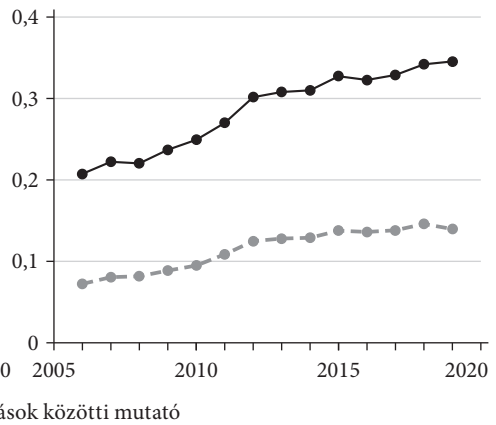
B2. ábra

Az iskolák, illetve a járások közötti társadalmi elkülönülés országos mérőszámainak alakulása, 2006–2019 (8. évfolyamos tanulók)

A) Iskolák/jársók közötti varianciaarány

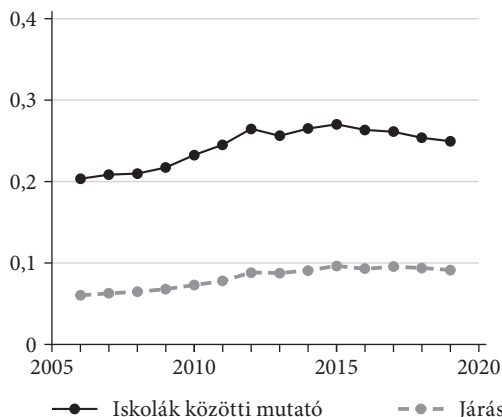
B) Szegregációs index, alsó ötöd

—●— Iskolák közötti mutató - - -● - - - Jársók közötti mutató

A B2. ábra folytatása

C) Szegregációs index, felső ötöd

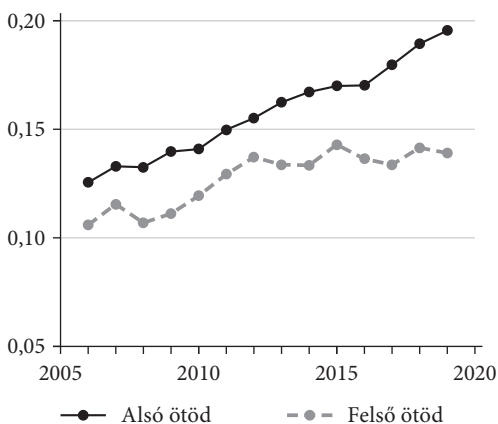

Megjegyzés: a számítási eljárásról lásd a 6. lábjegyzetet és a hozzá tartozó főszöveget.

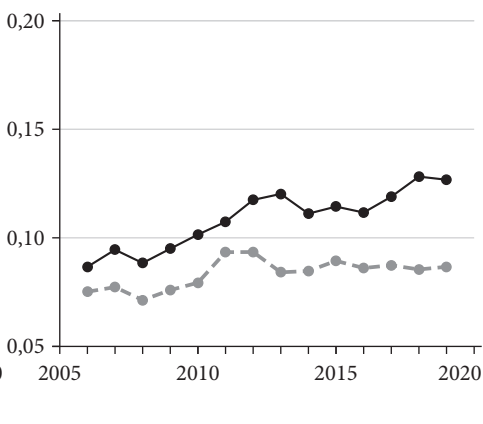
B3. ábra

Az iskolák közötti társadalmi elkülönülést mérő szegregációs indexek alakulása az adott járason, illetve városon *belüli relatív* társadalmi helyzet szerint, 2006–2019 (a járások, illetve városok szintjén mérve, 8. évfolyamos tanulók)

A) Járások

B) Városok

Megjegyzés: az alsó és felső ötöd a társadalmi háttérindex szerint az egyes járásokon, illetve városokon belüli ötödöket jelöli. Az egyes járásokra, illetve városokra becsült szegregációs mutatók az adott évre számolt súlyozatlan átlagok. Budapest egyetlen járásként szerepel ($N=175$). Csak a teljes időszakban legalább két iskolával rendelkező városokra számoltunk szegregációs mutatókat ($N=174$).

MADARÁSZ ALADÁR

Posztót borért

Töredékek egy „nem triviális, de igaz” közgazdasági doktrína történetéből

A klasszikus közgazdaságtan egyik legfontosabb tétele szerint a nemzetközi kereskedelemben érvényesül a komparatív előnyök elve. Ezt a tételt többnyire Ricardónak szokták tulajdonítani, de a prioritás kérdése két évszázad óta viták tárgya. A 20. század második felében Robert Merton tudományszociológiája fogalmazta meg a „többszörös felfedezés” általános érvényűnek tekintett hipotézisét, amelyre néhányan a közgazdaságtan történetében is igyekeztek példákat találni, közéjük sorolva a komparatív előnyök elvét. Ricardo és kortársai (Robert Torrens, Heinrich von Storch és egy névtelen angol pamfletíró) közel egy időben megjelent, a külkereskedelmi előnyöket elemző szövegeinek bemutatását követően a tanulmány a prioritási vita első szakaszát, Torrens és John Stuart Mill hullámmzó vélekedéseit ismerteti. A következő rész a Ricardo példájában szereplő „négy bűvös szám” a 19. század végétől máig ívelő historiográfiáját tekinti át. Az elmélet-történészek vitájában a két alpnarratíva: a Torrens prioritási igényét elfogadó és a komparatív előnyök elméletének érdemi kidolgozását Ricardónak tulajdonító álláspont különböző változatai fogalmazódtak meg, de konszenzus nem született.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: B12, B17, B30.

„A tantörténetek a tudományos kutatás legridegebb anyagai közé tartoznak.”

Eugen von Böhm-Bawerk

„Minden fontos dolgot már elmondott valaki, aki nem fedezte fel.”

Alfred North Whitehead

* A tanulmány az MTA–BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-9/2020) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült. Első változata 2020 februárjában hangzott el az ELTE „Költség és költészet” című, Halmos Károly tiszteletére rendezett konferenciáján, majd megjelent a konferencia kötetében (*Bolgár és szerkesztőtársai* [2022]). A jelen változat csak apróbb módosításokat tartalmaz. A címet a brit Department for International Trade és a Centre for Economic Policy közös kiadásában megjelent, *Evenett* [2017] kötetből kölcsönöztem.

Madarász Aladár egyetemi magántanár, Budapesti Corvinus Egyetem, az MTA emeritus kutatója (e-mail: aladar.madarasz@uni-corvinus.hu).

A kézirat első változata 2024. január 28-án érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.4.379>

Bevezető

A 2023-as esztendőben két alkalom, Adam Smith születésének 300. és David Ricardo halálának 200. évfordulója is lehetőséget kínált, hogy a közgazdaságtan történetével szisztematikusan vagy esetlegesen foglalkozó szerzők az „emlékezetipar” rituáléinak keretében fogalmazzák újra a klasszikus politikai gazdaságtan két meghatározó alakjáról korábban kifejeződött (az elődök által kialakított) narratívákat. Közvetten ugyan, de ez a tanulmány is hasonló módon keletkezett: Ricardo fő művének új magyar kiadása 2017-ben, az eredeti megjelenésének 200. évfordulóján került ki a nyomdából, s a könyv bemutatóján már szó esett a komparatív költségek tanának zegzugos történetéről. A nemzetközi kereskedelem elméletében alapvető jelentőségű tétel kimondását a közgazdaságtan történészei többnyire (de, mint látni fogjuk, nem egyöntetűen) Ricardo talán legfontosabb eredményének tartották és tartják „azok közül, amelyekkel hozzájárult a politikai gazdaságtan, eme jelenleg viszonylag precíz és tudományos ismeretág igazságainak gyarapításához”¹ – miként az ifjú John Stuart Mill írta 1829-ben (*Mill* [1844] 1. o.). A prioritásról, Robert Torrens elsőbbségi igényéről szóló kérdést azonban itt nem érintettem, később pedig azzal a közhellyel háritottam el, hogy a probléma összetett. Most arra teszek kísérletet, hogy néhány adalékkal megpróbáljam kiegészíteni e közhelyet.

A tanulmány szerkezete a következő: az első rész röviden bemutat kettőt azokból az interpretációkból, amelyekben Robert K. Merton két tudományszociológiai cikke (*Priorities in Scientific Discovery* és *Singletons and Multiples in Science* – Merton [1973] 286–304. o., 343–370. o.) nyomán a közgazdaságtan történetével (is) foglalkozó közgazdászok próbálták alkalmazni Merton fő hipotézisét („a tudományban minden felfedezés elvben többszörös, beleértve azokat is, amelyek a felszínen egyedinek látszanak” – uo. 356. o.), felhasználva prioritás és párhuzamos felfedezés e tudományágban is régóta vitatott vagy újonnan felismert eseteit. A második rész Ricardo és kortársai (Torrens, Heinrich von Storch és egy névtelen angol pamfletíró) külkereskedelmi előnyöket elemző szövegeit veti össze. Ezt követi a Torrens és John Stuart Mill hullámzó vélekedéseit bemutató harmadik rész. A negyedik pedig a „négy bűvös szám” historiográfiáját tekinti át, vagyis azt az évszázados vitát, amelyben a komparatív előnyök elméletét Ricardónak tulajdonító és az ezt tagadó narratívák csaptak össze egymással. Végül az ötödik rész egyfajta rendhagyó összegzéssel szolgál.

Többes felfedezések a közgazdaságtanban

1980-ban a *Transactions of the New York Academy of Sciences* sorozatában jelent meg a Robert Mertont köszöntő második Festschrift (*Gieryn* szerk. [1980]), amely az 1975-ben megjelent elsőtől eltérően nem arra törekedett, hogy átfogó képet adjon az ünneptelt szociológia munkásságának szinte minden területéről, hanem egyetlen témakört

¹ A megállapítás hangsúlyosabb nem is lehetne: ez a kötet első tanulmányának nyitó mondata.

emelt ki: a tudományszociológiát.² A kötet szerkesztője ezt nemcsak azzal indokolta, hogy Mertont szakmai pályája indulása óta folyamatosan foglalkoztatta a tudomány mint társadalmi intézmény megjelenése és működése, hanem azzal is, hogy a kiadványsorozat olvasói „nagyobbrészt természettudósok, akiket ez a téma vélhetően jobban érdekel, mint a más szociológiai témákról szóló esszék” (*Gieryn* [1980] VII. o.). A kötet két közgazdász szerzője,³ Paul Samuelson és George Stigler (Samuelson ekkor már Nobel-érmes, Stigler 1982-ben nyeri el a kitüntetést) egymáshoz némi képp hasonló gondolatmenet keretében „tesztelte” Merton paradigmáját. Samuelson Ronald Fisher, az angol genetikus és statisztikus példáján mutatta be az olyan

„rendkívül eredeti emberek esetét, akik sokkal gazdaságosabbnak találják, hogy valamit maguk dolgozzanak ki, akkor is, ha így olyasmit ismételnék el, ami már létezik az irodalomban, anélkül, hogy ezt elismernék” (*Samuelson* [1980] 127. o.).

Stigler pedig arra vállalkozott rövid esszéjében, hogy a közgazdaságtanból vett példákkal egyszerre cáfolja és bizonyítsa Merton tételét a többes felfedezésekről. Ehhez összeállított egy nyolc tételt tartalmazó listát, az itt szereplő esetek többnyire jól ismertek a közgazdaságtan történetének kutatói között (közülük az elsőt Merton is idézi Macaulaytól: a földjádék elmélete West és Malthus egyidejű kifejtésében). A lista hatodik helyén szerepel a komparatív költségek elmélete Ricardo 1817-ben és Torrens 1815-ben megjelent szövegében. A következő lépésben – a munkásságát ismerők számára némileg meglepő módon⁴ – a többes felfedezés tényét Stigler nem analitikus kritériumokhoz, tartalmi elemzéshez köti, hanem Mertont idézve ahhoz, hogy az egymástól térben távol dolgozó tudósok „ugyanazokra a társadalmi és intellektuális erőkre reagálnak, amelyek hatnak mindnyájukra” (*Merton* [1973] 375. o., *Stigler* [1982] 100. o.).⁵ Ezt a kritériumot alkalmazva számos felfedezés eltűnik a többes listáról, mert nem áll fenn a tudományos környezet alapvető hasonlósága (Stigler egyik példája szerint ezért nem lehet többes felfedezésről beszélni Michal Kalecki és John M. Keynes esetében, mert Kalecki a Lengyelországban uralkodó marxista közgazdaságtan keretei között gondolkodott, ami kevésbé hasonlított a korabeli brit közgazdaságtanra). A komparatív költségek doktrínája gond nélkül átmegy ezen a teszten. Ám ez nem elegendő, mert a döntő kérdés az, hogy ezek a többes felfedezések miért váltak tudományosan elfogadottakká egy adott időben, míg korábban a hasonló felvetések csak süket fülekre találtak. Így a komparatív költségek tanának is számos korábbi gazdasági szövegben található előzménye. Stigler szerint ez azt mutatja, hogy Mertonnak nincs igaza abban, hogy szükségesek a többes felfedezések; nem ezek, hanem a tudomány haladása következtében előálló új analitikus vagy empirikus igények hívják

² Merton „újrabevezetéséről” lásd *Crothers* [2020]. Magyarországi recepciójáról lásd *Wessely* [2011].

³ A harmadik Stephen Stigler (George Stigler fia), a statisztika professzora a tudományos névadás anomáliáiról írt esszét a kötetbe.

⁴ Stigler két sarkos megállapítása talán érzékelteti, miért meglepő a fenti álláspont: „Adam Smith olvasásának helyes módja megegyezik egy szakfolyóirat következő számának helyes olvasásával” (*Stigler* [2000] 40. o. – a fordítást javítottam, *M. A.*) és „a tudósok életrajzának ismerete sokszor megnehezíti és nem megkönnyíti munkásságuk megértését” (*Stigler* [1989] 21. o.).

⁵ Talán nem véletlen, hogy Merton következő mondatát Stigler már nem idézte: „Robinson Crusoe a tudományban éppúgy koholmány, mint a régimódi közgazdaságtanban.” (*Merton* [1973] 375. o.)

elő és teszik elfogadottakká egy adott időszakban a korábban negligált ötleteket és eljárásokat. A többes felfedezések a tudományok információs rendszerének hiányosságaiból fakadnak. Minél jobb az információs hálózat, annál kevesebb lesz az olyan igazi többes felfedezés, amelyeket jelentős időtartam választ el egymástól. Merton alaptétele a tudomány társadalmi jellegéről helytálló, de ennek alátámasztásához kevésbé van szükség a többes felfedezések hipotézisére.

Második példánk a hipotézis alkalmazására Jürg Niehans 1995-ben megjelent tanulmánya. Ennek részletes bemutatására itt nincs mód, de különösebb szükség sem, mert a komparatív költségek elmélete ugyan szerepel Niehans 40 tételt tartalmazó, többszörös közgazdasági felfedezést felsoroló listáján⁶ (ezek túlnyomó többsége a klasszikus politikai gazdaságtan utáni korszakból származik), de nem elemzi azt. Valójában a korábbi irodalomból ismert megállapításokat ismétli el: ebben az esetben szerepe van a gabonatorvény és a politikai tényező befolyásának, a nemzetközi kereskedelemről szóló, Smith utáni irodalomban kialakult közös analitikus eszköztárnak, valamint annak, hogy Ricardo korában az angol közgazdaságtan kiváló és kreatív elmék sorát vonzotta, és ezért „megnőtt a tudományos felfedezések áramlásának sebessége” (Niehans [1995] 19. o.). A komparatív költségek mint többes felfedezés esetét Niehans némileg dodonai módon foglalja össze:⁷

„Valójában lehetetlen megállapítani, mit tudott Torrens és Ricardo egymás gondolatairól a nemzetközi kereskedelem tárgyában, de bármelyikük biztosan felfedezte volna a komparatív költségek tanát még a másik nélkül is.” (Niehans [1995] 6. o.)

Gondolatmenetét summázva Niehans négy állítást fogalmaz meg: bár a többes felfedezések pontos azonosítása olykor nehéz, de „nagyon gyakoriak a közgazdasági elméletben”, forrásuk a tudományos kommunikáció tökéletlensége, létrejöttükben „viszonylag csekély a politikai, ideológiai és gazdasági környezet szerepe”, végül pedig a többes felfedezések a közgazdaságtanban akkor fordulnak elő a legnagyobb valószínűséggel, „amikor a hasonló analitikus eszköztárral rendelkező kutatók a létező elmélet ugyanazon hiányosságaival kerülnek szembe” (Niehans [1995] 18. o.). A közgazdaságtan kumulatív és whig tudományfejlődési modellje (amely ekkorra már túljutott delelőjén) Niehans „haladás, igazság és racionalitás” (Mirowski [1995] 281. o.) triászára épülő funkcionista és normatív tudományfelfogásában már-már karikatúrává válik: a közgazdaságtan „alapvető paradigmája ugyanaz Adam Smith láthatatlan keze óta [...] tárgyai az optimalizáló ágensek interakciói” (Niehans [1995] 17. o.).⁸ S ha az olvasónak az az érzése,

⁶ Megjegyzendő, hogy Niehans nem említi Stigler írását.

⁷ Niehans egyik kritikusa, Philip Mirowski ennek kapcsán emlékeztet Georgescu-Roegen maliciózus megjegyzésére: „[V]alaki más akkor is megírta volna a Hamletet, ha Shakespeare nem is létezett volna.” (Georgescu-Roegen [1983] XIII. o.)

⁸ Niehans történetietlenségét jól illusztrálják a következő sorok: „A tiszta elméleti közgazdaságtan az emberi viselkedés ama aspektusaival foglalkozik, amelyek nagyjából évszázadok, ha nem évezredek óta nagyjából ugyanazok. Ami az emberi motivációkról szóló tudást illeti, az általános egyensúlyelmélet, a játékelmélet, a lineáris programozás és a racionális várakozások éppúgy megszülethettek volna 500 évvel ezelőtt. A technológia állapota, a gazdasági haladás szintje, a természettudományok helyzete, a politikai és gazdasági intézmények (kivéve a vállalatok és a háztartások szétválását) alapszabványok. Ami fontos, az a matematika állapota. Ezért minden iskola és izmus (beleértve

hogy a komparatív költségek elmélete valamiképp kakukktojás Niehans sémájában, hiszen vele kapcsolatban kiemeli a politikai tényező befolyását, amelyet általában véve nem tart jelentősnek – erre az internalista modell nem ad választ.

A négy szám és a négy szerző

Az International Economic Association 1968. szeptemberi, a kelet–nyugati enyhülés jegyében⁹ és Csehszlovákia megszállásának árnyékában tartott montreali kongresszusának témája a nemzetközi kereskedelem jövője volt. Az elnöki megnyitót tartó Paul Samuelson itt mondta el „a ricardói négy bűvös számhoz” kapcsolódó anekdotát, amely azóta szinte már eposzi jelzőként társult a komparatív költségek elméletének majd minden ismertetéséhez. A történet szerint Samuelson a Harvardon kollégája, Stanislaw Ulam,¹⁰ a Lengyelországból emigrált kiemelkedő matematikus és fizikus (aki a Monte-Carlo-módszer egyik kidolgozója volt, és Teller Edével együtt tervezte meg a működőképes termonukleáris robbanószerkezetek konstrukcióját) a következőkkel nyaggatta:

„[M]ondj nekem a társadalomtudományok területéről egyetlen olyan tételt, amely egyszerre igaz és nem triviális. Ezen a vizsgán mindig megbuktam. De most, harminc évvel később, lépcsőházi gondolatként eszembe jutott a megfelelő válasz: Ricardo elmélete a komparatív költségekről; azaz annak bemutatása, hogy a kereskedelem akkor is kölcsönösen előnyös, ha az egyik ország abszolút termelékenyebb – vagy ellenkezőleg – minden áru előállításában. Egy matematikus számára nem szükséges bizonyítani, hogy ez logikailag igaz; arról pedig, hogy nem triviális, fontos és intelligens emberek ezrei tanúszkodnak, akik sohasem voltak képesek megérteni ezt a doktrínát, vagy elhinni, ha megmagyarázták nekik.” (*Samuelson* [1969] 9. o.)

A nemzetközi kereskedelemmel foglalkozó hajdani és kortárs teoretikusok kaleidoszkópszerűen villódzó seregszemléjében David Hume-tól Shinichi Ichimuráig és Egon Sohmenig („szinte minden nagy név a közgazdaságtanban jelen van a nemzetközi gazdaságtan területén is” – *Samuelson* [1969] 4. o.) Ricardo már az anekdota előtt is színre lép:

„Ricardo négy bűvös száma alkotja a komparatív előnyök elméletének lényegét. Ricardo számairól beszélek, noha lehetséges, hogy Torrens ezredesnek egyenlő vagy még erősebb igénye van a komparatív költségek elméletét illető prioritásra, mint Ricardónak. Miként oly gyakran megtörténik az elmélet történetében, a nagyobb név kiszorítja a kisebbet.” (*Samuelson* [1969] 4. o.)

a marxistákat) osztozik ugyanabban az állandó paradigmában, függetlenül attól, mennyire különbözőnek alkalmazásaikban, ideológiájukban és politikai javaslataikban.” (*Niehans* [1993] 508. o.)

⁹ A kelet–nyugati kereskedelemről előadást tartók között szerepelt a szovjet Tigran Hacsaturov és a magyar Vajda Imre. Előbbi egy mondatban utalt a „pillanatnyi politikai feszültségekre”, melyeket „átmeneti jellegűeknek” minősített.

¹⁰ Az 1930-as évek végén mindketten tagjai voltak a Society of Fellowsnak a Harvardon. Emlékezeiseiben Ulam is említi Samuelson mint Kennedy elnök későbbi tanácsadóját (*Ulam* [1991] 86. o.), de az anekdotát nem. Lásd még *Backhouse* [2017].

Lássuk akkor, hogyan is írt Ricardo és Torrens a külkereskedelemről, persze csak néhány szövegrészletre szorítkozva. Előbb azonban egy Ricardo-idézet:

„Az a baj, hogy akár írásban, akár élőszóval nagyon is tömören beszélek. A legnehezebb anyagból is annyit szoktam mennél kevesebb szóba beszorítani, hogy a legtöbb olvasó nem érti meg.”¹¹

Az 1817-ben megjelent könyv, a *Principles of Political Economy and Taxation* (Ricardo [2017]) sok-sok kommentátora vélte úgy, hogy a szerző nem tévedett túlságosan stílusa érthetőségét illetően, s a külkereskedelmet tárgyaló fejezet is jól példázza az egybefonódó, de ki nem bontott gondolatmenetek szétszalazásának nehézségeit. Ricardo kiindulópontja itt a munkaérték-elmélet érvényességének korlátozása:

„Az a szabály, amely az áruk egymáshoz viszonyított értékét az országon belül meghatározza, nem határozza meg egyúttal a két vagy több ország között cserélt áruk egymáshoz viszonyított értékét is.” (Ricardo [2017] 171. o.)

Noha első példájában három termék (bor, gabona, vas- és acéláru) és öt ország (Franciaország, Portugália, Amerika, Lengyelország és Anglia) szerepel, a továbbiakban Ricardo valamelyest megkönnyíti az olvasó dolgát: két termék és két ország esetében szemlélteti a munkamegosztás és a nemzetközi kereskedelem előnyeit.

„Angliában olyanok a körülmények, hogy a posztó termelése esetleg 100 ember egyévi munkáját igényli; de ha az ország belevágna a bortermelésbe, akkor ez már 120 ember ugyanennyi ideig tartó munkáját igényelhetné. Angliának tehát érdekében áll, hogy a bort importálja, és azt posztó exportjával vásárolja meg. Portugáliában a bor termelése esetleg csak 80 ember egyévi munkáját igényli, ahhoz pedig, hogy a posztót odahaza állítsák elő, 90 ember ugyanennyi ideig tartó munkája kellhet. Ezért tehát előnyös az ország számára, ha bort exportál posztóért cserébe. [...] Anglia tehát 100 ember munkájának a termékét 80 ember munkájának a termékéért adná oda. Ilyen cserére nem kerülhet sor egyazon ország lakosai között. 100 angol munkáját nem lehet 80 angol munkájáért odaadni, de 100 angol munkájának a terméke odaadható 80 portugál, 60 orosz vagy 120 kelet-indiai munkájának a termékéért.” (Ricardo [2017] 172–173. o.)

Vagyis a nemzetközi kereskedelmet a viszonylagos előnyök elve szabályozza, s az így megszerezhető nagyobb jószágmennyiség és magasabb fogyasztás a szabadkereskedelem melletti legfontosabb érv. Ricardo ezt magasztaló sorai azt tanúsítják, hogy szerzőjük Smith szorgos olvasójaként olykor nem idegenkedett a retorikai emelkedettségtől:

„Tökéletesen szabad kereskedelmi rendszerben természetesen minden ország azokba az alkalmazási módokba fekteti be a tőkéjét és a munkáját, amelyek a legkedvezőbbek a számára. Az egyéni érdeknek ez a követése csodálatra méltó módon kapcsolódik össze az egész világ egyetemes érdekével. Azáltal, hogy ösztönzi az iparkodást, jutalmazza a leleményességet, és a legcélravezetőbben használja ki a sajátos természet adta erőforrásokat,

¹¹ Ricardo levele Malthushoz, 1815. december 24. (Ricardo [1913] 108. o.) Lásd Faccarello [2015].

a munkát a leghatékonyabb és leggazdaságosabb módon osztja meg; a termékek össz-mennyiségének a növelésével viszont általános előnyt terít szét, és a közös érdekek és kapcsolatok kötelékével fűzi egybe a nemzeteknek az egész civilizált világra kiterjedő egyetemes társadalmát.” (Ricardo [2017] 171. o.)

Nem célom itt az, hogy akár csak vázlatosan felsoroljam Ricardo modelljének analitikus jellemzőit és problémáit,¹² de azt szükséges hangsúlyozni: noha az idézetek szövegében nemzetek, illetve országok szerepelnek, a fejezet első mondataiban világossá teszi, hogy a saját érdekeit követő, a profitját és az árakat figyelő kereskedő az ágens, nem pedig az egymással üzletelő két vagy több ország – ha tetszik, az eredmény a mikroökonómiai szereplők cselekedeteinek makroökonómiai következménye (Kurz [2017] 11. o.).

Két évvel korábban Robert Torrens (1780–1864) ezredes – aki hosszú és változatos pályája során 90 gazdasági tárgyú könyvet és pamfletet publikált, és akit életében a politikai gazdaságtan elismert tekintélyei között tartottak számon (1821-ben ő elnökölt a Political Economy Club alapító ülésén) – egy 365 oldalas könyvben tette közzé gondolatait a gabonakereskedelemről, a korszak egyik égető gazdaságpolitikai vitatémájáról. Itt szerepelt az a mondat, amelyre maga Torrens és a későbbi interpretátorok egyik tábora már az 1840-es évektől kezdődően a Ricardóval szembeni prioritás igényét alapozta, a múlt század közepétől pedig a Merton-féle többes felfedezések egyikeként vette számba.

„Ha Anglia olyan hozzáértésre tett volna szert az iparban, amelynek révén tőkéje adott egységnyi mennyiségével annyi szövetet tudna előállítani, amennyiért a lengyel földművelő több gabonát adna, mint amennyit ugyanazzal a tőkével a saját földjén tudna megtermelni, akkor az ország termőföldjeinek egy részét, noha ugyanolyan, sőt akár jobb minőségűek, mint Lengyelországban, mellőzik, és a gabonakínálat egy részét ebből az országból hozzák be.” (Torrens [1815] 264. o.)¹³

Sajátos módon a prioritási vita nyitányát Torrens 1815-ös előszava jelentette, ahol egyaránt megfogalmazta eredetiségét és egy névtelen forrása fontosságát. A szerző szerint könyvének „számos vizsgálódása [...] a külföldi áruk behozataláról még soha nem került a közönség elé”. Ám a következő mondat már azt tudatta, hogy „a második rész egy vagy két érvelését az a jeles pamflet sugallhatta, mely »Observations on the Foreign Corn« címmel jelent meg” (Torrens [1815] XIV. o.).¹⁴ Az utóbbi megjegyzés azonban majd két évszázadig semmi figyelmet nem kapott, a szóban forgó írás így nem szerepelt sem Edwin Seligman és Jacob Hollander 1911-es vitájában Torrens vagy Ricardo elsőbbségéről (Seligman–Hollander [1911]), sem Jacob Vinernek a nemzetközi kereskedelemről 1937-ben megjelent alapművében.¹⁵ A következő, illetlenül

¹² Lásd King [2013], továbbá a *Senga és szerkesztőtársai* [2017] kötet tanulmányait, valamint a Ricardo [2017] Bevezetésében adott rövid áttekintést (Madarász [2017] 37–40. o.).

¹³ Atkári János fordítása.

¹⁴ A névtelen pamflet címét Torrens rosszul adta meg (lásd az irodalomjegyzékben: *N. n.* [1814]).

¹⁵ Erre a Torrens összegyűjtött írásait kiadó Giancarlo de Vivo hívta fel a figyelmet egy cikkében (de Vivo [2010] 100. o.). Lásd később A prioritási vita hosszú évszázada című részben. Az említett Torrens-kiadáshoz nem volt hozzáférésem.

terjedelmes idézet alapján ki-ki eldöntheti, indokolt-e a névtelen szerzőt a komparatív előnyök többes felfedezőinek egyikeként tekinteni:

„Az a dőre feltevés, hogy ha két ország egymás közti kereskedelme kedvező az egyik, akkor ennek alapján ugyanolyan mértékben kedvezőtlen kell legyen a másik számára, már senkit sem téveszt meg, legalábbis Nagy-Britanniában. Ma már értjük, hogy minden kereskedelem, jóllehet egyes esetekben talán kedvezőbb az egyik, mint a másik ország számára, szükségképpen kedvez mindkettőnek. Az éghajlat, a termőföld, a nagyobb hozzáértés vagy más véletlenszerű körülmények olyan előnyt jelenthetnek egy országnak, amelynek egy másik nem lehet, illetve nincs birtokában. A köztük végbemenő csere következképp kölcsönösen előnyös. Ha két ország bármely árucikket, legyen az iparcikk, nyersanyag vagy élelmiszer, el tud cserélni egymással más olyan árucikkekért, legyenek azok iparcikkek, nyersanyagok vagy élelmiszerek, amelyeket viszonylag kevesebb munkával és tőkével állítottak elő, akkor nyilvánvalóan kölcsönös előnyről kell beszélnünk. Ha Anglia Németországgal elcserél egy vég pamutzövetet, amelyet tíz ember tíz napi munkájával állítottak elő (leszámítva az importált gyapot értékét), egy bizonyos mennyiségű vasért vagy búzáért, amelyet Angliában csak kétszer annyi ember ugyanannyi ideig tartó munkájával tudtak volna előállítani, akkor nyilvánvaló, hogy Anglia jobban jár, mint ha kétszer annyi saját munkát fordított volna a megtermelésére; és következképp, hogy a csere nagyobb mértékben növeli az angol tőkét, mint ha az ország munkáját és eszközeit közvetlenül a vas vagy a búza termelésére fordították volna. Továbbá, ha a két ország egyike, amely ugyanezeket a dolgokat ugyanannyi munkával és tőkével ugyanúgy képes előállítani, ezt a munkát és tőkét mégis előnyösebb alkalmazási módokba tudja átírányítani, akkor az ország ebből származó előnye nem kevésbé nyilvánvaló, jóllehet ennek következtében kénytelen befogadni a másik országból olyan dolgokat, amelyeket különben maga is elő tudott volna teremteni. Tegyük fel, hogy Anglia és Németország a vasat és a búzát ugyanannyi munka és tőke ráfordításával tudja előállítani, de ha Anglia, találékonyágának köszönhetően, ezt a munkát és tőkét pamutzövet termelésére tudja átállítani, s ezzel sokkal nagyobb mennyiséget képes megtermelni, mint amennyit Németország tudott volna a maga munkája és tőkéje hasonló alkalmazásával, akkor a csere ez esetben is szükségképpen előnyös mindkét ország számára. Németország ebben az esetben olcsóbban tesz szert a pamutzövetre, mint amennyiért a vashoz vagy a búzához képest azt Németországban tudták volna előteremteni; ez az ár mégis kellő mértékben meghaladja azt, amennyibe – az előállításához szükséges munka és tőke, a találékonyág révén – Angliában került, hogy a csere Anglia számára is előnyös legyen. Németország több pamutzövetre tesz szert, mint amennyit maga állíthatott volna elő ugyanannyi munkát és tőkét a pamutzövet gyártásában foglalkoztatva.” (N. n. [1814] 8–9. o.)¹⁶

A pamflet ismeretlen brit szerzője mellett azonban van további, a maga korában eléggé ismert közgazdász is, akit úgymond szintén beneveztek a többes felfedzők közé. 1815-ben Szentpétervárott jelent meg hat kötetben franciául a német–orosz

¹⁶ Atkári János fordítása. Itt kell megemlíteni egy másik, 1818-ban névtelenül megjelent pamfletet: *A Letter on the True Principles Advantageous Exportation* (N. n. [1818]), amelyet néhai szerzője a kiadó, „a néhai szerző barátja” sürgetésére írt évekkorábban. Bár a szöveg algebrai szimbólumokat használva fejtette ki az előnyös export és import elveit, nincs nyoma annak, hogy az itt bemutatott viták szereplői közül bárki ismerte volna 1933 előtt, amikor *Plant* [1933] felhívta rá a figyelmet és újra közölte a szöveget, ezért itt nem foglalkozom vele (lásd *Viner* [1937], *Pullen* [2006]).

Heinrich von Storch főműve, a *Cours d'économie politique ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations* (Storch [1815]). Storch a nagyhercegek (köztük a későbbi I. Miklós cár) és a nagyhercegnők (köztük Alexandra Pavlovna, József nádor fiatalon meghalt első felesége – ha hihetünk a Wikipédiának) nevelőjeként kezdett foglalkozni a politikai gazdaságtan kérdéseivel, s bár műve sok tekintetben szorososan követte Smith, Jean-Baptiste Say és Joseph-Clément Garnier írásait (amiért Say meg is vádolta plágiummal¹⁷), a modern kommentátorok már azt emelik ki, hogy több kérdésben eredeti gondolkodó volt (Schefold [1998], Zweynert [2008], Schumann [2018]). A külkereskedelemről szólva először Smith nyomdokain fejtette ki az abszolút költségek különbségére épülő magyarázatot, de azután érvelése a komparatív előnyökre koncentrált. „Torrensszel együtt Storcht Ricardo egyik előfutárának tekinthetjük.” (Schumann [2018])

„Mit érdekel egy orosz, hogy tőkénk és gépeik segítségével az angolok egyetlen nap alatt szőttek annyi pamutkalmét vagy gyapjúszövetet, amennyit ő olyan mennyiségű kenderért vagy faggyúért cserél el velük, amely neki kétnapi munkájába került, és nekik is ugyanannyiba került volna? Mivel iparának jelenlegi állapotában nem tudja megszerezni magának az anyagokat és előállítani ezeket a kelméket csak úgy, hogy háromnapi munkát áldoz rá, az egyik vagy a másik nép keresne a cserén a megfelelő munkamennyiség megtakarításával; és az így megtakarított munkát arra használhatná, hogy még több kelmét gyártson, még több kender termessen, vagy még több más terméket állítson elő.” (Storch [1815] IV. 188–189. o.)¹⁸

Vagyis Storch példájában Anglia oldalán van az abszolút előny, szemben Ricardo leírásával, ahol mindkét ágazatban Portugália a termelékenyebb. De az itt is világossá válik, hogy mind Anglia, mind Oroszország nyer a cserében, mert olyan mennyiségű árut szerez meg általa, amit maga csak egy nappal több munkával tudna előállítani.

Az eddigiek alapján a komparatív költségek elve igazolni látszik Merton tételét a többes felfedezésekről, mely szerint ezek jelentik a szabályt, s az egyediek a kivételek, amelyek speciális magyarázatra szorulnak (Merton [1973] 361. o.). Az 1810-es évek közepén a komparatív előnyök gondolata úgyszólván „benne volt a levegőben”, három esztendő alatt legalább négy szerző is megfogalmazta. Lássuk most, hogyan vélekedett a 19. századi tudományos közösség néhány alakja, beleértve két érintettet is, a prioritás kérdéséről, hogyan alakult ki és vált elfogadottá a Torrens elsőbbségét hirdető álláspont.

Tánc a prioritás körül

Ennek az alfejezetnek az lehetne a hosszabb, a komoly témához nem illő frivol címe: „Tánc a prioritás körül, avagy Torrens: kettőt jobbra, kettőt balra, J. S. Mill: visszátáncolás”. A bevezetőben már idéztem John Stuart Mill 1829-ben írt és 1844-ben

¹⁷ „Storch azzal tette magát hasznossá a politikai gazdaságtan számára, hogy a jó szerzőket másolta” – írta róla egyik könyvének név- és tárgymutatójában Say [1829] 450. o.

¹⁸ Erdélyi Ágnes fordítása.

megjelent esszéjét, amely Ricardo külkereskedelem-elméletét a politikai gazdaságtan legfontosabb hozzájárulásaként méltatta.

„Ő volt az első, aki a külkereskedelemtől szóló fejezetében [...] a külkereskedelem előnyéről szóló korábbi homályos és tudománytalan, ha nem éppen valóban hamis koncepciókat olyan filozófiai magyarázattal cserélte fel, amely szigorú precizitással magyarázza meg eme előny természetét, és lehetővé teszi az előny nagyságának megfelelő mérését.” (Mill [1844] 1. o.)

Millnek a megírás és a megjelentetés között eltelt 15 év alatt nem volt oka arra, hogy átértékelje véleményét, pedig akár ismerhette is Torrens aktuális nézetét.

Torrens ugyanis az *An Essay on the External Corn Trade* 1826-ban megjelent harmadik kiadásának előszavában azt írta:

„Az első kiadás a szerző véleménye szerint elsőként mutatta meg, hogy az árak magas szintje [...] nem vezet a hazai ipar depressziójához az olcsóbb külföldi áruk importja révén. Azokat az árukat, amelyeknek termelési költsége magasabb a külföldi országokban, mint idehaza, mégis importálni fogják, ha az importált jószágot termelő külföldi tőkés komparatív hátránya kisebb lesz, mint a cserébe exportált árukat termelő hazai tőkés komparatív előnye. Ezeket az elveket Ricardo átvette [...], és ezek alkotják a külkereskedelemtől szóló fejezete és az adózásnak az áruk importjára és exportjára gyakorolt hatásáról szóló elmélete alapját.” (Torrens [1826] VII–VIII. o.)

Ezt az egyértelmű igénybejelentést azonban néhány körülmény furcsává teszi. Mindezekelőtt az, hogy műve 1820-ban megjelent második kiadásában Torrens még egészen más hurokat pengetett, mondhatni, fordított pozícióból érvelt: szükségesnek tartotta a védekezést az ellen, hogy ő plagizálta Ricardót, akit „nagy műve, *A politikai gazdaságtan és adózás alapelvei* egy sorba helyezett *A nemzetek gazdagsága szerzőjével*” (Torrens [1820] XVIII. o.). Magyarázata szerint azért nem idézte a profitról szóló fejezetben „Ricardo oly sok eredeti és helytálló megállapítást tartalmazó munkáit”, mert ő könyvében „gyakran más értelemben használja a gazdaságtan tudományának nyelvét, mint ahogy Ricardo teszi”, s ez megzavarhatja az olvasót. A tapasztalt közgazdász képes felismerni az elv azonosságát a különböző kifejezésmódok mögött, és megérti, mennyiben alkalmazta Torrens Ricardo doktrínáit. Ez meggyőzheti a többi olvasót is, hogy a Ricardóra történő hivatkozások mellőzésével „a szerző nem szándékozott plágiumot elkövetni a másfajta nyelv és szemléltetési mód mögé rejtve” (Torrens [1820] XIX–XX. o.).¹⁹ 1820-ban jelentette meg Torrens, akit ekkorra már tagjai közé választott a Royal Society, a politikai gazdaságtanról szóló egyetlen „általános értekezését”, amely „kombinálja Adam Smith elveit az újabb keletű doktrínákkal”, köztük természetesen az Adam Smithszel itt is egyenrangúnak tekintett Ricardo elméletével. A külkereskedelemtől szóló fejezetben sem a prioritásigény, sem Ricardo neve nem szerepelt. Torrens ebben a könyvben csupán Ricardo értékelését és a gépesítés

¹⁹ Ma talán azt írná: ő más narratívában gondolkodik. Furcsa módon Lionel Robbins, aki Torrensről szóló monográfiájában az *Essay* harmadik kiadásának előszavában bejelentett prioritásigényt indokoltan tartja, a második kiadás előszavát figyelmen kívül hagyja, mondván, hogy ez megegyezik az első kiadásával, noha, mint látjuk, ez nem így van (Robbins [1958] 32. o., 269. o.).

hatásairól szóló fejtegetését tartotta szükségesnek bírálni. Az elsőt azért, mert szerinte nem a munka, hanem az áru előállításához szükséges tőke az érték meghatározója. A második kérdésben pedig amellet érvelt, hogy a gépesítés révén előálló munkanélküliséget a magasabb profitból megvalósuló növekvő felhalmozás hatása ellensúlyozza, mert növelni fogja a munkások iránti keresletet.

Mi változott meg öt év alatt, mi készítette Torrenst 1826-ban az addig nem hangoztatott prioritásigény kimondására – erről igazában csak találgatni tudunk. Mielőtt azonban ezt tennénk, térjünk vissza John Stuart Millhez, aki 1848-ban adta ki a klaszikus politikai gazdaságtan harmadik nagy művét, amely az elkövetkező évtizedekben alapkönyve lett e tudományágnak. A nemzetközi kereskedelem tárgyában Mill hosszasan idézte saját 1844-es írását, ahol kifejtette „Ricardo nyomán (aki elsőként tett nagy lépést e tárgy tisztázásában), hogy nem a termelés abszolút költségének különbségei, hanem a komparatív költségek különbsége határozza meg a cserét” (*Mill* [1848] II. 112. o.).²⁰ A következő fejezetben, amely a nemzetközi érték meghatározását taglalja, már megjelenik Torrens, mint aki alapvetően helyes nézeteket képvisel e tárgyban, bár következtetései néha túlhajtottnak tűnnek (*Mill* [1848] II. 133–134. o.). Prioritásról Ricardóval szemben Millnél nem esik szó. A helyzetet az teszi még különösebbé, hogy az 1844-es kötete előszavában Mill éppen Torrens ugyanazon évben megjelent egyik írására hivatkozott, mint amely újjáélesztette a közgazdászok érdeklődését az absztrakt tudomány iránt, és az ő kötetének első, a nemzetközi kereskedelemről szóló esszéje „pontosan azzal a tárggyal foglalkozik, amely Torrens ezredes és vitapartnerei között a disputa tárgya” (*Mill* [1844] V. o.). Vagy talán Mill éppen azért nem tartotta indokoltnak, hogy feltegye ezt a kérdést, mert Torrens szövege ebben az írásában enyhén szólva inkább volt alkalmas az olvasó összezavarására, mint az eligazodására? Az 1844-ben összegyűjtve publikált nyilvános levelek, amelyeket az előző években írt Torrens a kereskedelem- és gyarmatpolitika kérdéseiről politikusoknak és közgazdászoknak, nemcsak a helyenként hiányzó oldalakkal és hibás oldalszámozásokkal teszik próbára az olvasót, hanem az inkonzisztens megfogalmazásokkal is. Néhányat idézve ezek közül: az egyik levél bevezetőjében Torrens a „ricardói módszer alkalmazójaként” határozta meg magát a nemzetközi kereskedelem kérdésében (*Torrens* [1844] 329. o.), néhány oldallal később viszont arról szólt, hogy e tárgyban ő már korábbi írásaiban, köztük az 1815-ös esszéiben is

„ugyanezeket az elveket hangoztatta a nemzetközi cserét és a nemesfémek elosztását illetően. Ám ezeket az elveket [...] a közönségnek nálam sokkal magasabb tekintély mutatta meg [...], Ricardo fejezete a külkereskedelemről tartalmazza őket.” (*Torrens* [1844] 331–332. o.)

Majd később: „a nemzetközi kereskedelem elvei, amelyeket Ricardótól kölcsönöztem”, és „következtetéseim egységesen a Ricardo által megállapított elvekből vannak

²⁰ Az ifjabb Mill már 1825-ben a politikai gazdaságtant a tudomány rangjára emelő egyik alapvető felfedezésnek nevezte Ricardo elméletét a külkereskedelemről: „Megerszoktuk azt hinni, hogy a politikai gazdaságtant, amelyet még Adam Smith is a nagy homály és bizonytalanság állapotában hagyott, elsősorban három fölfedezés emelte a tudomány rangjára: a népesedés elve, a járadékelmélet és Ricardo elmélete a külkereskedelemről.” (*Mill* [1825] 218. o.)

vezetve”, továbbá „Ricardo mélyenszántó és eredeti fejezete a külkereskedelemről” (uo. 333. o., 336. o. – valójában 380. o., 383. o.). Nem folytatva a hasonló szövegrészek felsorolását,²¹ megkockázatom: ezek alapján ma is nehéz eldönteni, miként is vélekedett Torrens, és ezek olvastán John Stuart Mill nem láthatott nyomós okot arra, hogy visszavonja saját álláspontját Ricardo eredetiségéről. Inkább kitért arra, amit apja, James Mill írt Ricardónak a kézirat olvasása után, 1816-ban:

„A külkereskedelemről szóló vizsgálódás [...] eredeti és helyes és kiválóan demonstrált [...] ezek elsőrendű fontosságú új megállapítások, amelyeket ön teljes mértékben bebizonyított.”²²

S ha már visszaléptünk 1848-ból 1816-ba, nem kerülhető meg az időrendi kérdések és a személyes viszony tisztázása. Ricardo 1817-ben jelentette meg *Alapelveit*, Torrens recenziót írt a könyvről az *Edinburgh Review* számára,²³ amelyet végül a lap nem fogadott el. A könyvben Torrens neve nem szerepelt a hivatkozott szerzők sorában, amit ő nehezményezett is, amikor megkapta a tiszteletpéldányt. Ricardo így számolt be erről egy levelében:

„Torrens csalódott volt, hogy nem említettem a könyvben, s erről írt nekem, magának igényelve néhány elv eredeti felfedezőjének érdemét, amelyeket én megkísértem megalapozni. Nem terveztem figyelmen kívül hagyni az ő érdemeit, de azért nem említettem, mert egyik elmélete sem tűnt nekem meghökkentően újnak. [...] A könyvében vannak pontok, amelyekben én határozottan különbözöm tőle, de nem tettem szövé ezeket, mert tudtam, hogy ő is érzékelt: ezek hibásak, és helyesebb álláspontokat fogadott el és készül hamarosan publikálni. [...] Levelezésünkben igyekeztem megmutatni és Mill véleménye szerint meg is mutattam, hogy mindama pontokban, amelyekről azt gondolom, hogy elsőként fogalmaztam meg, az ő publikált véleménye ellentétes az enyémmel, azokban pedig, amelyekről azt mondta, hogy egyetértünk, és amelyek kapcsán igényt támasztott az eredetiségre, valójában kivétel nélkül megtalálhatók Adam Smithnél vagy Malthusnál, így egyikünk sem nevezhető a felfedezőjének.”²⁴

Ez a „perlekedés” (a levelezés nem maradt fenn) Ricardo szerint minden kesernyés íz nélkül folyt, és „a szívélyesség teljes helyreállításával végződött, még ha több rezerváltság kísérte, mint a korábbiakat”. Mi több, amikor Malthusszal hármásban együtt ebédeltek, Torrens Malthusszal szemben „keményen védelmezte az én nézeteimet, melyek hívévé lett”.²⁵ A megtérés azonban nem volt teljes, Torrens a visszautasított recenzió helyett egy R. kezdetűvel jegyzett levelet publikált az *Edinburgh Review*-ban 1818 októberében, amely Adam Smithre hivatkozva bírálta Ricardo érték- és

²¹ Lásd Jacob Hollander példáit: *Seligman-Hollander* [1911] 460–466. o., *Ruffin* [2002], [2005]. Ruffin 2002-es műve bizonyítottan veszi Torrens visszavonulását, a 2005-ös azonban már nem, de továbbra is elutasítja a „Torrens-mítoszt”.

²² James Mill Ricardónak, 1816. november 18. (*Ricardo* [1951–1973] VII. 99. o.)

²³ „Számos kérdésben nem értek egyet Ricardóval, de általános érdemét és eredetiségét tekintve nagyon nagyra becülöm a művet” – írta ennek kapcsán Torrens 1817-ben (lásd *Ricardo* [1951–1973] VII. 179. o. 2. lj.).

²⁴ Ricardo Trowernek, 1817. augusztus 23. (*Ricardo* [1951–1973] VII. 179–180. o.)

²⁵ Ricardo Trowernek (uo.).

profitelméletét, de külkereskedelemről és prioritásról ez a szöveg nem szólt. Ráadásul Ricardo több gesztust is tett Torrensnek, például 1818-ban egy levélben támogatta Torrens (akkor még sikertelen) képviselő-választási kampányát,²⁶ s ezt a levelet Torrens a későbbiekben is felolvasta gyűlésein. Legalább ilyen fontos lehetett az is, hogy a *Principles* 1820-as kiadásába már bekerült két méltató lábjegyzet Torrensnek a gabonakereskedelemről szóló írásáról (mint már láttuk, később ez lett Torrens prioritási igényének legfontosabb alapja), amely „a legkiválóbbak közé sorolható” azok között, amelyek felléptek a gabonaimport korlátozása ellen. „Kétszer említettem elismerően Torrenst – írta erről James Millnek –, de végignézve a könyvét, annyi mindent találok benne, ami rossz, hogy nem tudom általában dicsérni, csak valamely elv jó illusztrációjáért vagy valamely kérdésben elfoglalt helyes álláspontjáért.”²⁷ Tudjuk persze, hogy Ricardo számára az évtizedes elméleti viták jól összefértek a személyes jó viszonytal, ahogyan azt a Malthusszal való bensőséges barátsága példázta. Akárhogyan is: Torrens Ricardo életében nem állt elő a nyilvánosságban a komparatív előnyök elvének felfedezőjeként, erre csak 1826-ban, három évvel Ricardo halála után látta elérkezettnek az időt. Amint láttuk, ennek a bejelentésnek akkor nem volt különösebb visszhangja.

Majd negyedszázaddal később az akkor már hatvanas évei vége felé járó Torrens az 1847-es pénzügyi válság (lásd *Campbell* [2014]) kapcsán új lendülettel vetette magát a pénzelmélet és bankpolitika aktuális vitáiba, ami annyiban persze nem jelentett számára újdonságot, hogy az előző két évtizedben a gyarmatpolitika mellett ez volt egyik fő érdeklődési területe. Ebben az időben korábbi álláspontját feladva, a ricardiánus monetáris ortodoxia, a Currency School egyik vezető tekintélyeként szállt síkra a pénzkibocsátás és a banktevékenység szigorú szabályozása mellett, ahogyan azt az 1844-es Peel-törvény kodifikálta. A bankjegykibocsátás felső határát a nemesfémtartalék százalékában rögzítő szabályozás helyességét mind az 1847-es, mind az 1857-es bankpánik és likviditási válság jócskán megkérdőjelezte (az első esetben elvben, a másodikban gyakorlatban is felfüggesztették a banktörvényt), Torrens pedig mindkét alkalommal védelmébe vette a törvényt egy új pamfletjében (*Torrens* [1848]),²⁸ majd annak második és harmadik kiadásában. Az 1857-ben megjelent második kiadás egyik újdonsága a John Stuart Mill pálfordulásának „melankolikus tényét” bíráló hosszú fejezet volt, mert Torrens véleménye szerint a korábbi írásaiban a Currency School nézeteivel egyetértő Mill

„azok soraiba süllyedt, akik elfogadott igazságnak kezelik azt az állítólagos felfedezést, amelyet nem lehet megmagyarázni vagy megvédeni, kivéve azt az abszurd feltevést, hogy a pénz önmagát teremti” (*Torrens* [1857] IX. o.).

²⁶ „Ön nagy szolgálatot tenne az országnak a Parlamentben. Politikai gazdaságtani tudása alapján az Ön tanácsa minden pénzügyi kérdésben nagyon hasznos lenne.” (Ricardo Torrensnek, 1818. június 15. (*Ricardo* [1951–1973] XI., XII. o.))

²⁷ Ricardo James Millnek, 1818. november 23. (*Ricardo* [1951–1973] VII. 333. o.)

²⁸ John Stuart Mill álláspontja ennél jóval árnyaltabb volt, s valójában ő lett a brit monetáris ortodoxia megalapozója (lásd *Arnon* [2011] 247–248. o., *Hollander* [2000] 483–601. o.).

Kritikájával azt szerette volna elérni, hogy Mill helyreállítsa a korábbi művével szerzett, de utóbb „saját kezével megtépázott tekintélyét, mint eredeti és progresszív gondolkodót” (Torrens [1857] 171. o.). A másik, témánk szempontjából még fontosabb kiegészítés az volt, hogy Torrens az 1857-es kötethez fejezetként csatolta első közgazdasági írását, a Napóleon által bevezetett kontinentális zárlat következőképpen foglalkozó traktátust, amely eredetileg 1808-ban került ki a nyomdából. Ezt az előszóban így vezette fel:

„[Itt] fejtettem ki, hitem szerint elsőként, a kereskedelemről származó előnyök természetét. Az elveket [...] Ricardo lényegében átvette a *Politikai gazdaságtanról és adózásról* írt nagy művében, s mivel az én előző publikációm régen kifogyott és feledésbe merült, ezért általánosan azt hitték, Ricardóra várt az a feladat, hogy korrigálja Adam Smith hibás elméletét, és megmutassa, hogy a külkereskedelem haszna a megnövekedett termelésből származik, amit a foglalkoztatás nemzetközi megosztása hozott létre. Megmutattam, hogy a megnövekedett termelés különböző arányokban oszlik meg az országok között, amelyek egymás között kicserélik a szóban forgó termékeket.” (Torrens [1857] XV. o.)

A rég elfeledett írás publikálásával „a jogomat akartam megszerezni arra, hogy a külkereskedelemről származó előnyök természetéről és nagyságáról szóló [...] elmélet eredeti megfogalmazójának tartsanak [...], amit már negyvenkilenc évvel ezelőtt a közönség elé tártam” – írta Torrens 1857-ben (XVI. o.) (egy évvel ezelőtt, hogy Lyell és Hooker együttesen bemutatta a Linnean Society londoni ülésén Darwin és Wallace, „az egymástól függetlenül dolgozó és egymást nem ismerő két természettudós” elméletét az evolúcióról, az együttes felfedezés prioritási viták nélküli leghíresebb példájáról – Merton [1973] 305–308. o.).

Ha ez a történet ma játszódna, a vita nagy valószínűséggel egy akadémiai vagy egyetemi testület napirendjére kerülne, ott pedig sorjázhatnának a (mi tagadás, csipetnyi rosszindulattal megspékelt) kérdések Anholt hős védelmezőjéhez,²⁹ miért várt 31 évig, és miért állt elő 1857-ben újra prioritási igényével. Miért nem tette meg ezt Ricardo életében? Hogyan felejtkezett el 1826-ban arról, hogy már első művében kidolgozta a külkereskedelem előnyeinek helyes elméletét, és mitől jutott ez eszébe élemedett korában, 49 évvel a mű megjelenése után? Ezek természetesen az én kérdéseim, de elmélettörténészként nem feladatom sem a találgatás, sem az ítékezés. Arra azonban kísérletet tehetek, hogy megmutassam, milyen mértékben épültek be és kaptak választ az ilyen kérdések az elmélettörténeti irodalomban a „Torrens-mítosz” védelmezőinek és tagadóinak narratíváiban. Talán ahhoz is közelebb juthatunk, hogy lássuk: mennyiben alkalmazható Merton tudományszociológiájának fogalmi apparátusa, amely a prioritási vitákat a tudományos közösség értékeinek és normáinak ambivalenciájára vezeti vissza: az eredetiség követelménye az elismerés iránti igény és a szerénység elvárása között (Brannigan [1981] 52–62. o.).

Mindenesetre Torrens módosított stratégiája ezúttal sikert hozott. John Stuart Mill 1862-ben egy lábjegyzettel egészítette ki a külkereskedelemtől szóló fejezet változatlanul hagyott főszövegét a *The Principles of Political Economy* ötödik kiadásában:

²⁹ Lásd ehhez Fetter [1962].

„Egy időben azt hittem, hogy Ricardo az egyedüli szerzője annak a doktrínának, amely az egy ország által a külkereskedelemben elért haszonról, annak természetéről és mértékéről szól, s amelyet ma a közgazdászok általánosan elfogadnak. De Torrens ezredes, amikor újra kiadta egyik korai írását (*The Economists Refuted*), megalapozta legalábbis egyenlő igényét az elmélet létrehozásában és kizárólagos igényét a publikálás elsőségében.” (*Mill* [1865] 348. o.)

Torrenshez hasonlóan John Stuart Mill sem tartotta szükségesnek, hogy konkrét szöveghellyel támassza alá, min is alapul ez a vélekedés, mi készítette arra, hogy ebben a kérdésben (is) visszatáncoljon korábbi álláspontjától.³⁰ Innentől kezdve – hasonlóan Torrens 1826-os igénybejelentésének indítékait illetően – találgatásokra kellene hagyatkoznunk. Kézenfekvő magyarázat volna, hogy korábban nem ismerte *Torrens* [1808] írását, az 1815-ben publikált szövegre alapozott 1826-os igénybejelentést viszont valószínűleg ismerte, de talán nem tartotta meggyőzőnek? Az első állítást az kérdőjelezi meg, hogy a kontinentális zárlat gazdasági következményeit taglaló vita két fontos, a külkereskedelem jelentőségét hangsúlyozó pamfletje közül az egyiket Torrens írta, a másikat James Mill, „ez volt az első, amely ismertté tette, s amit még fontosabbnak tartott, ez alapozta meg barátságát David Ricardóval, élete legértékesebb és legszorosabb barátságát”³¹ – írta erről fia, John Stuart Mill, amikor idézte apja művét saját könyvében (*Mill* [1865] 341. o.). Lehetséges, bár nem bizonyítható, hogy Torrens és James Mill is e vita kapcsán ismerkedett meg, és az is elképzelhető, hogy James Mill „hozta össze” Torrenst és Ricardót (*Meenai* [1956] 49. o.), később pedig rendszeres kapcsolatban álltak, barátok lettek, együtt vettek részt egy takarékbank vezetésében, együtt ültek a Political Economy Club rendszeres tanácskozásain, stb. Összegezve: az nehezen hihető, hogy John Stuart Mill 1857 előtt ne tudott volna Torrens 1808-as írásáról, ám ebből még nem következik, hogy olvasta is. A másik kérdésre még ennyit sem tudunk válaszolni.

A prioritási vita hosszú évszázada

„Elkoptatott közhely, hogy a politikai gazdaságtan története még megírásra vár” – indította Edwin Seligman, a Columbia University professzora 1903-as cikkét (*Seligman* [1903] 335. o.), amely a 18. század végén és a 19. század elején élt, elfelejtett brit közgazdászok újrafelfedezésére vállalkozott. Közöttük az egyik főszereplő Torrens volt, akit az 1894–1899 között kiadott közgazdasági nagyszótár, a szerkesztőjéről elnevezett *Palgrave Dictionary* meglehetősen nagyvonalúsággal intézett el öt sorban, mint akinek írásai „nem rendelkeznek maradandó értékkel” (*Palgrave*

³⁰ Az elmélettörténeti irodalom közismert példája, amikor John Stuart Mill 1869-ben visszavonta a béralapelméletet (lásd *Hollander* [1985] I. 363–422. o., *Vint* [1995]). Idekívánkozik egy adalék. Amikor 1867-ben egy német kiadó megkereste John Stuart Millt egy német összkiadás ötletével, erre reagálva azt írta: „[Ha] ebbe az *Essays on Unsettled Questions of Political Economy* is bekerülne, akkor az első esszén jelentősen változtatnom kellene.” J. S. Mill Theodor Gomperznek, 1868. január 27. (*Mill* [1972] 1357. o.)

³¹ Azt itt is szükségesnek tartotta leszögezni, hogy James Mill Angliában elsőként fogalmazta meg ebben a szövegben az általános túltermelés lehetetlenségét, ismert nevén a „Say-törvényt”.

[1894–1899] III. 578. o.), holott Seligman szerint négy témában is ő volt a rendszert „nevezetesebb kortársainak tulajdonított fontos elméletek” (Seligman [1903] 347. o.) eredeti szerzője, és Ricardo is becsülte.³² A komparatív költségek elméletét illető prioritást Seligman ugyanarra az 1815-ös Torrens-szövegre alapozta, amelyet fentebb már idéztem (az 1808-as szöveget s a rá támaszkodó elsőbbségigényt Seligman nem említette), s ezt annyival egészítette ki, hogy Torrens ugyanezt az elvet a munkapiacra is kiterjesztette, ezért tartotta aggályosnak a nyolcórás munkanap, vagyis a magasabb bérek bevezetését.

Seligman esszéje hatott: a Palgrave Dictionary következő kiadásába bekerült egy függelék Torrensről, amely már az ő véleményének adott teret. Az esszére és erre a kiegészítésre Jacob Hollander, a Johns Hopkins professzora reagált a Ricardóról írt, 1910-ben megjelent könyvében. Hollander, aki addigra már két kötetet is publikált Ricardo levelezéséből, erre támaszkodva komoly hibának minősítette azok eljárását, akik csupán a nyomtatott szövegre összpontosítottak, és elmulasztották, hogy „ezt a szöveget Ricardo szellemi történetének fényében interpretálják, ahogyan az megjelenik az informális írásban” (Hollander [1910]). Azt ugyan nem tartotta teljesen kizártnak, hogy eleinte Ricardo volt szellemi adósa Torrensnek, de egy félmondatban lesöpörte az 1808-as Torrens-szöveg prioritásigényét, mert ez csupán „a munka területi megosztásának elvére” épített, nyoma sem volt benne a komparatív költségeknek. Személyes megismerkedésük után pedig a hatás már fordított irányú volt, amit Hollander számos – fentebb általam is idézett – szöveg mellett Ricardo egyik Malthushoz írt levelével támasztott alá:

„Torrens [...] úgy látszik, teljesen elfogadja az én nézeteimet a nyereségekről és a földjáradékról [...] bevallotta, hogy [...] korábban vallott felfogása téves volt.” (Ricardo [1913] 115. o.)

A polémia 1911-ben az *Economic Journal* hasábjain folytatódott, s – ahogy az effajta szellemi párbajokban szokás – érdemben egyik fél sem változtatott álláspontján. Seligman amellet kardoskodott, hogy Torrens prioritása tény, hogy a munka területi megosztása és a komparatív költségek elve bár nem teljesen azonos, de Torrens, Ricardo és John Stuart Mill azonosnak tekintették a két doktrínát (Seligman–Hollander [1911] 451. o.). Nincs terünk arra, hogy érveit részletesebben ismertessük, de annyit meg kell jegyeznünk: Seligman olykor legalábbis felületes (hogy ne használjunk erősebb kifejezést) olvasója volt Ricardónak. „Vitathatatlan tényként” állította, hogy míg Ricardo sohasem használta a „komparatív költségek” kifejezést, Torrens 1826-ban elsőként beszélt „a termelés komparatív előnyeiről vagy hátrányairól”. Pedig

³² A nagyvonalúság olykor Seligmantól sem állt távol, hiszen szerinte a 19. század első évtizedeinek közgazdászait tárgyaló irodalom többnyire csak a kiemelkedő teoretikusokkal (Malthus, Ricardo, Senior) foglalkozik, vagy ha másokkal is, nem ad róluk hű képet. Ez azért bökkenő, mert Seligman, hasonlóan az American Economic Association első nemzedékének más jelentős professzoraihoz, két éven át tanult német egyetemeken (Berlinben és Heidelbergben), és így találkozhatott Kautz Gyula (Julius Kautz) 1860-ban német nyelven megjelent nagy elméletttörténetével, amely részletesebben foglalkozott Torrensszel, aki „vitathatatlanul a Malthus–Ricardo-irányzat legtehetségesebb, leghatásosabb és legönállóbb követői közé sorolható [...] az első között volt, aki [...] a nemzetközi kereskedelmi mozgást a népek területi munkamegosztásának nevezte.” (Kautz [1860/2004] 390. o.)

csak az vitathatatlan tény, hogy ez a kifejezés már 1817-ben szerepel Ricardo *Alapelveinek* 17. fejezetében:

„egy új adó is megsemmisítheti azt a viszonylagos előnyt [*comparative advantage*], amelyet valamely áru gyártásában élvezett az egyik ország egy másikkal szemben” (Ricardo [2017] 290. o.).³³

Hollander válaszában igyekezett megvilágítani, hogy mi az alapvető elvi különbség a területi munkamegosztás már jóval Smith előtt ismert elve (amit olcsóbb behozni, mint otthon előállítani, azt importálni kell) és a komparatív költségek elmélete között, s hogy a „fizikai prioritás” nem elégséges az elsőség odaítéléséhez, ha nem vizsgáljuk az elméleti azonosságokat a fontos körülmények és a belső evidenciák fényében (Seligman–Hollander [1911] 460. o.). Hollander több oldalon át sorolta fel Seligman filológiai tévedéseit és pontatlanságait (helyenként elismerve a sajátjait is), kiegészítve ezt Torrens egymásnak ellentmondó szövegrészleteivel. Konklúziója szerint Torrens egyetlen szöveghelyet leszámítva, mindvégig a munka területi megosztásának elméleti keretében gondolkodott azokban az írásaiban, amelyekre prioritási igényét alapozta, ezért nincs ok arra, hogy benne lássuk a komparatív költségek elméletének felfedezőjét. Egy kérdésbe mindkettőjük bicskája beletörött: sem Seligman, sem Hollander nem tudott kielégítő magyarázatot adni John Stuart Mill visszatáncolására. Seligman, aki valószínűleg Hollander könyvében találkozott először a kérdéses szöveggel, mert saját tanulmányában ez nem szerepelt, sommásan azzal intézte el a dolgot, hogy John Stuart Mill korábban „nem ismerte vagy elfelejtette” Torrens igényét, s csak 1862 után lett erre figyelmes. Ez ugyan lehetséges magyarázat, de nehéz összeegyeztetni az életrajzi tényekkel: Torrens nem a „futottak még” szereplők egyike volt John Stuart Mill közgazdaságtani életművében. Az ifjú Mill 1822 decemberében, 16 éves korában az ő lapjában, vele vitatkozva jelentette meg első publikációját, amely a szigorú iskolamesterként működő apja kívánsága szerint Ricardo és James Mill értékelméletét vette védelmébe Torrens kritikája ellenében (lásd *Mazlish* [1975]), amit nevezetes önéletrajzában is megemlített (Mill [1822/1986] 3–5. o., [1873/1981] 89. o.). Azt pedig már idéztük, hogy John Stuart Mill első közgazdasági könyvének bevezetőjében 1844-ben éppen Torrensre hivatkozott, mint aki felébresztette a közönség érdeklődését az absztrakt közgazdasági problémák iránt. Vagyis Mill mind az 1820-as, mind az 1840-es években szoros figyelemmel kísérte Torrens írásait. Ám Hollander sem talált kézenfekvő megfejtést a Mill-rejtélyre, ebből úgy vágta ki magát, hogy szerinte a lábjegyzetben említett doktrína, amelyre Mill jogosnak ismerte el Torrens prioritásigényét, nem a komparatív költségek elmélete, hanem „a munka területi megosztásának elmélete” volt (Seligman–Hollander [1911] 466. o.).

Historiográfiánk következő szereplője a 20. század egyik legkiemelkedőbb közgazdász, Jacob Viner, aki a nemzetközi kereskedelem elméletének és a közgazdaságtan eszmetörténetének egyaránt vezető tekintélye volt, s akinek mértéktartó és mértékadó értékelése a Ricardo–Torrens-féle prioritási vitában is évtizedekre megadta

³³ Lásd *Schefold* [1998], aki annyiban téved, hogy ezt az 1815. évi kiadásnak tulajdonítja, holott Seligman az 1826-os kiadást idézte első említésként.

az alaphangot abban az 1937-es, máig alpműnek számító könyvében (*Viner* [1937]), amely a nemzetközi kereskedelem elméleteit tárgyalta.³⁴ A Chicagóban, majd Princetonban tanító Viner már 1929-ben arról írt egy Friedrich List-kiadás recenziójában, hogy a szabadkereskedelmet a komparatív költségek elve alapján támogató érveket „Ricardo és Torrens” már megfogalmazta, amire List 1837-es könyve semmiféle választ nem adott (*Viner* [1958] 391. o.). Az 1937-es monográfiában Viner idézte a posztóért bort cserélő Anglia és Portugália híres számpéldáját, hozzátéve: „A komparatív költségek elvének első publikálását általában Ricardónak tulajdonítják.” (*Viner* [1937] 441. o.) Egy fontos bekezdést itt kihagyok a Viner-szövegből, de később visszatérek rá, és onnan folytatom, ahol Seligman és Hollander vitáját ismertette, és levonta sajtó következtetését.

„Torrens világosan megelőzte Ricardót az elmélet alapjában kielégítő megfogalmazásának publikálásával. Ám kétségtelen, hogy Ricardóé az érdem, hogy elsőként adott megfelelő hangsúlyt az elméletnek, először helyezte azt megfelelő keretbe, és elsőként szerezte meg számára az általános elismerést a közgazdászok körében. Hollandernek, úgy tűnik, igaza van abban, hogy az elmélet sohasem volt Torrens gondolatvilágának integráns része. Noha Torrens újra megfogalmazta az elméletet két írásában, és ezt igen kitűnően tette, és elsőként használta a komparatív költség fogalmát, de korábbi nézeteinek ezek a javításai a kérdések más közgazdászoknál található elemzéseiből születtek. Torrens nem volt annyira tisztában az elmélettel, hogy ne zavarta volna össze időnként annak jelentését és következményeit.” (*Viner* [1937] 442–443. o.)

Viner egy lábjegyzetben pontosította Seligman és Hollander terminológiai érveit, hozzátéve, hogy a klasszikus közgazdászok között a szóbeli vita olyan fontos volt, hogy a nyomtatott formában megtalálható prioritás nem sokat mond arról, ki használt elsőként valamilyen terminológiát.

„Másfelől, Torrens prioritási igényeinek nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani, mert Torrens igényeiben és tartozásai elismerésében egyaránt téveteg volt, és bőségesen lehet önmaga ellen idézni.” (*Viner* [1937] 444. o.)

Miről szól az előbb kihagyott bekezdés, és miért fontos ez a téma szempontjából? Viner azzal folytatta a Ricardo prioritásának általános elismertségéről szóló gondolatot, hogy egy német közgazdász, „Leser 1881-ben Torrensnek tulajdonította az elmélet felfedezését”, arra az 1815-ös Torrens-szövegre támaszkodva, amelyet én is idéztem. „Leser kommentárja nem keltett figyelmet” – folytatta Viner, de néhány évvel később Torrens elsőse ismét előkerült, ezúttal Seligman professzor részéről, amire Hollander professzor válaszolt, Viner pedig, mint láttuk, értékelte kettejük vitáját. Mi ezzel a gond? – kérdezheti bárki. Viner, akinek enciklopédikus eszmetörténeti tudása különösen, de nem kizárólagosan, a 18–19. századot illetően párját ritkította a közgazdászok között, a prioritási vita kapcsán rátalált egy alig ismert német szerzőre, akinek idevágó lábjegyzetét az előző század jó szokása szerint eredeti nyelven idézte.

³⁴ Viner könyve az előzmények, különösen a „XVIII. századi szabály” tekintetében is alapvető. Lásd Bloomfield [1992], Hont [2015], Winch [1981].

Csakhogy Emanuel Leser, a heidelbergi egyetem docense gondos német tudósként azt is megadta a lábjegyzet utolsó mondatában (*Leser* [1881] 83. o.), hogy a Torrens prioritására vonatkozó állítás megtalálható John Stuart Millnél abban a német fordításban, amely az ötödik angol kiadás alapján készült (*Mill* [1865] 424. o.). Viner valamiért nem akart szót ejteni John Stuart Mill lábjegyzetéről. Véletlen elnézésről nem lehetett szó, mert a Hollander–Seligman-vita egyik gyújtópontja éppen ennek a Mill-szövegnek az értelmezése vagy félreértelmezése volt. Viner hallgatása mindenestre konzekvens volt; noha hosszan és mélyrehatóan taglalta John Stuart Mill külkereskedelem-elméletét: „a reciprok kereslet és az áruk cserearánya viszonyának elemzése úttörő teljesítmény volt, és valószínűleg ez az ő fő jogcíme az eredetiségre a közgazdaságtanban” (*Viner* [1937] 535. o.), de abban az alfejezetben sem említette Torrens prioritási igényének kései elismerését, ahol kijavította John Stuart Mill egyik tévedését, amely alaptalanul Ricardo számlájára írta a valójában James Mill által elkövetett hibát a kereskedelmi előnyök két ország közötti megosztását illetően. Ez a probléma, amelynek részleteire itt nincs mód kitérni,³⁵ azért érdemel figyelmet a Torrens–Ricardo elsőbbségi vita történetében, mert Torrens ugyanabban az 1857-es előszóban, ahol újra bejelentette igényét, az ezt követő bekezdésben így írt:

„Megmutattam, hogy a foglalkoztatás nemzetközi megosztása következtében megnövekedett termelés változó arányokban oszlik meg a termékeiket cserélő országok között. Ricardo ábrázolásában a külkereskedelemből származó előny csupán egyetlen országé lesz. Ricardo hibáját Pennington javította ki, s a javítást, ha jól emlékszem, James Mill elfogadta műve, a *Principles of Political Economy* harmadik kiadásában.” (*Torrens* [1857] XV–XVI. o.)

Ehhez képest a helyzet a következő: Ricardo nem követte el a neki felrótt hibát. James Pennington 1840-ben megjelent pamfletje (*Pennington* [1840]) nem is őt, hanem James Millt kritizálta érte, könyve második kiadását idézve, de nem tudott arról, hogy 1826-ban megjelent a harmadik kiadás, amely korrigálta az előző hibáját (*Mill, J.* [1826/1966] 206. o., 273. o.). A korrekciót fia ösztönözte, mert abban az „önképzőkörben”, amelyet a 16 éves John Stuart Mill néhány társával alapított, a politikai gazdaságtan volt az első tárgy és James Mill eleve tankönyvnek szánt műve az alapszöveg, melyet fejezetről fejezetre felolvastak és megvitattak.

„A nemzetközi értékről és a profitról szóló elméleteket én és Graham egyenlő arányban gondoltuk át és dolgoztuk ki. [...] A változtatások között, amelyeket apám könyve harmadik kiadásában tett, számos azon a kritikán alapult, amely e beszélgetéseken jött elő, apám különösen abban a két pontban változtatott véleményén, amelyre én hívtam fel a figyelmet.” (*Mill* [1873/1981] 87–88. o.)

Torrens három mondatban elkövetett harmadik hibája: összekeverte apa és fia könyveit, mert a *Principles of Political Economy*nak John Stuart Mill a szerzője, James Mill könyve az *Elements of Political Economy* címet viselte. Mindezt 1930-ban a Ricardo-összkiadással Keynes javaslatára éppen akkortájt megbízott Piero Sraffa rakta rendbe

³⁵ James Mill elméletével kapcsolatban lásd *Thweatt* [1976], *Faccarello* [2022].

egy rövid cikkében, levonva a következtetést: Torrens „mindig megbízhatatlan útmutató prioritási kérdésekben”, miként azt Hollander már meggyőzően bizonyította. Viner a Ricardo nem létező hibájáról szóló alfejezetben idézte Sraffát (és sietve hozzátette, hogy ő maga már 1927-ben megírta, Ricardo nem vétkes), de Sraffa másik következtetését – miszerint az adott kérdésben John Stuart Mill is megbízhatatlannak bizonyult, mert amit 1844-ben állított arról, hogy Ricardo óvatlanul hibát követett el, amit James Mill javított ki, annak éppen az ellenkezője igaz (Sraffa [1930] 544. o.) – nem idézte és nem kommentálta. Pedig ez, még ha közvetett módon is, kérdésessé teszi, hogy elég szilárd-e John Stuart Mill kései tanúságtétele Torrens prioritása mellett.

Viner nyomdokain haladt a Torrensről 1952-ben monográfiát megjelentető Lionel Robbins, a London School of Economics professzora. Ő csak annyiban érezte szükségesnek kiegészíteni Viner álláspontját, hogy vitába szállt azzal a kijelentésével, mely szerint Torrens bizonytalan és ingadozó volt a komparatív költségek elméletét illetően, és ezt paradox módon két, egymásnak élesen ellentmondó Torrens-idézzel igyekezett alátámasztani. 1844-ben a londoni Political Economy Club ülése – amelyen Torrens nem volt jelen, a vitát John Stuart Mill vezette – a Torrens által javasolt kérdést tűzte napirendjére:

„Igaza volt-e Ricardónak, hogy az az elv, amely egy országon belül szabályozza az áruk relatív értékét, nem szabályozza a két vagy több ország között cserélt áruk relatív értékét?” (Robbins [1958] 33. o.)

A másik parlamentben hangzott el, amikor Torrens egy beszédében hibásnak minősítette „a Ricardo-iskola közgazdászainak nagy elvét, mely szerint egy áru értéke a hazai piacon a termelés költségétől, a munkától függ, s így kell lennie a külföldi piacon is”.³⁶ Az első magyarázatát Robbins az 1844-ben Senior és Torrens között az egyoldalú szabadkereskedelem előnyeiről vagy hátrányairól és a cserearányokról folytatott vita kontextusában találta meg, ahol Torrens azt hangsúlyozta, hogy Senior tévedett, Ricardo és ő is azt állította, hogy a nemzetközi cserét nem a termelési költség, hanem a kereslet és kínálat szabályozza. A második keményebb dió, és Robbins el is ismerte: „a megjegyzés nagyon szerencsétlen és félrevezető volt”, de szerinte nem elég ahhoz, hogy elfogadjuk: Torrens nem értette meg a komparatív költségek elméletét. „Kétséges, hogy az összes korabeli közgazdász együttvéve idézte-e feleannyiszor ebben a kérdésben Ricardót, mint Torrens.” (Robbins [1958] 34. o.) Mérlegre téve az elsőbbségi igényeket, Robbins középutas megoldást választott. Az 1815-ös Torrensesszé esetében kétségtelennek tartotta, hogy ő volt az első a komparatív költségek elméletének publikálásában.

„[D]e ez nem jelenti azt, hogy el kellene fogadnunk azt az ugyanitt sugallt vélekedést, hogy Ricardo bármilyen módon adósa volt Torrensnek ebben a vonatkozásban. [...] Mind a teljes kifejtés, mind a későbbi hatás tekintetében nem lehet összehasonlítani Torrens bekezdését Ricardo fejezetével.” (Robbins [1958] 34–35. o.)

³⁶ <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1832/jul/03/periods-of-fluctuation>.

Alapvetően más a helyzet az 1808-as pamflet esetében: ez

„...bár tartalmazza a munka területi megosztásának általános előnyeit és a kereskedelemről származó nyereség természetét, de nem fogalmazza meg a komparatív költségek elméletének jellemző tételeit.” (Uo.)

Ám Torrens – legalábbis Robbins olvasatában – nem is igényelte ennek elismerését. Ő csak azt a tökéletesen legitim igényt hangoztatta, hogy korrigálta Smith hibás elméletét, és megmutatta a külkereskedelem előnyeinek és a nemzetközi munkamegosztásnak az összefüggéseit. Ezzel Robbins azt is megoldotta, hogy be lehessen illeszteni a képbe John Stuart Mill Vinernél kihagyott állásfoglalását, hiszen szerinte abban is csak erről és nem a komparatív költségek elméletéről van szó. Jacob Hollander pontosan ugyanezt állította negyven évvel korábban, de mivel az ő Torrens prioritását tagadó érvelését Robbins néhány sorral feljebb tartalmatlanak minősítette, ezért erre nem hivatkozott, miként arra a névtelen pamfletre sem, amely Torrens megnevezett forrása volt.

Schumpeternek az 1954-ben, négy évvel a szerző halála után megjelent monumentális elmélettörténete nem vethetett számot Robbins monográfiájával, de az világosan kiderül belőle, hogy ő másként olvasta Vinert.

„Abban is követem Vinert, hogy önálló érdemnek tekintem azt az explicit megállapítást, hogy az import nyereséges lehet még akkor is, ha az importált áruk előállításuk kisebb költségbe kerülne otthon, mint külföldön. Ez Torrens (*The Economists Refuted* [1808]) és Ricardo érdeme. Az első nevezte el az elméletet, a második dolgozta ki, és sikeresen harcolt érte.” (*Schumpeter* [1954] 607. o.)

Ezt a – mondjuk úgy – duális értelmezést követte Samuel Hollander is, aki Ricardo-monográfiájában a kettős felfedezés mertoni terminológiáját nem ismerve így foglalt állást: Torrens prioritása helytálló abban a tekintetben, hogy ő mondta ki, a komparatív és nem az abszolút előny a kereskedelem hajtóereje. Ám Ricardo volt az, „aki szilárd alapot adott a propozíció további analitikus kidolgozásához” (*Hollander* [1979] 461–462. o.).³⁷ Mint Stigler és Niehans esetében láttuk, ez a narratíva gond nélkül tűnt összeilleszhetőnek Merton koncepciójával,³⁸ bár az így elismert prioritási sorrend nem vált egyöntetű állásponttá, noha része volt annak a tankönyvekben standardként tekintett interpretációnak, melyet Samuelson így jellemezett:

„A komparatív előnyök elmélete a statikus logika ama kevés példáinak egyike, amelyet minden iskola közgazdászai megértének és elfogadnak.” (*Samuelson* [1976/1979] 649. o.)

³⁷ Hollander itt egy lábjegyzetben említi Chipman 1965-ös cikkét, de nem idézi, noha annak fő következtetése élesebb, mint az övé: „[K]étség fér hozzá, hogy [Torrens] műve hatott Ricardóra, akár tudatában volt ennek, akár nem [...] az alapvető felfedezés érdeme Torrensé.” (*Chipman* [1965] 481–482. o.) Hollander később, a John Stuart Millről írt monográfiájában (*Hollander* [1985] I. 325. o.) kommentár nélkül idézi a Torrens prioritását elismerő 1862-es Mill-lábjegyzetet.

³⁸ *Aldrich* [2004] (379. o.) *Gomes* [1991] és *Maneschi* [1998] könyvét is idézi, mindketten a többes felfedezés példájának tartják a komparatív költségek elvét.

A Janus-arcú hagyomány fennmaradásának klasszikus esete a 2008-ban megjelent *New Palgrave Dictionary of Economics* két szócikke, amit némi jó- vagy rosszindulattal felfoghatunk hagyományörzésnek is. A Torrens-arcél szerzője, Bernard Corry szerint Torrens, bár nem tartozott a klasszikus közgazdák első vagy második vonalába, jóval Ricardo előtt világosan megfogalmazta a komparatív előny elvét, s az abszolút és viszonylagos előny világos különválasztására már az 1808-as pamfletje is tartalmazott utalást (Corry [2008] 660. o.).³⁹ Ezzel homlokegyenest ellenkezően a *Comparative Advantage* szócikkben Torrens neve elő sem fordul, a cikket jegyző Ronald Findlay méltatásában már-már kilép a modern közgazdaságtan nyelvi keretei közül:

„[A] komparatív előnyök elvét először Ricardo fogalmazta meg világosan és bizonyította be. [...] Bár a specializáció előnyeinek tudata minden civilizációban az antikvitás mélyének ködébe nyúlik vissza, Ricardo előtt nem rendelkezünk az egész közgazdaságtan legmélyebb és legszebb eredményével.” (Findlay [2008] 514. o.)

Ez a feszültség, noha emlékeztet az első Palgrave-szótár vitájára, már nem csupán annak kései visszatükröződése, hanem azokat a vitákat és új interpretációkat hozza be a képbe, amelyek megkérdőjelezzik az évtizedeken át elfogadott képet Ricardo négy bűvös számáról, a nemzetközi kereskedelem elméletéről. Ricardo műveinek Sraffa által szerkesztett összkiadása és a Sraffa saját műve nyomán színre lépő neoricardiánus iskola számára ugyan a nemzetközi kereskedelem elmélete nem volt annyira fontos, mint az érték- vagy a tőkeelmélet, de a komparatív költségek problémája, Ricardo elméletének interpretációja és sorsa, a „Torrens-mítosz” (a kifejezés Roy Ruffintól ered) elleni támadás azért bekerült a „mellékáramba”. E vitákból mutatok be röviden néhány szemelvényt a következőkben.

Ruffin 2005-ös cikke azt hangsúlyozza, hogy Torrens 1815-ben az abszolút előnyök elméletét vallotta, s akik ezzel szemben az ő prioritása mellett érveltek, azok csak egy kontextusából kiragadott mondatra tudtak hivatkozni, miközben Torrens szövege lépten-nyomon az abszolút előnyök elvét ismételte:

„[H]a Angliában adott tőkével több posztót termelnek, mint Lengyelországban, és Lengyelországban több gabonát, mint Angliában, akkor egyedül a szabályozás hiánya szükséges ahhoz, hogy a két ország között létrejöjjön az aktív és kölcsönösen előnyös kereskedelem.” (Torrens [1815] 297. o.)

Ruffin szerint Torrens a kereskedelemelméletben 1815-ben Smith követője volt, bár olyan területekre is elmerészkedett, ahova mestere nem. Az abszolút előnyökről írt számos passzusa pedig azt mutatta, hogy a komparatív előny gondolata akkortájt „nem volt a levegőben”, ami még nagyobb hitelt ad Ricardo eredetiségének (Ruffin [2005] 721. o.),⁴⁰ vagyis – teszem hozzá – a többes felfedezés itt szóba sem jön.

³⁹ Megjegyzendő, hogy a cikk tévesen 1819-et adja meg Ricardo fő műve megjelenési dátumának.

⁴⁰ Cikke elején Ruffin arról számol be „személyes kommunikáció alapján”, hogy Douglas Irwin és Andrea Maneschi visszavonta Torrens igényének hallgatóságos elismerését. Irwin két könyvét (Irwin [1996], [2020]) összehasonlítva ugyanez a benyomás alakul ki az olvasóban. Ruffinnal szemben érvel Gehrke [2015].

Másként közelíti a vitát és más eredményre jut Giancarlo de Vivo, aki Torrens egybegyűjtött műveinek kiadójaként talán mindenki másnál alaposabban ismeri a Seligman szerint „semmibe vett” szerző munkásságát. Szerinte Torrens életében egyáltalán nem volt elfelejtett közgazdász, halála után pedig nem a ricardói ortodoxia borította alakját homályba, hanem inkább az játszott szerepet, hogy őt is a klasszikus közgazdászok közé sorolták; nem véletlen, hogy az utolsó közgazdász, aki a 19. század második felében foglalkozott vele, Marx volt. Ami a komparatív költségek felfedezése körüli prioritási vitát illeti, de Vivo nemcsak komolyan vette Torrens 1815-ös hivatkozását az *Observations...* című névtelen pamfletre, hanem (Sraffát leszámítva) elsőként a prioritási vita résztvevői közül el is olvasta azt, és idézte annak legfontosabb részletét (lásd fent). De Vivo következtetései: Torrens 1815-ben odavetöleg, egyetlen bekezdésben megfogalmazta a komparatív költségek elvét, megelőzve Ricardo sokkal teljesebb és mélyebb megfogalmazását. Ám ezt az elvet a névtelen pamflet, amelyet Torrens ismert, már egy évvel korábban kifejtette – ez az ismert legkorábbi formula. Elképzelhető, hogy Torrens, amikor már többé-kevésbé kialakította 1815-ös könyve koncepcióját, belebotlott ebbe a pamfletbe, s felismerte az ott talált gondolat fontosságát, szükségesnek érezte elismerni a tartozást, de nem gondolta újra az addig körvonalazott gondolatmenetét (*De Vivo* [2010]).⁴¹ Bár de Vivo nem mondja ki, ez értelemszerűen a többes felfedezés mondhatni klasszikus esete.

A 2017-ben, Ricardo fő művének bicentenáriuma alkalmából megjelent tanulmánykötetben a komparatív költségek elmélettörténetéről korábban monográfiát is megjelentető Andrea Maneschi veszi újólag szemügyre a kérdést, noha ő nem Mertontól, hanem Schumpetertől veszi a felhasznált fogalmi eszköztárat: a tudományos eszmék leszármazását (*Maneschi* [1998]). Mint egy lábjegyzetéből kiderül, a prioritás kérdésében módosította korábbi álláspontját. A komparatív előnyök elvét illetően, ha az eszmék leszármazását úgy tekintjük, mint ami

„az 1814-es névtelen szerzőtől meggy Torrensen, Ricardón, James Millen át John Stuart Millig, akkor az e leszármazás létezésébe vetett hit több kérdést vet fel, mint amennyit meg tud válaszolni. [...] még ha Torrens valóban ismerte is a *Considerationst*, ez nem adott a kezébe kulcsot, amely elvezette volna a komparatív előnyök elvének felfedezéséhez és teljes megfogalmazásához. Ennek Ricardo alapvetően eredeti és független felfedezésére kellett várnia. Nincs nyoma annak, hogy Ricardo ismerte volna, vagy egyáltalán tudott volna a *Considerationsról*. Az utóbbit úgy tekinthetjük, mint egy névtelen szerző véletlen áttörését, amely bizonyos tekintetben megelőlegezte Ricardo három évvel később megfogalmazott alapvető elméletét, de semmilyen inspiratív szerepet nem töltött be annak létrejöttében.” (*Maneschi* [2017] 43–44. o.)

⁴¹ A pozsonyi egyetem két tanára de Vivóval vitatkozva elfogadja, hogy az ismeretlen szerző sokkal teljesebb formában fejtette ki a komparatív költségek elméletét, mint Torrens, ugyanakkor ezt a kifejtést több ponton nem tartja kielégítőnek, hiányolja az abszolút és komparatív költségek kellően világos elhatárolását, stb. (*Grančay–Grančay* [2015] 69–77. o.).

Konklúzió helyett, avagy a jó, a rossz és a... hedonista

E fárasztó elméletörténeti bolyongás végén jogos elvárás, hogy a szerző vonjon le valamiféle következtetést, maga is foglaljon állást a felmerült kérdések: a prioritás, a többes felfedezések alkalmazhatósága stb. kérdésében, de erre nem fogok vállalkozni. Céлом csupán az volt, hogy megmutassam, a hajdani szemináriumi kérdésre adott, a probléma összetettségére utaló válasznak volt és van alapja, nem csupán pillanatnyi emlékeztetkiesésből fakadt.

Lezárás helyett három véleményt idézek arról, ami a vélelmezett és vitatott többes felfedezés tárgya: a komparatív költségek elméletéről. A 2019-ben Nobel-emlékdíjjal kitüntetett Banerjee–Duflo szerzőpáros a Jó közgazdaságtan a nehéz időkre című könyvében így foglalta össze ennek mondandóját:

„A közgazdászok leginkább csak a nemzetközi kereskedelem előnyeiről beszélnek. A modern közgazdaságtan egyik legrégebbi alaptétele, hogy a szabadkereskedelem előnyös és hasznos egy ország számára. David Ricardo – angol tőzsdeügynök és parlamenti képviselő – 200 évvel ezelőtti magyarázata szerint a nemzetközi kereskedelem azért jó, mert lehetővé teszi, hogy minden ország arra specializálódjon, amihez a legjobban ért. [...] Ez az elmélet valóban annyira szerves része lett kultúránknak, hogy néha elfelejtjük, hogy a szabadkereskedelem egyáltalán nem ennyire magától értetődően üdvözítő jelenség. A közvélemény pedig egyáltalán nincs meggyőzve erről.” (*Banerjee–Duflo* [2021] 66. o.)

Ám olyan véleményt is lehet olvasni egy mostanában új változatban megjelent preprintben, hogy a közgazdaságtan egyik koronagyémántja valójában hamis, a komparatív előnyök előnye csupán illúzió, abból ered, hogy „John Stuart Mill félreolvasta Ricardo négy számának célját, tartalmát és implikációit”. Jorge Morales Meoqui szerint a komparatív előnyök törvénye mitológiai konstrukció, amely vélhetően John Stuart Mill egyik olvasójának elméjében született meg.

„Robert Torrens, James Mill és John Stuart Mill írásai nem utalnak a komparatív előnyök létezésére. Ők mindannyian a specializáció klasszikus szabályát alkalmazták. [...] Smith és Ricardo szintén ugyanezt a szabályt használták a *Wealth of Nations*, illetve a *Principles of Political Economy* érvelésében [...], vagyis mindegyik közgazdász, akit a komparatív előnyök törvénye megfogalmazójaként méltattak, valójában csak azt a szabályt használta, amelyet e törvény állítólag megcáfolt.” (*Morales Meoqui* [2024] 16–17. o.)⁴²

Így hát a közgazdaságtan történetének legkaotikusabb prioritásvitája nemcsak azért vet rossz fényt a szakmára, mert mindmáig nem jutott általánosan elfogadott eredményre, hanem még inkább azért, mert a vita tárgya – legalábbis Morales Meoqui nézőpontjából – valójában nem is létezett.

Akkor hát mit tegyünk? Fogadjuk el Abhijit Banerjee és Esther Duflo véleményét: ne vessük el az elméletet, de Samuelson javaslatának megfelelően adóztassuk meg a szabadkereskedelem nyerteseit, és ebből kompenzáljuk a veszteseket? Vagy higgyük el Morales Meoqui provokatív következtetését: minél hamarabb megszabadulunk

⁴² Lásd ehhez *Morales Meoqui* [2021] és [2023].

ettől a képzelt problémától, „a közgazdászok számárhídjától”, annál jobb? De van egy harmadik lehetőség is. A többes felfedezés mertoni paradigmáját a közgazdaságtan történetére alkalmazó George Stigler egy másik esszéjében azt boncolgatta, mit számít a közgazdász véleménye: szakértőként ő befolyásolja a közvéleményt, vagy miként a piac többi szereplője, eszméivel és szavaival igyekszik kiszolgálni a fogyasztók valós és vélt igényeit. A szabadkereskedelmet hirdető közgazdász és a vámokat sürgető közvélemény konfliktusa (Stigler ezt 1976-ban írta, de a mondat ma is megállja a helyét – *Irwin* [2020]) a közgazdász szerint abból fakad, hogy a közvélemény nem érti a szakértő érvelését, vagyis nem érti saját érdekét.

„Azért vannak most is vámok, mert az átlagos polgár nem képes megérteni a komparatív költségek elméletét. Képzeljük el a fáradt gyári munkást vagy orvost, amint felüti Ricardo könyvét, és olvassa [...] Amit ez a laikus importként valószínűleg szívesen vesz, az nem a szabadkereskedelem angol elmélete, hanem egy palack portugál bor.” (*Stigler* [1982] 57. o.)

A szabadkereskedelem ma támadások kereszttüzeiben áll, jobb- és baloldalon egyaránt ellenségesen tekintenek rá (*Rodrik* [2024]). Nem biztos, hogy egy üveg portói megoldja a közgazdász és a közvélemény disszonanciájának problémáját, de biztosan illik egy jubileumi megemlékezés vagy egy születésnapi köszöntő századokon átívelő rituáléjába.

Hivatkozások

- ALDRICH, J. [2004]: The Discovery of Comparative Advantage. *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 26. No. 3. 379–399. o. <https://doi.org/10.1080/1042771042000263858>.
- ARNON, A. [2011]: *Monetary Theory and Policy from Hume and Smith to Wicksell*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BACKHOUSE, R. [2017]: *Founder of Modern Economics*. Paul A. Samuelson. Vol. I: *Becoming Samuelson 1915–1948*. Oxford University Press, Oxford.
- BANERJEE, A.–DUFLO, E. [2021]: Jó közgazdaságtan nehéz időkre. Meggyőzőbb válaszok legégetőbb kérdéseinkre. Fordította: *Garamvölgyi Andrea*. HVG Könyvek, Budapest.
- BLOOMFIELD, A. [1992]: On the Centenary of Jacob Viner’s Birth. A Retrospective View of the Man and His Work. *Journal of Economic Literature*, Vol. 30. No. 4. 2052–2085. o.
- BOLGÁR DÁNIEL–KOLOH GÁBOR–KULCSÁR BEÁTA (szerk.) [2022]: *Hitel és hit*. Tanulmányok Halmos Károly tiszteletére. L’Harmattan Kiadó, Budapest.
- BRANNIGAN, A. [1981]: *The Social Basis of Scientific Discoveries*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CAMPBELL, G. [2014]: Government Policy during the British Railway Mania and the 1847 Commercial Crisis. Megjelent: *Dimsdale, N.–Hotson, A.* (szerk.): *British Financial Crises since 1825*. Oxford University Press, Oxford, 58–75. o. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199688661.003.0004>.
- CHIPMAN, J. [1965]: A Survey of the Theory of International Trade. Part I – The Classical Theory. *Econometrica*, Vol. 33. No. 3. 477–519. o. <https://doi.org/10.2307/1911748>.
- CORRY, B. [2008]: *Torrens, Robert*. Megjelent. *Eatwell, J.–Milgate, M.–Newman, P.* (szerk.): *The New Palgrave*. A dictionary of economics. Volume IV. Macmillan, London, 659–660. o.

- CROTHERS, C. [2020]: Reintroducing Robert Merton. Routledge, London. <https://doi.org/10.4324/9780367810160>.
- DE VIVO, G. [2010]: Robert Torrens as a 'neglected economist'. Megjelent: *Allington, N.–Thompson, N.* (szerk.): English, Irish and Subversives among the Dismal Scientists. Emerald, Bingley, 89–110. o. [https://doi.org/10.1108/s0743-4154\(2010\)000028b007](https://doi.org/10.1108/s0743-4154(2010)000028b007).
- EVENETT, S. (szerk.) [2017]: Cloth for Wine? The Relevance of Ricard's Comparative Advantage in the 21st Century. CEPR Press, London.
- FACCARELLO, G. [2015]: A calm investigation into Mr. Ricardo's principles of international trade. *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 22. No. 5. 754–790. o. <https://doi.org/10.1080/09672567.2015.1086011>.
- FACCARELLO, G. [2022]: "I profess to have made no discovery." James Mill on comparative advantage. *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 29. No. 1. 61–81. o. <https://doi.org/10.1080/09672567.2021.1912130>.
- FETTER, F. [1962]: Robert Torrens. Colonel of Marines and Political Economist. *Economica*, Vol. 29. No. 114. 152–165. o.
- FINDLAY, R. [2008]: Comparative advantage. Megjelent: *Eatwell, J.–Milgate, M.–Newman, P.* (szerk.): *The New Palgrave. A dictionary of economics*. Vol. I. London, 514–517. o.
- GEHRKE, C. [2015]: Ricardo's discovery of comparative advantage revisited. A critique of Ruffin's account. *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 22. No. 5. 791–817 o. <https://doi.org/10.1080/09672567.2015.1074714>.
- GEORGESCU-ROEGEN, N. [1983]: Hermann Heinrich Gossen. His Life and Work in Historical Perspective. Megjelent: *Gossen, H.* (szerk.): *The Laws of Human Relations and the Rules of Human Action Derived Therefrom*. The MIT Press, Cambridge, MA, XI–CXLV. o.
- GIERYN, T. [1980]: Preface. Megjelent: *Gieryn, T.* (szerk.) [1980] VII–VIII. o.
- GIERYN, T. (szerk.) [1980]: Science and Social Structure. A Festschrift for Robert K. Merton. *Transactions of the New York Academy of Sciences*. (Series II. 39.)
- GOMES, L. [1991]: Foreign Trade and the National Economy: Mercantilist and Classical Perspectives. Macmillan, London.
- GRANČAY, M.–GRANČAY, N. [2015]: Considerations on the Importation of Foreign Corn (1814) and the Principle of Comparative Advantage. *History of Economics Review*, Vol. 61. No. 1. 69–77. o. <https://doi.org/10.1080/18386318.2015.11681275>.
- HOLLANDER, J. [1910]: David Ricardo. A Centenary Estimate. Johns Hopkins Press, Baltimore.
- HOLLANDER, S. [1979]: The Economics of David Ricardo. University of Toronto Press, Toronto.
- HOLLANDER, S. [1985]: The Economics of John Stuart Mill. I–II. Basil Blackwell, Oxford.
- HOLLANDER, S. [2000]: John Stuart Mill on Economic Theory and Method. Routledge, London.
- HONT, I. [2015]: Jealousy of Trade. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- IRWIN, D. [1996]: Against the Tide. Princeton University Press, Princeton.
- IRWIN, D. [2020]: Free Trade under Fire. 5. kiadás. Princeton University Press, Princeton.
- KAUTZ GYULA [1860/2004]: A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése. Aula, Budapest.
- KING, J. [2013]: David Ricardo. Macmillan, London. <https://doi.org/10.1057/9781137315953>.
- KURZ, H. [2017]: A plain man's guide to David Ricardo's principle of comparative advantage. Megjelent: *Senga és szerkesztőtársai* [2017] 9–19. o. <https://doi.org/10.4324/9781315168500-2>.
- LESER, E. [1881]: Untersuchungen zur Geschichte der Nationalökonomie. I. Heft. Jena.

- MADARÁSZ ALADÁR [2017]: Bevezetés. Megjelent: *Ricardo, D.*: A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Válogatás egyéb írásokból és parlamenti beszédekből. Napvilág Kiadó, Budapest, 7–63. o.
- MANESCHI, A. [1998]: Comparative Advantage in International Trade: A Historical Perspective. Edward Elgar, Cheltenham.
- MANESCHI, A. [2004]: The true meaning of David Ricardo's four magic numbers. *Journal of International Economics*, Vol. 62. No. 2. 433–443. o. [https://doi.org/10.1016/s0022-1996\(03\)00008-4](https://doi.org/10.1016/s0022-1996(03)00008-4).
- MANESCHI, A. [2017]: David Ricardo's trade theory. Megjelent: *Senga és szerkesztőtársai* [2017] 33–47. o.
- MAZLISH, B. [1975]: James and John Stuart Mill. Basic Books, New York.
- MEENAI, S. [1956]: Robert Torrens, 1780–1864. *Economica*, Vol. 23. No. 89. 49–61. o.
- MERTON, R. [1973]: The Sociology of Science. University of Chicago Press, Chicago.
- MILL, J. [1808/1966]: Commerce Defended. Megjelent: *Winch, D.* (szerk.): James Mill. Selected Economic Writings. Oliver Boyd for the Scottish Economic Society, Edinburgh, 85–159. o.
- MILL, J. [1826/1966]: Elements of Political Economy. Megjelent: *Winch, D.* (szerk.): James Mill. Selected Economic Writings. Oliver Boyd for the Scottish Economic Society, Edinburgh, 203–366. o.
- MILL, J. S. [1822/1986]: Exchangeable Value. Traveller, 6 Dec, 1822. Megjelent: *Robson, A.–Robson, J.* (szerk.): Newspaper Writings. The Collected Works of John Stuart Mill. Vol. 22. University of Toronto Press, Toronto, 3–6. o.
- MILL, J. S. [1825]: The Quarterly review on political economy. *The Westminster Review*, Vol. 3–4. 213–222. o.
- MILL, J. S. [1844]: Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy. London.
- MILL, J. S. [1848]: The Principles of Political Economy. London.
- MILL, J. S. [1865]: The Principles of Political Economy. People's edition, London.
- MILL, J. S. [1873/1981]: Autobiography. Megjelent: *Robson, J.–Stillinger, J.* (szerk.): Collected Works of John Stuart Mill. Volume I. Autobiography and Literary Essays. University of Toronto Press, Toronto, 1–290. o.
- MILL, J. S. [1967] (1829–1830): On the Laws of Interchange between Nations, and the Distribution of the Gains of Commerce among the Countries of the Commercial World. Megjelent: *Robson, J.* (szerk.): Collected Works of John Stuart Mill. Volume IV. Essays on Economics and Society, 1824–1845. University of Toronto Press, Toronto, 232–261. o.
- MILL, J. S. [1972]: Levél Theodor Gomperznek, 1868. január 27. Megjelent: *Mineka, F.–Lindley, D.* (szerk.): Collected Works of John Stuart Mill. Volume XVI. The latter Letters of John Stuart Mill, 1849–1873. University of Toronto Press, Toronto.
- MIROWSKI, P. [1995]: A confederation of bunches. Comment upon Niehans "Multiple discoveries". *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 2. No. 2. 279–289. o. <https://doi.org/10.1080/09672569508538569>.
- MORALES MEOQUI, J. [2021]: Overcoming Absolute and Comparative Advantage: A Reappraisal of the Relative Cheapness of Foreign Commodities as the Basis of International Trade. *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 43. No. 3. 433–449. o. <https://doi.org/10.1017/S1053837220000401>.
- MORALES MEOQUI, J. [2023]: The Demystification of David Ricardo's Famous Four Numbers. *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 45. No. 3. 447–466. o. <https://doi.org/10.1017/S1053837222000256>.

- MORALES MEOQUI, J. [2024]: The Astonishing Conclusion of the Attribution Debate on the Law of Comparative Advantage. Preprint, <https://doi.org/10.31219/osf.io/uwdbk>.
- NIEHANS, J. [1993]: Revolutions and evolutions in economic theory. *Australian Quarterly*, Vol. 65. No. 1. 498–515. o. <https://doi.org/10.2307/20635707>.
- NIEHANS, J. [1995]: Multiple discoveries in economic theory. *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 2. No. 1. 1–28. o. <https://doi.org/10.1080/10427719500000093>.
- N. N. [1814]: *Considerations on the Importance of Foreign Corn*. Otridge & Son, London.
- N. N. [1818]: *A Letter on the True Principles of Advantageous Exportation*. J. M. Richardson, London.
- PALGRAVE, R. [1894–1899]: *A Dictionary of Political Economy*. Macmillan, London.
- PENNINGTON, J. [1840]: *A Letter to Kirkman Finlay, Esq. on the importation of Foreign corn*. Simpkin, Marshall & Co. London.
- PLANT, A. [1933]: A letter on the true principles of advantageous exportation, 1818. *Economica*, Vol. 13. No. 39. 40–41. o.
- PULLEN, J. [2006]: Did Ricardo Really Have a Law of Comparative Advantage? *History of Economics Review*, Vol. 44. No. 1. 59–75. o. <https://doi.org/10.1080/18386318.2006.11681230>.
- RICARDO, D. [1913]: *Levelek Malthushoz*. Magyar Közgazdasági Könyvtár, 14. Grill Károly Könyvkiadó-vállalata, Budapest.
- RICARDO, D. [1951–1973]: *The Works and Correspondence of David Ricardo*. Szerk. Sraffa, P. Cambridge University Press, Cambridge, MA.
- RICARDO, D. [2017]: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Válogatás egyéb írásokból és parlamenti beszédekből*. Fordította: *Atkári János*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- ROBBINS, L. [1958]: *Robert Torrens and the Evolution of Classical Economics*. Macmillan, London.
- RODRÍK, D. [2024]: The Two Faces of Free Trade. Project Syndicate, 2024. március 8. <https://www.project-syndicate.org/commentary/free-trade-can-be-progressive-or-regressive-depending-on-policy-context-by-dani-rodrik-2024-03>.
- RUFFIN, R. [2002]: David Ricardo’s Discovery of Comparative Advantage. *History of Political Economy*, Vol. 34. No. 4. 727–748. o. <https://doi.org/10.1215/00182702-34-4-727>.
- RUFFIN, R. [2005]: Debunking a Myth: Torrens on Comparative Advantage. *History of Political Economy*, Vol. 37. No. 4. 711–722. o. <https://doi.org/10.1215/00182702-37-4-711>.
- SAMUELSON, P. A. [1969]: *The Way of an Economist*. Megjelent: *Samuelson, P. A.* (szerk.): *International Economic Relations*. Macmillan, London, 1–11. o.
- SAMUELSON, P. A. [1976/1979]: *Illogic of Neo-Marxian Doctrine of Unequal Exchange*. Megjelent: *Nagatani, H.–Crowley, K.* (szerk.): *The Collected Scientific Papers of Paul A. Samuelson*. Vol. IV. MIT Press, Cambridge, MA, 649–660. o.
- SAMUELSON, P. A. [1980]: Fisher’s “Reproductive Value” as an Economic Specimen in Merton’s Zoo. Megjelent: *Gieryn, T.* (szerk.) [1980] 126–142. o.
- SAY, J.-B. [1829]: *Cours complet d’économie politique pratique*. 6. kötet. Chez Rapilly, Párizs.
- SCHEFOLD, B. [1998]: Reading Sraffa’s Indices – a note. *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 5. No. 3. 468–479. o. <https://doi.org/10.1080/10427719800000048>.
- SCHUMANN, J. [2018]: Heinrich von Storch’s innovative contributions to economics. *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 25. No. 2. 388–400. o. <https://doi.org/10.1080/09672567.2018.1435705>.
- SCHUMPETER, J. A. [1954]: *History of Economic Analysis*. Oxford University Press, New York.
- SELIGMAN, E. [1903]: On Some Neglected British Economists. *Economic Journal*, Vol. 13. No. 51. 335–363. o.

- SELIGMAN, E.–HOLLANDER, J. [1911]: Ricardo and Torrens. *Economic Journal*, Vol. 21. No. 83. 448–468. o.
- SENGA, S.–MASATOMI, F.–TAISHI, T. (szerk.) [2017]: Ricardo and International Trade. Routledge, London–New York, <https://doi.org/10.4324/9781315168500>.
- SRAFFA, P. [1930]: An Alleged Correction of Ricardo. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 44. 539–545. o.
- STIGLER, G. [1982]: *The Economist as Preacher*. University of Chicago Press, Oxford.
- STIGLER, G. [1989]: Piac és állami szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- STIGLER, G. [2000]: Hasznos-e a közgazdaságtan múltja? Megjelent: *Madarász Aladár* (szerk.): Közgazdaságtani eszmétörténet. Osiris, Budapest, 37–47. o.
- STORCH, H. VON [1815]: *Cours d'économie politique ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*. St. Petersburg.
- THWEATT, W. [1976]: James Mill and the Early Development of Comparative Advantage. *History of Political Economy*, Vol. 8. No. 2. 207–234. o. <https://doi.org/10.1215/00182702-8-2-207>.
- TORRENS, R. [1808]: *The Economists Refuted*. London.
- TORRENS, R. [1815]: *An Essay on the External Corn Trade*. 1. kiadás. J. Hatchard & Son, London.
- TORRENS, R. [1820]: *An Essay on the External Corn Trade*. 2. kiadás. J. Hatchard & Son, London.
- TORRENS, R. [1826]: *An Essay on the External Corn Trade*. 3. kiadás. Longman, Rees, Orme, Brown and Green, London.
- TORRENS, R. [1844]: *The Budget*. Smith, Elder, London.
- TORRENS, R. [1848]: *The Principles and Practical Operation of Sir Robert Peel's Bill of 1844 Explained and Defended*. Longman, Rees, Orme, Brown, Green and Longmans, London.
- TORRENS, R. [1857]: *The Principles and Practical Operation of Sir Robert Peel's Bill of 1844 Explained and Defended*. 2. kiadás. Longman, Rees, Orme, Brown, Green, Longmans & Roberts, London.
- ULAM, S. [1991]: *Adventures of a Mathematician*. University of California Press, Berkeley.
- VINER, J. [1937]: *Studies in the Theory of International Trade*. George Allen & Unwin, London.
- VINER, J. [1958]: *The Long View and the Short*. The Free Press, Glencoe, Ill.
- VINT, J. [1995]: John Stuart Mill's Wages Fund Recantation: A Lakatosian Analysis. *Journal of Interdisciplinary Economics*, Vol. 6. No. 4. 233–254. o. <https://doi.org/10.1177/02601079X9500600401>.
- WESSELY ANNA [2011]: Looking for Shoulders to Stand on, or for a Paradigm for the Sociology of Science. Megjelent: *Elkana, Y.–Szigeti András–Lisszauer György* (szerk.): Concepts and the Social Order: Robert K. Merton and the Future of Sociology. Central European University Press, Budapest, 19–28. o.
- WINCH, D. [1981]: Jacob Viner. *American Scholar*, Vol. 50. No. 4. 519–525. o.
- ZWEYNERT, J. [2008]: Between Reason and Historicity. *Russian Academic Economics, 1800–1861*. Megjelent: *Barnett, V.–Zweynert, J.* (szerk.): *Economics in Russia. Studies on Intellectual History*. Ashgate, Aldershot, 57–73. o. <https://doi.org/10.4324/9781315578743-5>.

KOVÁCS OLIVÉR

A reziliencia metamorfózisa

Jelen írás arra a kérdésre keresi a választ, hogy a közgazdaságtan rendszerszemléletűnek gondolt ellenállóképesség- (reziliencia-) fogalma vajon elég rendszerszemléletű-e? Először röviden áttekinti a fogalom uralkodó közgazdaságtani értelmezési módozatait, és rámutat a bevett felfogás ama hallgatólagos feltevéseire, amelyek inkompatibilisek a valós társadalmi-gazdasági rendszer természetével. Ezután rávilágít arra, hogy a nagy (al)rendszeri konstellációk (pénzügyi szektor és reálgazdaság) állapotának bekapcsolása elengedhetetlen annak belátásához, hogy az uralkodó koncepciónál ismert rendszer-helyreállító erőfeszítéseken túlmenően rendszerstrukturálókra (rendszerek közti harmonikusabb viszony kialakítására szolgálókra) is szükség lehet, mi több, ezek szinergikus együttese segítheti a rendszer egészének ellenálló képességét. Mindezeket követően az így létrejövő kitágított elméleti keret létjogosultságát szemlélteti két síkon: 1. a kvalitatív rendszerszintű szakirodalmi feldolgozásoknál használatos megközelítés nyomán bemutatja, hogy a közgazdaságtani fősodor reziliencia-szemponitű vizsgálódásai is arra intenek, hogy érdemes a pénzügyi szektor és a reálgazdaság közötti kölcsönhatással is foglalkozni; 2. a pénzügyi szféra és a reálgazdaság közötti konstelláció megromlásának bemutatása is ezt erősíti. Végezetül a közgazdasági elmélet és a szakpolitikai gyakorlat számára von le következtetéseket.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: B10, B 20, G20.

Bevezetés

Bár a rezilienciával kapcsolatos uralkodó közgazdaságtani gondolkodás az 1970-es évektől datálható, a koncepciónak nagy múltja van. Platón Az állam című munkájában (i. e. 375) arról szolt, hogy

Kovács Olivér a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Közgazdaságtani és Nemzetközi Gazdaságtani Tanszékének tudományos főmunkatársa (e-mail: Kovacs.Oliver.Istvan@uni-nke.hu, web: <https://oliverkovacs.com>).

A kézirat első változata 2023. november 21-én érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.4.408>

„... a gyapjúfestő a gyapjút bíborszínre akarja festeni, először is a sok színárnyalatból kiválaszt egyet: a fehéret; ezt előre kidolgozza, és körülményes eljárással előkészíti, hogy minél jobban magába szívja a bíbort, és csak azután kezd a festéshez. Az így festett gyapjú színtartó lesz, fényét-színét nem veszti el, akár lúg nélkül, akár lúggal mossák.” (Platón [1988])

Az államműködés adott funkciójának megőrzése – ami Platón szerint egyike a nagy becsben tartandó erényeknek, konkrétan a bátorságnak – is effajta megközelítést kíván. A reziliencia filozófiája felfedezhető az ókori kínai taoizmusban, de az i. sz. 5. századi görög kultúrkörben is, amikor a tölgyfa törékenységevel állították szembe a viharos széllel hajlékonyságával dacoló nádat, amit a 17. században La Fontaine fabula formájában újra felelevenített, és ezen keresztül generációkban ültette el a reziliencia esszenciáját. S mivel napjaink világgazdaságát a viharzónak átvonulása, azaz a folytonos krízisüzemmód jellemzi, a reziliencia szakpolitikai előmozdítása egyfajta *modus operandi*.

Jelen írás célja, hogy felhívja a szakma figyelmét arra, hogy a reziliencia kutatási programja kibővítésre szorul. Vallja, hogy az uralkodó nézet hangsúlyozása inkább árthat, mintsem használhat a szélesebb értelemben vett gazdasági dinamizmusnak. Tanulmányunk voltaképp a reziliencia fogalmának rendszerszintű irodalmi áttekintését nyújtja a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma két nagy alrendszere, a pénzügyi szektor és a reálgazdaság közötti kölcsönhatás figyelembevételével. Ennek során a módszertani résznél ismertetett, úgynevezett SPIDER keretet követi azzal a céllal, hogy megvilágítsa, milyen benyomásokat közvetít a vizsgálatunkba bevont releváns szakirodalom ($N=48$) a pénzügyi rendszer reálgazdaságra gyakorolt hatásáról, ami alapjaiban befolyásolja a rendszer rezilienciájának értelmezését és kezelését. Mindehhez úgy jut el, hogy első ízben a reziliencia uralkodó megközelítését vázolja röviden, s bemutatja, hogy nem fogadhatjuk el fenntartások nélkül a rezilienciára való törekvést. Ezután ismerteti a hagyományos megközelítésen túlmutató, a komplex rendszerekkel kapcsolatos tudásunk szintetizálásán alapuló kibővített, rendszerszintű rezilienciafogalmat. Majd az előadottakat illusztrálandó, módszertani keretünkre építve, a pénzügyi univerzum és a reálgazdaság közötti diszharmonia felfejtésén keresztül igazolja a kibővített rezilienciafelfogás létjogosultságát, mivel a pénzügyi rendszer ellenálló képessége káros hatású lehet. Vagyis, amennyiben a pénzügyi szféra és a reálgazdaság kölcsönhatása diszharmonikus (azaz a pénzügyi rendszer nem a reálgazdaság hatékony közvetítőrendszereként funkcionál), akkor nem érdem és eredmény a pénzügyi rendszer önnön rezilienciáját erősíteni és elérni, mert akkor az csak ahhoz a funkciójához képes visszatérni, amely alapvetően károsan érinti a reálgazdaságot. Végül a tanulmány néhány fontos következtetéssel zár.

Módszertan

Rendszerszintű szakirodalmi áttekintésünk során a *Cooke és szerzőtársai* [2012] által kifejlesztett úgynevezett SPIDER keretrendszert alkalmazzuk (*Sample, Phenomenon of Interest, Design, Evaluation, Research type*), amelynek összetevői tehát: a minta, az érdeklődésre számot tartó jelenség, a tervezés, az értékelés és a kutatás típusa.

Ami a kutatásba bevonni kívánt tudományos munkák *mintáját* illeti, alapvetően a tudományos és szakpolitika-alakító közösség számára releváns kutatási eredményeket építjük be. Az *érdeklődésre számot tartó jelenség* tekintetében jelen írás a reziliencia jelenségének meghatározásához kíván adalékokat nyújtani azáltal, hogy a rendszerszintű reziliencia szempontjából releváns lehetséges szakpolitikai szempontokra is összpontosít. A SPIDER keretrendszer *tervezési* dimenziójának kapcsán jelen dolgozat a rezilienciával foglalkozó, rendkívül kiterjedt szakirodalmat oly módon szűkíti le, hogy csak azon megalapozott elméleti és empirikus munkákra támaszkodik, amelyek a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma két nagy alrendszerének – a pénzügyi szférának és a reálgazdaságnak – az összjátékát valamelyest figyelembe veszik. Ami keretrendszerünk *értékelési* dimenzióját illeti, ahhoz, hogy a kiválasztandó irodalmak kellően magas minőségi színvonalát biztosítsuk, csak és kizárólag azokra a munkákra támaszkodunk, amelyek az Elsevier előfizetési adatbázisában, a Scopus adatbázisában – amelynek a folyóirat-kínálata nagyobb a Web of Science-énél – szerepelnek, és az ott listázott munkák szigorú lektorálási folyamaton mennek keresztül. Fontos: kizárjuk azokat a publikációkat, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalásának¹ értelmében kifogásolható gyakorlatot folytatnak, így az új publikációs modell keretén belül megjelentetett munkákat, például a nyílt hozzáférésű (MDPI) folyóiratcikkeket.

1. táblázat

Rendszerszintű vizsgálatunk megfontolásai a SPIDER keretrendszerben*

Dimenzió	Bekapcsolt	Kizárt
Minta	Akadémiai kutatók és politikai döntéshozók	Nemzetközi szervezetek, agytrösztök
Érdeklődésre számot tartó jelenség	A rendszerszintű reziliencia fogalmának mélyebb tisztázása	Csupán az eredeti állapotba és konfigurációba történő visszakerülést hangsúlyozó irodalom
Tervezés	Elsősorban tudományos és részben empirikusan megalapozott tanulmányokra koncentrálva	Blogbejegyzések és a politikai döntéshozók ideológiavezérelt vagy sekélyes beszédei
Értékelés	Scopuson keresztül szerzett tanulmányok, amelyeket elismert, lektorált folyóiratokban, könyvekben, könyvfejezetekben és konferencia-előadásokban, valamint tekintélyes kiadóknál publikáltak	Az új publikációs modell révén megjelentetett munkák (például nyílt hozzáférésű folyóiratok cikkei)
A kutatás típusa	Elsődleges, kvantitatív és kvalitatív, empirikus kutatás (beleértve a vegyes módszereket is)	Másodlagos kutatáson alapuló munkák és irodalomáttekintések

* A keretrendszerről lásd *Cooke és szerzőtársai* [2012].

Forrás: saját összeállítás.

¹ https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2023/javaslatok_a_kifogaszolható_gyakorlatot_folytato_folyoiratok_cikkeinek_kezelesere-NET.pdf.

A Scopus adatbázis keresőmotorja összesen 193 399 találatot ad a rezilienciára. A következő kritériumok alapján szűkítettük le a vizsgálandó szakirodalmi bázist a legrelevánsabbakra. 1. Csak a 2008–2023-as időszakot vizsgáltuk, mivel a 2008-as pénzügyi és reálgazdasági válság jelentette megrázkódtatás adott új lendületet a rugalmassággal, azaz az ellenálló képességgel kapcsolatos kutatásoknak ($N = 175\,781$). 2. A tudományterület tekintetében csak a társadalomtudományi munkákkal foglalkoztunk ($N = 45\,351$). 3. A publikációs forma kapcsán csak a folyóiratcikkeket, könyvfejezeteket és a tudományos közösségek előtt megmértetett (és újdonságokat ígérő) konferenciakötetekben publikált írásokat vettük alapul ($N = 40\,730$). 4. A kulcsszavak terén követelmény volt, hogy az adott munka tartalmazza a *resilience* angol kifejezést ($N = 11\,479$). 5. Továbbá csak az angol nyelven megjelent és végső (*final*) publikációt vontuk be a vizsgálatba ($N = 10\,644$).

Ezek után egy olyan átvilágításra (*screening*) került sor, amelynek során a tanulmányok absztraktjai és főszövegei alapján kizártuk azokat a munkákat, amelyek 1. nincsenek összhangban jelen tanulmány céljával, vagyis amelyek nem érintik a pénzügyi szféra (*financial sector*) és a reálgazdaság (*real economy*) témaköreit (az így létrejött minta: $N = 78$), 2. marginálisan érintik az említett alrendszerek kérdését, 3. nem a fejlett országokra vonatkoznak, 4. az új publikációs modell keretén belül közölték őket (például nyílt hozzáférésű folyóiratokban). Az így létrejött végső lista összesen 48 tudományos munkát tartalmaz.

A reziliencia uralkodó és azon túlmutató megközelítése

Az uralkodó rezilienciamegközelítés

A rezilienciával kapcsolatos társadalomtudományi vizsgálódás terepe fél évszázaddal ezelőtt még a pszichológia volt (Grygorenko–Naydonova [2023]). Az egyének ellenálló képességét értékelték, és azokat a tényezőket kutatták, amelyek lehetővé teszik a kihívást jelentő körülmények közötti boldogulást. A kutatások során egyre komplexebb kölcsönhatások bekapcsolásával vizsgáldtak, és a hangsúly annak megértésére helyeződött át, hogy az egyének hogyan navigálnak, hogyan győzik le a viszontagságokat ahelyett, hogy egyszerűen csak ellenállnának nekik. Az ellenálló képesség tanulmányozása idővel tovább bővült – különböző tudományágak nézőpontjait beépítve és különböző szinteken vizsgálódva (beleértve az egyént, a családot, a közösséget, a kultúrát) –, ám mindvégig élő rendszereket elemezve. Az ellenálló képesség tulajdonképpen élő rendszerek tulajdonsága, hogy azok képesek-e tovább folytatni bizonyos kritikus rendszerműködést (funkciót/viselkedést). A fogalom tehát élő rendszerek esetében értelmezhető, hisz azok rendelkeznek olyan fundamentumokkal – hálózatokba szerveződés, regeneratív, valamint eredendően kreatív és intelligens jelleg (Capra–Luisi [2016]) –, amelyek ezt a tulajdonságot lehetővé teszik. Élő rendszer a társadalmi-gazdasági és környezeti ökoszisztéma is, amely a környezetbe ágyazott és azzal kölcsönhatásban lévő egyének, háztartások, vállalatok, formális és informális intézmények komplex élő szövetét takarja.

Noha a reziliencia kérdésével több évtizede foglalkozik a társadalomtudomány, egyetemes definíciója a mai napig nem született meg. Az Oxford Dictionaries azt a képességet érti reziliencián, amelynek segítségével az emberek gyorsan felépülnek valamilyen kellemetlen dolog, például sokk, sérülés stb. után.² Az OECD [2017] szerint a reziliencia a nemkívánatos eseményekkel szembeni ellenálló képesség, egyfajta sokkelnyelő kapacitás, ami által hamarjában fel lehet épülni a sérülésekből, illetve sikeres lehet a nehézségekhez vagy a változó körülményekhez történő alkalmazkodás. Az ellenálló képesség tehát a társadalmi-ökológiai rendszerek közti kölcsönhatások figyelembevételére épít, azaz az egyetemes természetű *változás* értelmezésénél segédkezhet (Berkes és szerzőtársai [2002]). Bár az ökológiai tudományokon alapul (Gunderson [2003]), a fogalmat gyakran alkalmazzák más természettudományi és társadalomtudományi vizsgálatok során.³

Rögzítenünk érdemes tehát azt, hogy az uralkodó közgazdasági szakirodalomban sem található egységes és véglegesnek szánt definíció a rezilienciára. A fogalmat tulajdonképpen az ökológiából – vagyis az élő rendszerekkel foglalkozó tudományterületről – vették át. Holling [1973] úttörő munkája fektette le a stabilitás és az ellenálló képesség komplex kölcsönhatását, és úgy érvelt, hogy olyan fenntartható (kiszámítható, alacsony volatilitású) rendszerekre van szükség, amelyek váratlan sokkhatás esetén ellenállónak bizonyulnak. Vagyis a hagyományos megközelítés úgy határozza meg a rezilienciát, mint egy gazdasági rendszer képességét arra, hogy ellenálljon a belső és külső sokkoknak és kihívásoknak, illetve dinamikusan felépüljön belőlük (Linkov [2017]). A közgazdasági reziliencia tehát egy dinamikus tulajdonságot jelöl, pontosabban szólva gazdasági entitások és az egész társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma képességét a dolgok folytathatóságára.

Ebből adódik, hogy a rezilienciával foglalkozó közgazdasági szakirodalom elviekben egy dinamikus képességet, egy dinamikus folyamatot elemez (Riepponen és szerzőtársai [2022]), amelynek során rendszerszemléletre épít,⁴ s témák olyan széles körét öleli fel, mint például az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodást, a pénzügyi rendszer stabilitását (például a bankrendszeri hálózat sérülékenységét, lásd Amini és szerzőtársai [2016]) és a regionális gazdaságok különböző típusú sokkokra adott válaszait (Hemerijck–Huguenot–Noël [2022], Drakopoulos [2022]). Így aztán elemezték a reziliencia kérdését a természeti erőforrások kezelése és a gazdasági növekedés összefüggésében (Berkes és szerzőtársai [1998]), ami arra a következtetésre vezetett, hogy néha az exogén krízisek töltik be a rendszerfejlesztő szerepet. Walker és szerzőtársai [2006] arra hívta fel a figyelmet, hogy a társadalmi-ökológiai kapcsolat annyira komplex, hogy a felülről irányított (*top-down*) erőforrás-tervezés csakis

² „The ability of people or things to recover quickly after something unpleasant, such as shock, injury.”

³ A 20. század társadalom- és természettudósai közül külön kiemelhetjük Kenneth E. Boulding életművét, aki a társadalmi-gazdasági rendszer evolúciójával foglalkozott sokat, de a Nobel-díjas Ilya Prigogine-t is, aki az úgynevezett disszipatív (nem egyensúlyi) rendszerek természetének vizsgálatán keresztül olyan kérdésekre kereste a választ, hogy mely események, újítások maradnak következmények nélkül, melyek befolyásolhatják az átfogó működést, melyek taszíthatnak egy megfordíthatatlan változás irányába (lásd Boulding [1978], Prigogine–Stengers [1995]).

⁴ A szereplők közti kapcsolatok és kölcsönhatások, az így létrejövő hálózatok rezilienciájának kutatásáról beszélünk (Windle [2011]).

tökéletlen lehet, ezért is került a későbbiekben középpontba a társadalmi tanulásk és a szociális memóriának az ellenállóképesség-építésben betöltött szerepe (*Folke* [2006]), ami egyébiránt a nehézségekkel küzdő egyének (gyermekek, családok) ellenálló képességének kérdését is felöleli.⁵ Nem véletlen tehát, hogy az adaptív kapacitás igazi letéteményeseinek, azaz a legkülönbözőbb társadalmi-gazdasági szereplők kollektívájának (például város, lásd *Szép és szerzőtársai* [2021]) és kölcsönös függőségének bekapcsolása (*Brooks és szerzőtársai* [2005], *Nelson és szerzőtársai* [2007]) is napirendre került. Mi több, a 2008-as pénzügyi válság után pedig olyan területeken szökkent szárba a rezilienciakutatás, mint a pénzügyi szektor ellenálló képességének kérdésköre (lásd *Bailey* [2022]), a heterogén és együttműködő lokális régiók, így az európai integráció rugalmasságának (*Frommer* [2011], *Lewis–Conaty* [2012], *Alessi és szerzőtársai* [2018], *Barbier–Gauchard és szerzőtársai* [2021], *Halmi* [2021], *Raudla–Spendzharova* [2022]), valamint a magánszervezetek és a közsféra rezilienciájának vizsgálata (*Weick* [1995], *Boyd–Folke* [2012], *Wink* [2021], *Istiqaroh és szerzőtársai* [2022]).⁶ De a koronavírus-járvány társadalmi-gazdasági rendszer ellenálló képességére gyakorolt hatásának feltárására is sor került, példának okáért a vállalatok és az ipar perspektívájából (*Bajgar és szerzőtársai* [2021]).

Ma ott tartunk, hogy a krízisjelenségek okán egyenesen rezilienciaimperatívusról beszélhetünk (*Lewis–Conaty* [2012]), az idézett munka tisztán gazdasági lábön állva a globális együttműködés rendszerét javasolja, de nem mereng el annak realitáán. A rezilienciabarát gazdasági kormányzás kapcsán az irodalom tulajdonképpen megáll azon a ponton, hogy a jogok és kötelezettségek megosztása, a decentralizáltabb struktúra tűnik követendőnek a környezettudatosabb kormányzás elérése szempontjából (*Rijke és szerzőtársai* [2012], *Chaffin és szerzőtársai* [2014], *Karpouzoglou és szerzőtársai* [2016]), e tekintetben a gyakorlati implementálás még mindig embrionális állapotban van.⁷ Születnek azért rezilienciával foglalkozó kutatóműhelyek, amelyek azt szorgalmazzák, hogy gazdasági- és technológiai megoldásaink ökológiailag is nemesebbé váljanak.⁸

Ha valaki áttekinti a különböző megközelítéseket, akkor az látszik, hogy az uralkodó szakirodalom valójában két szélsőségesnek gondolt értelmezés között lavíroz, amikor definiálni igyekszik a reziliencia fogalmát. Az egyik azt mondja, hogy külső (exogén) stressz után a rendszernek képesnek kell lennie helyreállni (*bounce back*),⁹

⁵ E terület egyik elismert művelője, Ann Masten úgy definiálta a rezilienciát, hogy az a dinamikus rendszer azon kapacitása, amelynek segítségével sikeresen alkalmazkodik azokhoz a kihívásokhoz, amelyek veszélyeztetik az alapfunkciót, a túlélést és a tovább fejlődési lehetőséget (*Masten* [2015]).

⁶ *Gupta és szerzőtársai* [2023] arra jut, hogy a vállalatok esetében a reziliens kultúra a kulcsszereplő, amit paternalisztikusabb vezetési stílussal lehet fenntartani, mivel az ápolja a szükséges bizalmi légkört.

⁷ Az Európai Unió ezen törekvését lásd az úgynevezett *European Union Location Framework Blueprint* anyagot a 2020-as évek elejéről (<https://joinup.ec.europa.eu/collection/elise-european-location-interopability-solutions-e-government/solution/eulf-blueprint/recommendation-17#q9>).

⁸ Lásd a Stockholmi Reziliencia-központ misszióját: <https://www.stockholmresilience.org/research/research-news/2015-02-19-what-is-resilience.html>. Letöltve: 2023. 11. 21.

⁹ Ezt képviseli többek közt az ökológus Stephen Carpenter, a Nobel-díjas közgazdász, Kenneth J. Arrow is (*Carpenter és szerzőtársai* [2012]). Hasonlóan vélekednek a komplex hálózatok elismert kutatói is, köztük Barabási Albert-László (*Gao és szerzőtársai* [2016]). Vagy ott van a Princeton Egyetem

míg az értelmezési tartomány másik végén reziliencián a társadalmi-gazdasági és ökológiai rendszer ama képességét értik, hogy az alkalmazkodik az ismeretlen, váratlan és szélsőséges megrázkódtatáshoz.¹⁰ Utóbbi áramlat nem azt állítja tehát, hogy csak vissza kell pattanni, hanem azt, hogy a helyreállítás közben bizonyos változások is történhetnek, amelyek önszervező módon mennek végbe (*Korosteleva-Petrova* [2022]), viszont nem hoznak változást a rendszer alapjellegetében (*Bourbeau* [2018], *Flaherty* [2019]),¹¹ vagyis csak olyan változások állnak be, amelyek a rendszer eredeti céljának megfelelnek (*fit-for-purpose*) (*Schack-van den Essen* [2014], *Flockhart-Paikin* [2023]).¹²

Fontos látnunk, hogy mindkét felfogásnak ugyanaz a mélyebb filozófiai tartalma. Az uralkodó közgazdaságtani megközelítés szerint tehát reziliencia akkor valósul meg, ha exogén viszontagságok közepette az éppen tárgyalt rendszernek fennmarad (fenntartható) az a képessége, amivel vissza tud térni az eredeti (egyensúlyinak vélt)¹³ rendszerműködéséhez.¹⁴

Vegyük észre, hogy ez a narratíva bizonyos kérdéseket fel sem tesz. 1. Nem endogének-e ezek a sokkok, amelyek így sokkal inkább szerves részei és előfeltételei a rendszer fejlődésének, mintsem hogy valódi exogén események volnának? 2. Vajon az eredeti rendszerműködés fenntartható volt-e, mert amennyiben nem, akkor az ahhoz való visszatérés lehet-e valóban konstruktív? Következésképpen a közgazdaságtan rendszerszemléletűnek gondolt ellenállóképesség-fogalma valójában nem is rendszerszemléletű eléggé. A mi megközelítésünk szerint viszont a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma jelenlegi konfigurációja számára nem lehet kívánatos az ellenálló képesség idézett uralkodó felfogásának követése, nemcsak azért, mert a komplex, nyílt és dinamikus társadalmi-gazdasági ökoszisztémában a sokkok endogének, hanem azért is, mert a *belső rendszerek közötti összhang stabilitása omlott össze*, ami nem teszi lehetővé a rendszerszintű ellenálló képesség érvényesülését, az csupán csak alrendszerek szintjén figyelhető esetleg meg, ami viszont nem fenntartható, és hibás rendszerkonfigurációs teljesítményhez vezet.¹⁵ A következőkben röviden bemutatjuk az uralkodó rezilienciafogalom azon egymással összefüggő hiányosságait, amelyek meghaladása kibővített megközelítésért kiált.

professzorának kötete (*Brunnermeier* [2021]), amely a régi kánon szerint haladva a visszapattanási képességet hangsúlyozza, viszont egyáltalán nem vizsgálja, hogy a korábbi működéshez való visszatérés összgazdasági szinten előremutató-e, avagy sem.

¹⁰ Társadalmi-ökológiai oldalról lásd *de Bruijn és szerzőtársai* [2017], míg a gazdasági reziliencia oldaláról lásd *Halmi* [2021].

¹¹ *László* [2022] a belső integritás megőrzéséről szól, amely – ahogy *Székely* [2015] alapos áttekintése igazolja – mindenképpen értéksemleges kategória.

¹² Sőt az irodalom többnyire felteszi, hogy a mikroszintű (háztartások szintje) és a makroszintű gazdasági reziliencia egymástól független (*Hallegatte* [2014]).

¹³ Ezt a stabilitási tulajdonságot hangsúlyozta a már idézett *Holling* [1973] 17. o.

¹⁴ Triviális mögöttes feltételezés pedig itt az, hogy a reziliencia javítható, ha megvan a társadalmi-politikai akarat (*Bhloscaidh és szerzőtársai* [2021]).

¹⁵ A már idézett *Gao és szerzőtársai* [2016] pontosan azt mutatja meg, hogy az alrendszerek – más-képpen különféle hálózatok – jellemzői befolyásolják az ellenálló képességet.

Kitágított megközelítés – a rendszer-helyreállító és rendszerstrukturáló rezilienciafogalom felé

A válságok legtöbbször szisztematikusak, az ellenállás épp ezért hiábavaló.¹⁶ Ebből következik, hogy a reziliencia erősítése vitális feladat. Az uralkodó rezilienciafogalmat úgy is felfoghatjuk, mint rendszer-helyreállító ellenálló képesség, amelynek narratívája szerint exogén sokk esetén (állami/szabályozói) beavatkozások sorozatán keresztül lehet és kell helyreállítani a stabilnak és preferáltnak gondolt rendszerfunkciót, hogy az folytatódhasson a továbbiakban is. Ezen a ponton érdemes felvetnünk azt a kérdést, hogy mi van akkor, ha a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma szereplői nem kezelik valamely alrendszer rosszindulatúan reziliens (*malignant resilience*) természetét, ami az össztársadalmi-gazdasági innovációs rendszer szintjén károsan hat a dinamizmusra, a fejlődési potenciálra.¹⁷ Ha ezt megtettük, akkor világossá válik, hogy a rendszer-helyreállító ellenálló képesség fogalma veszélyt is rejt(het), nevezetesen annak kockázatát, hogy az intervencionista megközelítés végül rendszerkonfigurációs szinten fenntarthatatlan folyamatokat és struktúrákat eredményez, vagyis végül nem a valós fejlődést megalapozó társadalmi-gazdasági innovációs dinamizmust támogatja. Ebből az következik, hogy a *rendszer-helyreállító* reziliencia mellett *rendszerstrukturáló rezilienciára* is szükség van (lásd 2. táblázat), amely a bizonyos alrendszerek közti harmonikus viszony rehabilitálásáért felel (másképp fogalmazva, amikor az egyiknek például sérült az eredeti célnak való megfelelése).

Ezen gondolatmenet során két fronton is meghaladjuk az ellenálló képesség uralkodó megközelítését. 1. Először is, nem az egyensúlyi, stabil, ezért pedig a newtoni mechanika elvei alapján finomhangolható rendszer feltételezésével kell élnünk, hanem élő, nyílt és dinamikus, épp ezért nem egyensúlyi komplex társadalmi-gazdasági innovációs rendszert kell feltételeznünk. 2. Másodszor pedig, ennek a komplex rendszernek már nem az az egyik fő jellegzetessége – ami az egyensúlyi megközelítésre építő hagyományos rezilienciafogalomból következik –, hogy az alrendszerek minden körülmények közt egyensúlyban és harmóniában működnek egymással és egymásért, hanem pontosan az, hogy a rendszert alkotó alrendszerek közti kölcsönhatások összessége akár kiegyensúlyozatlanságot, valamelyik alrendszer másik alrendszer kárára történő dominanciáját, azaz diszharmonikus viszonyt is eredményezhet. Véltetően ennek kezelése révén érhető el az az állapot, amelyről csak absztrakció szintjén szól a Világgazdasági Fórum is (azaz, hogy

¹⁶ Bolton és szerzőtársai [2020] még a koronavírus-járvány előtt publikált kismonográfiában rámutatott erre, aminek következménye, hogy a válságok ellen lehetetlen egyedül védekezni, kollektív, a nemlineáris kapcsolatokat is figyelembe vevő együttes fellépésre van szükség. A természeti katasztrófák például képesek destabilizálni a gazdaságokat és a pénzügyi rendszert is – ahogy Bolton és szerzőtársai [2021] bemutatta.

¹⁷ Nem alakult ki még az a kutatási irány, amely ilyesfajta kérdésfeltevésekkel élne (például mi van, ha nincs elégséges szereplő, aki tenne a rezilienciáért; mi van akkor, ha olyan stratégiákat követnek, amelyek a sikeres rendszerszintű alkalmazkodás ellen hatnak; stb.). Ezt hiányolta már Westley és szerzőtársai [2013] is.

2. táblázat

Rendszerstrukturalás és rendszer-helyreállítás

	Rendszerstrukturalás	Rendszer-helyreállítás
Cél	Rendszerszintű működésre ható alrendszerek közötti szinergikus interakciók visszaépítésének elősegítése, amikor valahol strukturálisan sérült vagy megszűnt az eredeti célnak megfelelő (<i>fit-for-purpose</i>) jelleg	Válság esetén az eredeti célnak megfelelő, azaz a korábbi normálnak gondolt rendszerszintű működés minél gyorsabb visszaállítása
Módszer	Aktív intervenciók és alrendszerek közti viszonyt befolyásoló szabályozások	Aktív intervenciók
Időhorizont	Rövid és középtáv	Rövid táv
Veszélyek	Politikai stabilitást kikezdő érdekütközések	Fenntarthatatlan folyamatok, rossz irányú lokális reziliencia kódolása

Forrás: saját szerkesztés Hynes és szerzőtársai [2020] alapján.

igazán ellenállóknak akkor tekinthető egy rendszer, ha úgy pattan vissza, hogy közben még gyarapszik is).¹⁸

Az *első megközelítés* relevanciájának belátása kapcsán érdemes hangsúlyozni azt, hogy a hagyományos felfogás szerint a közgazdaságtan tudományos értéke előrejelző képességéből fakad, ami viszont arra a mögöttes vélelmezésre épül, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer egy kalibrálható mechanikai egyensúlyi rendszer, amelyben a válságok (a megelőzhető jelenségek) legfeljebb exogének és elkerülhetők. A gazdasági rendszerre vonatkozó uralkodó alapfeltevésekről régóta úgy tartják, hogy azok örök érvényű igazságok, ugyanakkor a rájuk való szüntelen hagyatkozás meglehetősen hibás következményekhez vezetett akkor, amikor rajtuk keresztül próbálják megérteni és a gazdaságpolitika számára tolmácsolni, hogy mi folyik a gazdaságban. Ezek az alapfeltevések és a rájuk épített megközelítések többnyire a számszerűsítéshez való ragaszkodással kezdődnek azáltal, hogy minden esetben egy egyensúlyban lévő gazdasági rendszert feltételeznek, amit linearítások, determinisztikus oksági láncok és kockázatok (nem bizonytalanság) szőnek át, s folytatódnak persze a *homo oeconomicus* embermodell alkalmazásával; mindezek pedig tulajdonképpen azt jelentik, hogy a szakma krémje a vizsgálandó rendszert egy finomhangolható, könnyűszerrel kalibrálható newtoni mechanikai rendszerként kezeli. E megközelítés diadalában nem kis szerepe volt a *nagy mérséklődés* időszakának (~1992–2007) – amikor az alapvető makrogazdasági mutatók alacsony volatilitást mutattak, ami a stabilitás érzését váltotta ki, amely csalfamód elhitette a hagyományos megközelítés neves képviselőivel, hogy minden eszközünk és módszerünk megvan a gazdaság kívánságunk szerinti programozásához (például a depressziók elkerüléséhez). Mígnem aztán a 2008-as válság kitörésekor az uralkodó szemlélet képviselőinek a lélegzete is elakadt,

¹⁸ A Világgazdasági Fórum eme felfogását lásd <https://www.mckinsey.com/capabilities/risk-and-resilience/our-insights/resilience-for-sustainable-inclusive-growth>.

szembesülve azzal, hogy amiről addig szentül meg volt győződve a gazdasági rendszer működését illetően, az csupán illúzió volt. Következésképp a hagyományos narratívához képest nagyon is úgy áll a helyzet, hogy az egyensúlyra vonatkozó fogalmaink a gazdaságtudományban alig segítenek a rendszer evolúciójának megmagyarázásában. Jelenleg mégis ragaszkodnak az egyensúlyi rendszer doktrínájához, holott az egyensúly hiányára figyelmeztető válságok endogén és elkerülhetetlen természetűek, s miattuk a rezilienciát érdemes erősíteni. Így aztán nem az előrejelzésre, hanem az éppen a rendszerben zajló komplex folyamatok jobb megmagyarázására érdemes és kell törekedni, ez adja a közgazdaság-tudomány valódi értékét.

Ehhez viszont a komplex élő rendszerekkel kapcsolatos kutatási program kerekező megfontolásai alapján érdemes a társadalmi-gazdasági rendszerre tekinteni és a rendszer-rezilienciát erősíteni (Kovács [2022a]). Ilyen megfontolás az, hogy 1. a rendszer nem más, mint egymástól kölcsönösen függő szereplők interaktív hálózata (több mint 333 millió vállalat, 3,3 milliárd foglalkoztatott, milliárdnyi szerződéses kapcsolat),¹⁹ ahol az adaptív ágensek és maga a rendszer együtt fejlődik azáltal, hogy kölcsönhatásba lépnek egymással, megalapozva az önszerveződést; 2. ennek során redundanciák is létrejönnek, amelyek hibátűrőbbé (reziliensebbé) teszik a rendszerszintű működést (Biggs és szerzőtársai [2020]);²⁰ 3. a rendszert pozitív (erősítő), valamint negatív (csillapító) visszacsatolási mechanizmusok hatják át, amelyek kumulatív és reflexív ok-okozati összefüggésekkel tarkítottak, így pedig a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma egésze más, és több mint a részek pusztá összege, hiszen 4. így megjelennek benne minőségileg új struktúrák és folyamatok. Következésképpen a komplex rendszer nemlineáris folyamatok otthona, amelyek az egyensúlytól távoli helyzetek felé (turbulenciák) kormányozzák magát a rendszert, de pont ez a nem egyensúlyi állapot idézi elő azokat a fluktuációkat és instabilitásokat, amelyeknek köszönhetően – a mikrofluktuációk makroszintig erősödhetnek, és transzformatív hatásai lehetnek – időről időre irreverzibilis módon megszülethetnek az endogén válságok, illetve a minőségileg új struktúrák (például e nélkül a szemlélet nélkül értelmezhetetlen lenne a technológiai-gazdasági paradigmaváltás, de maga a régóta kutatott technológiai forradalmak jelensége is).²¹ Pontosan a vál-

¹⁹ A vállalatok számát lásd <https://www.statista.com/statistics/1260719/global-companies-by-region/>. A foglalkoztatottakét lásd <https://www.statista.com/statistics/1258612/global-employment-figures/>.

²⁰ A természet egyszerre törekszik diverzitásra/heterogenitásra és redundanciára, hogy komplexen erősítse a rendszer rezilienciáját.

²¹ Csak két példa arra, hogy nem törvényszerű, hogy mindig a visszapattnás, az eredeti funkciók további folytatása lehet a cél, ehhez viszont tényleg evolúciós szemüvegen keresztül érdemes vizsgáldni: 1. példa: A formális intézményeket (törvények, alkotmány) a mai napig inkább állapotváltozókként kezeli a szakma, holott azok minőségi javulása vagy elsovadása éppúgy megfigyelhető, vagyis alakítható folyó változók. McCloskey [2007], [2011], [2016] vagy Hodgson [2023] – akik nem feltétlenül értenek mindenben egyet – módszeresen bemutatták például, hogy az intézményi változások a főáramú hitvilággal ellentétben igenis masszívak voltak, és gyorsak az angliai kapitalizmus kifejlődése során, aminek felismerésén keresztül például az első ipari forradalom „berobbanása” is jobban megérthető. Az intézmények nem időtlenek, változnak, másképp funkcionálnak, és pont azokban a gazdaságokban mutatták a legnagyobb változásokat, amelyek kimagasló fejlődési pályára álltak. Eszerint az ellenálló képességnek nem pusztán helyreállító (*bouncing back*) dimenziója van – amiről szinte az irodalom egésze beszél –, hanem ott kell lennie mellette a rendszerstruktúráló dimenzióknak is, amikor az

ságok elkerülhetetlensége és természetessége követeli meg azt az aprólékos munkát, amely során a komplexitás közgazdaságtana a rendszerszintű ellenálló képesség erősítésére törekszik, nem pedig a társadalmi-gazdasági rendszer egyensúlyinak gondolt állapota bebiztosításának illuzórikus eléréséért folytat vég nélküli, ám komoly társadalmi bizalmi válságokat előidéző harcot.

A *második megközelítés* belátásához – amikor bizonyos alrendszerek között a viszony diszharmonikussá válik, mert az egyiknek megszűnik adekvát jellege, azaz már nem képes eredeti célját ellátni – talán érdemes a rezilienciagondolkodás egyik általunk is idézett atyjáig visszamenni. *Holling* [1973] munkájának egyik, mára jószerivel elsikkadt gondolata az, hogy az ellenálló képesség idővel bizony elveszithető, és egy olyan esemény, amelynek negatív (kizökkenítő) hatását a rendszer korábban simán elnyelte, pusztító hatásmechanizmust engedhet szabadjára. Tulajdonképpen arról van szó tehát, hogy az uralkodó rezilienciafelfogás tévesen épít a fenntarthatóság fogalmára, és nem veszi figyelembe a rendszerkonfigurációs torzulások korrekció (rendszerstrukturálási) igényét. Mindez azt indukálja, hogy a rendszerszintű reziliencia nem erősíthető, ha nem jár együtt rendszerstrukturáló tevékenységgel. Utóbbira a komplex, nemlineáris rendszerekkel foglalkozók szóhasználatával élve azért van szükség, mert az egyik alrendszer működése során már kilépett abból a korridorból is,²² amelyen belül még az eredeti funkcióját és a másik alrendszerrel való harmonikus viszonyát relatíve kis fluktuációkkal megőrizhette volna. A társadalmi-gazdasági rendszerben az ilyesfajta dominanciáért természetesen adott esetben a – tudományos ismeretek fényében és adott időszakban jó szándékúnak vélt – szakpolitikai intézkedések, a szereplők lélektani viselkedése és az ezek után kialakuló alrendszeri önszerveződés a felelős (*Gennaioli és szerzőtársai* [2015]).

Ha ezekre tekintettel vagyunk, akkor reményeink szerint többet és tartalmasabbat tudunk mondani a gazdaság ellenálló képességéről, mint az uralkodó szakirodalom, amely többnyire ott megáll, hogy nagyobb diverzifikációt, több redundanciát (például állami költségvetési pufferek képzése stb.), nagyobb mértékű modularitást (decentralizációt, nagyobb autonómiájú helyi rendszereket) javasol (*Helmrich és szerzőtársai* [2021]).

A következőkben a valós társadalmi-gazdasági rendszer folyamatain keresztül röviden szemléltetjük az elmondottakat. Megközelítésünk szerint a társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztéma jelenlegi konfigurációja számára nem lehet kívánatos az ellenálló képesség uralkodó felfogása szerinti erősítése, mert megszűnt a belső rendszerek (pénzügyi rendszer és reálgazdaság) közötti összhang, ami nem teszi lehetővé a rendszerszintű reziliencia érvényesülését, hacsak nem törekszünk

intézmények és gyakorlatok megváltoztatásán vagy átalakításán keresztül lehet megteremteni például a közsféra és a társadalom közötti viszony harmóniáját, hogy fenntartsák a támogatást és a legitimitást a szereplők és a választókerületek széles körében. 2. példa: Az innovációs irodalom egyik alig kutatott területe, az exaptációk kérdésköre is arra int, hogy nem mindig a helyreállítás a cél; amikor például egy már létező technológia, eszköz vagy megközelítés teljesen más területen és teljesen más céllal és funkcióval kerül alkalmazásra.

²² Lásd *Leijonhufvud* [1973] korridorelméletét. Ez a folyosó azért kell, mert létén keresztül ismerjük el, hogy tolerálni kell bizonyos szintű kríziskockázatokat, hogy megvalósulhasson a fejlődés.

a rendszer-helyreállítás mellett rendszerstrukturalásra is, ami harmonizálná a két rendszer közötti viszonyt, így eredeti célja felé terelné vissza a domináns pénzügyi rendszert, s így a reálgazdaság hatékony közvetítőrendszereként, a valódi gazdasági dinamizmusért funkcionáló rendszerként térhetne vissza.

A pénzügyi univerzum és a reálgazdaság diszharmóniája

A reálgazdaság (auto)immunrendszere

A nagy mérséklődés kora a fejlett gazdaságok esetében igazolni látszott a hagyományos közgazdasági megközelítés hatékonyságát,²³ s azt a benyomást keltette, hogy a reálgazdasági dinamizmus szempontjából teljesen jó irány a hatékony közvetítőrendszerként funkcionáló pénzügyi szektor liberalizációja. Utóbbiról Ben S. Bernanke, Douglas W. Diamond és Philip H. Dybvig Nobel-díjjal jutalmazott munkássága nyomán azt gondoltuk, hogy a reálgazdaság immunrendszereként funkcionál. A pénzügyi szektor GDP-n belüli hozzáadott értéke az 1970-es évek óta jelentősen növekedett: 1970-ről 2015-re az OECD-országokban átlagosan a GDP 3,8 százalékaról a 6 százalékáig növekedett, míg ugyanezen adatok az euróövezetben 4 százalék és 5 százalék, az Egyesült Államok esetén pedig 4 százalék és 8 százalék (OECD [2015] 11. o. 1. ábra). Ezt természetesen a bankok és egyéb pénzügyi közvetítők által nyújtott hitelek masszív bővülése kísérte az 1970-es évektől: 1970-ben ez a GDP-arányos érték az OECD esetében még közel 50 százalék volt, 2000-ben 90 százalék, 2015-re 140 százalék környékére emelkedett, ugyanezekben az években az értékek az euróövezetben 50 százalék, 80 százalék és 150 százalék, míg az Egyesült Államokban 85 százalék, 170 százalék és 170 százalék körüli (uo.). Kialakult hát az a nézet, hogy a fejlett pénzügyi rendszer lehetővé teszi a fogyasztás súrlódásmentes kisimíthatóságát, és elégséges likviditást biztosíthat – így a hosszú távú gazdasági növekedés letéteményese (Rajan–Zingales [1998], Levine [2005], Gorton–Winton [2003], Bekaert és szerzőtársai [2005], Smets–Popov [2011]). Így a pénzügyi szektor liberalizációját/deregulációját alapvetően hasznosnak gondolták. Ami kiváltképp érdekes, hogy minden érzékelhető és jól dokumentált helyi és globális kihívás ellenére – kezdve a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság utóhatásaival, beleértve az euróövezeti válságot, az európai integrációs folyamat egészének fenntarthatóságát veszélyeztető, újra és újra fellángoló populizmust és nacionalizmust, az eredetileg az Egyesült Államok és Kína közötti, de mára már sok más országot is érintő kereskedelmi háborút, a migrációs és COVID-19-válságokat, a katonai konfliktusokat, a hatalmasra duzzadó és mediavisszhangot kapó üzleti botrányokat (például Wirecard, Luckin, Archegos Capital stb.) – a pénzügyi szektor kialakult rendszere mintha rezisztens és reziliens lenne. Példának okáért az S&P500 az elmúlt 5 évben 40 százalékkal nőtt, 2022. január és 2023. január között visszaesett ugyan

²³ A Nobel-díjas Robert Lucas úgy vélekedett 2003-ban, hogy a makroökonómia sikert ért el: a depresszió megelőzhetővé vált, s ez már így van évtizedek óta (Lucas [2003] 1. o.).

16 százalékkal, de ez a visszaesés főleg a 2022-es év első felét jellemezte, a második hat hónapban árfolyama csupán 0,11 százalékkal mérséklődött.²⁴

A hagyományos megközelítés szerint egy ilyen állapotban lévő és hatékonynak gondolt pénzügyi közvetítőrendszernek semmi más nem kellene eredményeznie, mint erősödő reálgazdasági dinamizmust. A helyzet az, hogy ennek éppen az ellenkezője következett be, azaz a reálgazdasági dinamizmus gyengült. Legalább öt oldalról demonstrálható mindez.

1. A gazdasági növekedés terén elmondható, hogy az OECD-országok esetében az 1960-as évek átlagos 5,5 százalékos gazdasági növekedését az 1970-es években 4 százalékos, az 1980-as években 3,2 százalékos, az 1990-es években már csak 2,6 százalékos követte, míg 2000–2008 között csak 2,35 százalékos volt a bővülés. 2. Az OECD-országokban a piacra lépési ráta szekulárisan csökken (2000–2015 között például 3 százalékkal esett vissza, az Egyesült Államokban és az Európai Unióban nagyjából 2 és 3 százalék közötti a csökkenés – *Calvino és szerzőtársai* [2020]). Az alacsonyabb bérezésű munkahelyekről a jobban fizető munkahelyekre váltás rátája (*job reallocation rate*) is nagymértékű lanyhuláson ment keresztül az OECD-országokban, másképpen: a létrejövő és megszűnő állások egyenlege tartósan romlik (1980-ban az OECD-átlag e tekintetben 33 százalékon állt, 2010-re 26 százalék alá esett vissza). Ez a reálbérek és a termelékenység egészségtelen alakulására utal. A hetvenes évek közepe óta a háztartási nettó jövedelem mediánértékének a növekedési rátája szinte elenyésző nagyságrendet képvisel. Ha pedig nem emelkedik a reáljövedelem mediánja, illetve egyre mérsékeltebb a reálbér-növekedés (az OECD-országokban 1990–2000 között átlagosan 1,3 százalékos reálbér-növekedés volt, 2000 és 2020 között már csak 1 százalék),²⁵ vagyis nincsenek egészséges ösztönzők, akkor ne várjunk kiemelkedő innovációs teljesítményt, azaz termelékenységi dinamikát sem. Következésképp a középosztály zsugorodik, sőt el is tűnik, jövedelme pedig 1979–2011 között szinte csak nulla ütemben nőtt, míg a felső egy százalék éves jövedelme 3,5–3,9 százalékkal gyarapodott (*Komlos* [2016]). Ma a társadalmi mobilitás elakadásának jelenségét éljük. Beszédese az az adat, hogy az OECD-országokban egy szegény családba született gyermeknek átlagosan négy és fél generációba telik, mire feljuthat a középosztályba – ez a szám Magyarország esetében 7, de még Németország és Franciaország esetén is 6 (*OECD* [2018]). Mindez konverzálja az egyenlőtlenséget, és aláássa az államba és intézményeibe vetett társadalmi bizalmat, nem segíti a reálgazdasági dinamizmust. 3. Utóbbi gyengülését jelzi az a mélyebb folyamat is, hogy tartósan nyílik az olló a termelékenységben élén járó cégek és a leszakadók közt (*Andrews és szerzőtársai* [2016]). 4. Ez már sejteti azt is, hogy meredeken csökken a fiatal vállalkozások aránya (a tekintetben, hogy az ötévesnél fiatalabb vállalkozások mekkora szeletet hasítanak

²⁴ Az S&P500 adataival kapcsolatban elmondható, hogy a Shiller-féle árfolyam-nyereség arány a koronavírus-járvány hatására sem esett látványosan vissza, sőt 2022 januárjában 36,94 volt, aminél nagyobb értéket csak 2000-ben vett fel az 1870-től tekintett időszakban (<https://www.multpl.com/shiller-pe>). Az Egyesült Államokra vonatkozó Warren Buffett-indikátor a koronavírus-járvány előtt a GDP 160 százalékán állt. 2020 márciusában visszaesett ugyan 107 százalékra, de már június folyamán meghaladta a 166 százalékot, 2022 januárjában pedig már a 200 százalékot is.

²⁵ https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=AN_AV_WAGEGROWTH#.

ki a teljes foglalkoztatásból). Ez az arány az OECD-országokban az 1980-as években kimutatott majdnem 18 százalékról 2010-re 0,9 százalékra esett vissza (*Decker és szerzőtársai* [2016]). 5. Az innovációs dinamizmus tekintetében pedig elég csak az EU magországainak (Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Németország és Olaszország) teljesítményeit megnézni és rögzíteni, hogy az inkább stagnált, mintsem látványosan javult volna 2014 és 2021 között.²⁶

Ami a háttérben az általános innovációs képesség szempontjából kiváltképp aggasztó folyamat, az a zsugorodó középosztály tendencia.²⁷ Az OECD terminológiája és adatai szerint egyértelmű, hogy 1980 és 2015 között a közepes jövedelmű háztartásokban élők aránya az összlakosságon belül 64-ről 61 százalékra mérséklődött az OECD-országok átlagában. Való igaz ugyan, hogy ez évről évre bekövetkező kis léptékű változás formájában öltött testet, mindazonáltal voltak (és jelenleg is vannak) országok, ahol mindez nagyobb sebességgel zajlott (és zajlik ma is). Izraelben, Németországban vagy éppen Finnországban és az Egyesült Államokban például a változás meghaladta a 4,5 százalékpontot is. Ez a zsugorodás megkérdőjelezhetővé teszi a szociálpolitika hatékonyságát, hovatovább belülről kódolja az elégedetlenséget, fúti az állam cselekvőképességével kapcsolatos aggályokat. Sőt az így fogyatkozó réteg politikailag is veszít fontosságából. A folyamat a fejlődés szempontjából nyugtalanító, merthogy éppen ez az osztály az, amelynek képviselőiben megvan a felfelé törekvés vágyának az a kritikus szintje, ami rendszerszinten nélkülözhetetlen. Ez a szellemi és egyéb erőforrások, illetve megtakarítások jóvoltából megvalósítható kutatás-fejlesztési és innovációs beruházások terén, az önfejlesztés-önképzés terén nyilvánul meg leginkább. E csoport tagjai szervezettebben képesek leszakadásuk ellen küzdeni, ezért a demokratikus berendezkedés mentsvárai abban az értelemben, hogy a fékek és ellensúlyok rendszerének egészséges fenntartását támogatják. Hovatovább a középosztály a gazdasági növekedés forrása, az ottani tömegek esetleges kiábrándultsága képes komolyabban megtépzni az állami intézményekbe vetett bizalmat, anélkül pedig nincs tartós növekedés és fejlődés, de nincs hathatós gazdaságpolitika sem, ekkor pedig például fenntartható európai monetáris unió sem létezhet.

²⁶ Sokatmondó az a hosszabb távú trend is, hogy 1975-től számítva a világ 500 legnagyobb vállalata közül 26 született az Egyesült Államokban, míg Európában csak 3! Az európai innovációs ökoszisztéma tehát nem teljesít jól. A „frissebb” trendek is alátámasztják ezt, lásd a European Innovation Scoreboard 2021. évi adatait. A 2023. évi kiadványban már az is látszik, hogy Európának egyre jobban kell küzdenie azért, hogy egyáltalán megőrizze pozícióját a versenytársakhoz képest (például Franciaország az utóbbi hét év során fokozatosan rontott teljesítményén, korábbi kiadványok is rámutattak, hogy Európa előnye az Egyesült Államokhoz képest jelentősen apadni látszik, mi több, Kína nagy sebességgel közelíti meg, lásd a European Innovation Scoreboard 2020. évi adatait), legalábbis ne nőjön tovább az amúgy is tatóngó rés az európai és a japán/amerikai innovációs teljesítmény között (lásd a 2023. évi European Innovation Scoreboard kimutatásait: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/statistics/performance-indicators/european-innovation-scoreboard_en).

²⁷ Ha valaki áttekinti a műszaki/technológiai fejlődéssel kapcsolatos interdiszciplinárisabb és gazdaságtörténeti munkákat – például *Diamond* [2013], *McCloskey* [2007], [2011], [2016], *Mokyr* [2016], *Mumford* [1934/2010], *Ogburn* [1922] –, akkor egyebek mellett rendre adódik majd az a következtetés, hogy a középosztály kritikus tömegének az innovatív ötletek legjelentősebb forrása-ként és megvalósítójaként (a technológiák elterjedésének bázisaként) kiemelt szerepe van a reál-gazdasági dinamizmusban.

Az anomália tehát abban rejlik, hogy elméletben kaptunk egy hatékony közvetítő-rendszernek elképzelt – és a liberalizáció/dereguláció révén egyre jobban teljesítőnek elgondolt – pénzügyi rendszert, ennek ellenére a gazdasági növekedés nem lett fenntarthatóan magasabb, nem lett inkluzívabb, de még csak áthatóbban zöldebb sem²⁸ (például a banki hitelkihelyezés aránya az 1990-es évektől kezdve csökkenő pályára állt a nem pénzügyi vállalkozások esetében, amelyekről elsődlegesen várnánk az innovatív ötleteken és fejlesztéseken keresztül fel-felsejlő termelékenységi dinamikát; miközben az ingatlan piacon vagy a pénzügyi eszközök piacán működő cégek terén tovább nőtt a volumen – *Bezemer és szerzőtársai* [2023]). Vagyis, túl azon a benyomáson, hogy a fentiek tanulsága szerint a kialakult pénzügyi rendszer jelenlegi formája meglehetősen ellenálló, e reziliencia negatívan érinti a reálgazdasági dinamizmust, vagyis ez a pénzügyi rendszer valójában a reálgazdaság autoimmun rendszere.²⁹

A pénzügyi univerzum tágulása

Az előzőkben előadottak szerint a pénzügyi és reálgazdasági rendszerek közötti szimmetrikusabb viselkedési minta összeomlott, hiszen a pénzügyi szféra már nem felel meg eredeti céljának (*fit-for-purpose*), vagyis nem képes a reálgazdaság hatékony közvetítőrendszereként funkcionálni.³⁰ E belátásnak arra kellene készítenie a szakmát, hogy ne önmagában foglalkozzon a pénzügyi rendszer rezilienciájának kérdésével, hanem e szféra megváltozott természetének ismeretében összpontosítson a rendszerszintű reziliencia kutatására. A szakirodalom a pénzügyi szektor rezilienciájával tulajdonképpen úgy foglalkozik, hogy a pénzügyi hálózatok rezilienciájára és annak a rendszerszintű pénzügyi kockázatok megelőzésében betöltött jelentőségére összpontosít (*Kou és szerzőtársai* [2022]). Különböző részterületeken is vizsgálódnak, például az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás kapcsán a pénzügyi rendszer stabilitása és a regionális gazdaságok sokkjai összefüggésében (*Riepponen és szerzőtársai* [2022]). Emellett felismerték a vállalkozók pénzügyi műveltségének szükségességét, valamint a pénzügyi műveltségnek a rezilienciával és a vállalatok teljesítményével való kapcsolatát (*Chatter-Makhtari* [2023]). Elemezték a válságok, például a koronavírus-járvány és a 2008-as globális pénzügyi krízis banki részvényárfolyamokra gyakorolt hatását is, s azt találták, hogy a banki részvények általában ellenállóbbak, és nem befolyásolják a válságokat (*Lefkou és szerzőtársai* [2023]). Továbbá a bankközi

²⁸ Csak meg kell nézni például a European Environment Agency (EEA) 2001–2021-re vonatkozó adatait, amelyek tanúsága szerint az üvegházhatást okozó gázok kibocsátása terén mutatkozó mérséklődés csak egy nagyon új jelenség; de a primerenergia-fogyasztás is szinte stagnál (<https://www.eea.europa.eu/ims>).

²⁹ Ennek belátása a tudományos közösségen és gazdaságpolitikusokon túl megjelent Ferenc pápánál is, aki úgy vélekedett, hogy „a pénzügyek túlterhelik a reálgazdaságot. [...] A piac önmagában nem garantálja az integrált emberi fejlődést és társadalmi befogadást.” Encyclical Letter, *Laudato Si'*. 2015. május 24. De a második legnagyobb svájci bank, a 2023-ban összeomló Credit Suisse vezérigazgatója, Mark Burrows is úgy érvelt még 2014-ben, hogy „meg kell kérdőjeleznünk a pénzügyi rendszer uralgó logikáját.” (https://www.chinadaily.com.cn/world/2014-07/23/content_17906292.htm)

³⁰ A pénzügyi rendszer túlzott méretével magyarázta 2010-ben az EKB igazgatóságának tagja a 2008-as válság kirobbanását (<https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2010/html/sp100415.en.html>).

pénzügyi rendszerek ellenálló képességét is tanulmányozták, figyelembe véve a hálózati topológia és a kapcsolati súlyok hatását a sokkok terjedésére (*Cerqueti és szerzőtársai* [2023]). Összességében viszont egyik kutatás sem foglalkozott a pénzügyi univerzum és a reálgazdaság komplex összjátékának kérdésével, amire tanulmányunk kívánja felhívni a figyelmet.

A módszertani résznél ismertetett megközelítést alkalmazva 48 olyan tudományos munkára szűkíthetők le a rezilienciával foglalkozó, angol nyelven megjelent társadalomtudományi kutatási eredmények, amelyek a fejlett gazdaságokra vonatkoznak úgy, hogy közben a pénzügyi rendszer és a reálgazdaság kapcsolatát is érintik valami módon. Ezek esetében vizsgálható, hogy a listázott tanulmányok mely benyomásukat erősítik: a pénzügyi rendszer pozitívan vagy táguló természetéből fakadóan negatívan érinti a reálgazdaságot (*Függelék F1. táblázat*).

A *Függelék F1. táblázatának* tanúsága szerint a végső mintánkba bekerült tudományos munkák – amelyek a reziliencia látószögén keresztül vizsgálódnak – döntően még mindig nem foglalkoznak a pénzügyi szféra és a reálgazdaság közti kölcsönhatás jellegének felfejtésével (a minta 62,5 százaléka, azaz 30 tanulmány negligálta a kialakult pénzügyi rendszer reálgazdaságra gyakorolt pozitív vagy negatív hatásának kérdését). A vizsgált 48 munkának 25 százaléka (12 tanulmány) tartalmazza azt, hogy a pénzügyi rendszer dominanciája inkább negatívan hat a reálgazdaságra, s csupán 13 százaléka (6 tanulmány) értekezik arról, hogy a pénzügyi rendszer pozitívan hat(ott) a reálgazdaságra.

Az uralkodó szakirodalom rezilienciafelfogása a pénzügyi szektor esetében tehát az, hogy a pénzügyi rendszer akkor reziliens, ha képes ellenállni a különféle megrázkódtatásoknak és zavaroknak, azaz képes visszatérni a hosszabb távon kialakult természetéhez. Vagyis ez a megközelítés nem veszi figyelembe a pénzügyi univerzum tágulását és megváltozott természetét – azaz kapcsolódását a reálgazdasághoz, amit elemzett mintánk 25 százaléka egyébként sejtet –, s a visszarendeződés nem feltétlenül előremutató a társadalmi-gazdasági rendszer egésze és annak dinamizmusa szempontjából.

A pénzügyi szektor tevékenységeinek felfutása a nem pénzügyi szektorokban (azaz a finanszírozás) megjelent már a 20. század elején, valódi felgyorsulása az 1980-as évektől érzékelhető, míg a 2008-as pénzügyi és reálgazdasági válság idején újabb szintet ért el (szárnyaló részvény- és ingatlanpiac, beköszöntött a negatív hozamok világa – lakossági szinten is –, sőt negatív olajárak a koronavírus-járvány idején stb.). A finanszírozás röviden és tömören úgy értelmezhető, mint pénzcsinálás pénzből, amikor a termelékenységet növelő innovációk/befektetések helyett inkább a pénzügyijövedelem-szerzési tevékenységek váltak meghatározóvá, amikor tehát a pénzügyi eszközök aránya a teljes vagynon belül növekedésnek indult, a *cash-flow*-t is túlszárnyaló jövedelem döntően a pénzügyi tevékenységekből kezdett el származni, illetve növekedtek a részvényeseknek nyújtott kifizetések.

Jelen tanulmány nem vállalkozhat a finanszírozás egész történetének átfogó ismertetésére, három olyan – az irodalomban fel nem fejtett – mellékhatás bemutatására szorítkozunk csak, amelyek túl azon, hogy a tágulás eredményei, pénzügyi szektorra gyakorolt visszahatásai tették gyakorlatilag önfenntartóvá a tágulást, vagyis azt a folyamatot, amelynek során a pénzügyi szféra elvesztette adekvátságát (eredeti

céljának nem felelt meg). Ebből következően a rendszer-rezilienciát akadályozó mellékhatásokról van szó, éppen ezért nemcsak rendszer-helyreállító, hanem rendszer-strukturáló erőfeszítésekre is szükség van.

Először is, az adósságpiacok növekednek, és mára az eladósodással kapcsolatos hozzáállás is átalakulóban van. *Eichengreen és szerzőtársai* [2021], valamint *Blanchard* [2023] cáfolni igyekeztek azt a közkeletű bölcsességet, miszerint az államadósság mindig és minden körülmények között veszélyes és elkerülendő volna, vagyis újfajta narratívájuk szerint az adósság nem eredendően gonosz. Az idézett művek tanulsága szerint ma már másképp állhatunk hozzá az eladósodáshoz, mint korábban. A korábbi nézet szerint az eladósodás egy ponton túl a gazdasági dinamizmus ellen hat (*Reinhart–Rogoff* [2010]). A 2008-as válság után és a 2019-es koronavírus-járvány okozta társadalmi-gazdasági megrázkódtatás során viszont – amikor az államok cselekvőképességüket demonstrálandó, a költségvetési és monetáris élénkítés megközelítéséhez nyúltak (például költségvetési lazítás, a monetáris politikában pedig a mennyiségi csillapítás bevetése)³¹ – az adósságállományok fenntarthatatlanságának posztulátumán repedések keletkeztek, mert ekkor már az adósságok elengedésével párhuzamosan nem nőtt a kamatszolgálat olyan ütemben, ahogy azt vártuk volna, és ami a fenti hatásmechanizmust lényegében megalapozhatta volna.

A 2008-as globális pénzügyi válság erőteljesebben honosította meg azt a nézetet, hogy az eladósodás nem feltétlenül vezet automatikusan elszabaduló inflációhoz, alacsony kamatokhoz és költségvetési válsághoz. Nem lepődhetünk meg azon, hogy a koronavírus-járvány okozta közegészségügyi vészhelyzet az adóssággráták növelését eredményezte, immáron úgy, hogy az erkölcsi kockázat felett is kollektíve szemet hunyt a világ (például Németország felfüggesztette az adósságfék szabályát, és 4,2 százalékos deficitet ért el 2020-ban). Az adóssággal szembeni egyre toleránsabb viselkedés háttérmechanizmusa valójában a túlzott finanszírozás volt, amelynek gyökerei évtizedekkel ezelőtt kezdtek sarjadni. Az 1970-es évtizedtől kezdve indult meg a nemzetközi tőkeáramlás előtt álló akadályok látványosabb lebontása, a pénzpiacok markáns deregulációja nyomán megnyílt az út a befektetési banki tevékenységek előtt is, lecsökkentették az egyébként egyenlőtlenek ellen ható progresszív adórendszerek súlyát. Beindult tehát egy hipergyors finanszírozás, vagyis a pénzügyi szféra reálgazdaságon való túlterjeszkedése, ami kódolta az adósságok elengedését.

A 2008-as válságot követő élénkítésvezérelt válságkezelés csak tovább fűtötte a pénzügyi univerzumot, kiegészülve a kriptovaluták világával, de – ahogy az előzőekben illusztráltuk – a reálgazdasági teljesítmények el-elmaradtak (nem kísérté termelékenységjavulás, a produktív célú beruházási kiadások növekedtek a szociális dimenzió helyett, mi több, beindult a zombisodás,³² és soha ilyen kevés fizetéseképtelenségi eljárás nem volt Európában, mint az elmúlt időszakban, stb.).

³¹ Vegyük észre, hogy ez egy hangsúlyáthelyezést jelentett a „mentsük meg az adós országot” megközelítés felől a „mentsük meg a hitelező portfólióját” felfogás felé, hogy stabilizálódjon a globális szuverén adósságpiac.

³² Olyan cégek számbeli növekedése, amelyek alacsony termelékenységűek, és profitjuk sokszor a hitelek után fizetendő kamatok finanszírozására sem elegendő, s amelyeket a gazdaságpolitikai intézkedések egyik mellékhatásaként életben sikerült tartani (élőhalottak, zombik) (*EKB* [2021] 95. o., *Kovács* [2022b]).

Ördögi kör alakult ki, hiszen az élénkítés felhagyásával és a szigor visszatérével vélhetően tömegével mennének csődbe a vállalatok, megugrana a munkanélküliség, bezuhanna a nehezen feltápáskodott keresleti oldal, és az inkluzivitást mellőző gazdaság csak még mélyebb foglalkoztatási problémával küzdene (különösen azért, mert a koronavírus-járvány az automatizálás és robotizáció hajtóereje lett az ipar 4.0 kiteljesedésének korszakában), aminek az eredménye az államadósságok finanszírozási anomáliái lennének (például az euróövezetben a GDP 100 százalékát is meghaladja az adósságráta). A táguló pénzügyi univerzum egyik mellékhatásaként a magasabb adósságtolerancia lehetővé tette, hogy a jóléti államok kitolják fenntarthatósági határaikat, noha ez a folyamat egyben növelte is a sebezhetőségüket. A kérdés már csak az, hogy az államadósság fokozásával kapcsolatos jelenlegi magasabb toleranciaszint és attitűd megváltozik-e, igaza lesz-e azoknak, akik azt vetítik előre, hogy a világvármányt követően szárba szökkenő infláció miatt nemcsak átmenetileg, hanem hosszabb távon ér véget a történelmileg alacsonynak betudott kamatkörnyezet, megindul az adóssághegyek „felgyűrődése”, a kamatokat majd fájdalmas módon alacsonyabbra kell szabni.³³

Másodszor, gyengül a hitelkihelyezési boom reálgazdasági eredményessége. Annak ellenére, hogy az OECD-országokban a magánszektor felé áramló banki hitelkihelyezés GDP-arányos értéke az 1980-as évek 70 százalékos szintjéről a 2000-es évtizedre 85 százalékra nőtt (az EU-ban 90 százalék fölél!), a teljes tényezőtermelékenység növekedési rátájában az 1970-es évektől kezdődően fokozatos romlást látni (*Bergeaud és szerzőtársai* [2016]). Az 1980-as években az OECD-országokban a termelékenységi ráta 2 százalékon állt, az 1990-es évekre 1,6 százalékra, 2003–2008 között átlagosan 1,5 százalékra, 2013–2018 között pedig átlagosan 0,75 százalékra mérséklődött (World Bank-adatbázis). Ezt a folyamatot kísérte a pénzügyi szektor liberalizációja és deregulációja azzal a nem titkolt szándékkal, hogy így majd térben és időben a vég nélküli tőkemobilitás korszakába érhetünk, ami a reálgazdasági beruházásokon keresztül dinamizálja a reálgazdaságot. A probléma az lett, hogy a pénzügyi univerzum rájött, hogy valójában nincs is feltétlenül szüksége a reálgazdaságra a növekvő profitok rövid távú realizálásához (az adózás előtt realizált GDP-arányos profitszintek az 1950-es és az 1960-as évek 1,5 százalékáról napjainkra felfutottak 15 százalékra – *Akcigit–Ates* [2021]). Az EU Klems-adatbázis tanúsága szerint a munkából származó jövedelemrész csökkenő, míg a tőkének a munkához viszonyított aránya a jövedelmen belül szinte exponenciálisan növekvő pályára állt 1970–2010 között (*Berger–Wolff* [2017] 9–10. ábrái). Nem véletlen, hogy több szerző ezt az ellentétes tendenciát a pénzügyi globalizációra vezeti vissza, köztük *Rodrik* [2018] is. A pénzügyi szektor önnön preferenciáját szemlélteti az is, hogy a normál reálgazdasági folyamatok miatt előálló vérszegény részvényerősödési trend

³³ Olivier Blanchard és Larry Summers vitája az inflációról világossá tette, hogy az alacsony inflációs környezetért felelős mögöttes hajtómechanizmusok még mindig velünk élnek, ezért vélhetően visszatér az alacsony kamatkörnyezet. Az anyagból az is kiolvasható, hogy a pénzügyi szektor természetével nem fér össze a magas kamatkörnyezet (*PIIE* [2023] 2–3. o.), túlterjeszkedésének fontos szerepe volt e természet kialakulásában.

elégtelenségét vállalati saját részvény-visszavásárlásokon keresztül ellensúlyozták.³⁴ A Standard & Poor's adatai alapján az 1990-es években a saját részvény-visszavásárlások aránya 40 százalék körüli volt, napjainkban ez 85–90 százalékot is elér.³⁵ Mi több, a Világbank adatai alapján belátható, hogy a világban globális megtakarítási láz alakult ki (*Bauluz és szerzőtársai* [2022]), azaz csökkent a reálgazdasági orientáció, burjánzani kezdtek a nem produktív területek.³⁶ Úgy tűnik, hogy a pénzügyi univerzum tágulása egyben azt is jelenti, hogy az lassacskán elfordult a kockázatosabb befektetési/beruházási lehetőségektől, mégpedig úgy, hogy az alacsony kockázatú nagyvállalatok felé fordult (*OECD* [2017]). Nem véletlen, hogy az *OECD* [2019] vizsgálata szerint az OECD-országokban az értékesítések terén a felső 10 százalékba tartozó vállalatok koncentrációja nőtt a legjobban (akár a feldolgozóipart, akár az üzleti szolgáltatásokat is nézzük); sőt *Bajgar és szerzőtársai* [2021] pedig azt dokumentálta aprólékosan, hogy az országon belüli iparágak 68 százaléka esetében nőtt a koncentráció 2002–2014 között.³⁷ A pénzügyi univerzum túlsúlya és kialakult természete miatt tehát inkább csak a nagyvállalatok tudnak dominálni, vagyis krónikus és növekvő egyenlőtlenség van a vállalatok között (mind a reálgazdaságban, mind a pénzügyi univerzumban). A 2008-as pénzügyi válság óta voltak kezdeményezések és hangok, hogy visszavágják a túlterjeszkedett és túl nagyra nőtt pénzügyi-banki szervezeteket [például az Egyesült Államokban a Dodd–Frank Act; az Európai Unióban az egységes szanalási testület (*Single Resolution Board, SRB*) felállítása, a bankunió megindítása stb.], de mára a túl nagy ahhoz, hogy csődbe menjen (*too-big-to-fail*) probléma csak még markánsabb lett, a nagy mogulok csak még nagyobbakká váltak (*Hynes és szerzőtársai* [2020]). Megjegyezhetjük tehát azt, hogy a tárgyalt dominancia annyiban problematikusabb az élő rendszereknél tapasztalt klasszikus dominanciánál, hogy itt a kód, a rendszer alapvető jellegének megváltozására is sor került, s ebből a szempontból az egyenlőtlenség fokozódása mutatja, hogy a torz redundancia növekedése (nagyok felé elbillenő, a *too-big-to-fail* jelenséget erősítő működés) jött létre, vagyis a reálgazdaságra nézve rosszindulatúan reziliens pénzügyi szférát kaptunk. A dominanciát jelzi az is, hogy a vizsgált szféra a koronavírus-járvány idején meglehetősen reziliens volt, a szektorális hozzáadott értékben, foglalkoztatásban és munkaórák számában tekintett statisztikák arra utalnak, hogy a pénzügyi szektorban alig mutatkozott visszaesés, sőt hamarabb visszapattant, mint a többi szektor (például ipar, építőipar, kereskedelem és vendéglátás, információs technológia, állami szektor stb. – *EC* [2021] 3. o.).

³⁴ S persze ne feledkezzünk meg arról, hogy e tranzakciókon keresztül a nagyvállalatok élén levők látványosan tudják megnövelni saját részvényalapú fizetéseiket is. A GM esetében lásd *Hopkins-Lazonick* [2023].

³⁵ <https://press.spglobal.com/2022-03-15-S-P-500-Buybacks-Set-Quarterly-and-Annual-Record>.

³⁶ Ennek alátámasztásához lásd *Mohun* [2006], *Paitaridis–Tsoulfidis* [2011], *Tsoulfidis–Tsaliki* [2019].

³⁷ A McKinsey and Company Global Banking Annual Review 2023: The Great Banking Transition 2022-es jelentése bemutatja, hogy a pénzügyi piacon is óriási az egyenlőtlenség, hiszen az elemzett 599 pénzintézet közül csak 65-nél halmozódott fel az összes nyereség, azaz a kapitalizáció csak néhányak kezében van (<https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/global-banking-annual-review>).

Harmadszor, mélyülnek a társadalmi-gazdasági szakadékok, amelyek fennmaradását támogatja a termelékenység polarizációja. A társadalmi jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek fokozódását, a középosztály és a közepes méretű vállalati részarány fejlett országoknál tapasztalt zsugorodásának kártékony jelenségét (*Komlos* [2022], *Vacas-Soriano–Fernández-Macías* [2017], *Derndorfer–Kranzinger* [2021]), összeségében tehát a folyamatok antiinkluzív jellegét már másutt részletesen tárgyaltuk (*Kovács* [2022c]). Ebben a pénzügyi univerzum tágulásának tevékeny szerepe volt és van, s már ezeknek a szakadékoknak önmagukban elégségesnek kellene lenniük ahhoz, hogy a rendszerstrukturalás jegyében a pénzügyi és reálgazdaság közti kölcsönhatást harmonikusabbá tegyék. Itt és most a pénzügyi univerzum tágulásának a hagyományos szakirodalomból rendre kimaradó és elhanyagolt, az általunk vázolt rendszer-reziliencia szempontjából viszont súlyosan kártékony hatását mutatjuk be, ez pedig a társadalom mentális jóllétében bekövetkező – sok esetben irreverzibilis vagy nagyon nehezen helyreállítható – romlás. Pusztán a 2008-as pénzügyi válsággal foglalkozó szakirodalom is elegendően gazdagította a szakmát a tekintetben, hogy a rendszerkockázatnak minősülő túlzott eladósodás (nem feltétlenül az állami, hanem a vállalati, de sokkal inkább a háztartási, illetve egyéni eladósodás) és a tartozások kiegyenlítéséért folytatott megélhetési küzdelem sokaknál súlyos egészségügyi hatásokkal járt.³⁸ Sokszor feledésbe merül, hogy a nem teljesülő hitelek nemcsak a pénzügyi/banki szféra oldaláról jelentenek stressztényezőt, hanem az emberek oldaláról is. A válságok előidézte nagyobb munkanélküliség és alulfoglalkoztatás – ami legtöbbször a pénzügyi problémák forrása – képes jelentősen emelni a pszichés szorongást, a mentális betegségek gyakoriságát és súlyosságát, az öngyilkossági hajlam erősödését.³⁹ A mentális jóllét, a termelékenység és azon keresztül a rendszer-reziliencia közötti kapcsolat felfejtése sajnos még gyerekcipőben járó kutatási terület (*Occhipinti és szerzőtársai* [2023]). Mindebből következik, hogy napjaink folyamatos krízisüzemmódja csak még erőteljesebb krónikus stresszjelenséggel párosulhat, aminek kezelésében az államnak ki kell vennie a részét.⁴⁰

Következtetések

Írásunkkal a reziliencia szakirodalmához kívántunk hozzájárulni oly módon, hogy rendszerszemléletű megközelítéssel bemutattuk, hogy a fejlett gazdaságok társadalmi-gazdasági innovációs ökoszisztémájának jelenlegi konfigurációjában nem lehet

³⁸ *Turunen–Hiilamo* [2014] szerzteágazó szakirodalmi áttekintése szerint a nem teljesülő hitekkel rendelkező egyének körében sokkal gyakrabban találkozni öngyilkossági kísérletekkel, súlyos depresszióval, és a szubjektív egészségi állapot megítélése is sokkal rosszabb, mint azoknál, akiknél nem volt hasonló pénzügyi probléma. A pénzügyek tehát nemcsak a reálgazdaságot terhelik túl, de a mentális állapotokat is.

³⁹ Lásd *Cole és szerzőtársai* [2009], *Allan és szerzőtársai* [2022] vagy az Egyesült Államok esetében a már idézett *Komlos* [2022].

⁴⁰ A Világbank adatai szerint a 2008-as pénzügyi válság után előálló görög válság nyomán jelentősen megugrott Görögországban az öngyilkosságok aránya 2008 és 2014 között, ráadásul ezen az emelkedettebb szinten ragadt azóta is. A válság és a válságkezelés hatásáról lásd még *Stuckler–Basu* [2013].

kívánatos az uralkodó közgazdaság-tudományi rezilienciafelfogás követése. Megközelítésünk szerint egy fogalom (egy elmélet) hibái nem feltétlenül az explicit állításokban érhetők tetten, hanem abban, ahogy bizonyos dolgokat figyelmen kívül hagy, vagy hallgatólagosan feltesz. Rámutatunk, hogy a „visszapattanás” narratíváját hordozó uralkodó megközelítés rossz útra visz, főleg azért, mert a belső rendszerek közötti összhang stabilitása is összeomolhat – amikor már az egyik rendszer nem felel meg az eredeti céljának, tehát elveszíti eredeti kódját, identitását –, ami ellehetetleníti a rendszerszintű rezilienciát. Maximum alrendszerek esetén figyelhető meg lokális reziliencia (például pénzügyi rendszeré), ami viszont a többi rendszerre hathat negatívan, végül pedig rendellenes makroteljesítményhez vezethet. Ily módon reményeink szerint többet tudunk mondani, mint a *state-of-the-art* irodalom azon üzenetei, hogy a reziliencia erősítéséhez diverzifikálásra, redundanciákra (például költségvetési puffer, speciális alapok stb.) és modularitásra (több lokális autonómiára) van szükség. Vagyis az absztraktban megfogalmazott kérdésünkre – hogy vajon a közgazdaságtan rendszerszemléletűnek gondolt rezilienciafogalma elég rendszerszemléletű-e – a válaszuk nemleges. Legalább öt, egymással összefüggő következtetést tudunk levonni.

Elsőként azt, hogy a rendszer-helyreállító reziliencia mellett rendszerstruktúráról rezilienciára is szükség van, ami a bizonyos alrendszerek közötti harmonikus viszony helyreállításáért felel, amikor az egyik például már nem képes az eredeti célját betölteni.

Másodikként azt, hogy a kitágított rezilienciafelfogás megköveteli azt, hogy az uralkodó közgazdaságtan merev és valóságtól távoli feltételezéseit meghaladjuk. Vagyis nem az egyensúlyi, stabil, ezért pedig a newtoni mechanika elvei szerint finomhangolható rendszer feltételezésével kell élnünk, hanem élő, nyílt és dinamikus, éppen ezért nem egyensúlyi, komplex társadalmi-gazdasági innovációs rendszert kell feltételeznünk.

Harmadikként azt, hogy a fejlett gazdaságok tapasztalata a felvázolt kibővített rendszerreziliencia-megközelítés szükségességét támasztja alá. Egy hosszú távú rendszerszintű trend ássa alá a reálgazdasági innovációs dinamizmust, amely folyamat komplex diagnosztizálása és analizálása rendre kimaradt a szakma elemzési kereteiből. Ez a hosszabb távú kúszó jelenség pedig nem más, mint a pénzügyi szféra elszakadása a reálgazdaságtól, vagyis a túlzott finanszírozás, az eszközalapú gazdasági rendszerek létrejötte, amelynek során a pénzügyi univerzum nem tölti be eredeti célját. Tanulmányunk azt állítja tehát, hogy a hagyományos közgazdasági megközelítés rezilienciafoglalma tévúton jár, amikor azt gondolja, hogy az exogén hatás által megzavart rendszerműködést csak vissza kell állítani az exogén hatás előtti állapotba. A SPIDER módszertan szerint elvégzett szisztematikus irodalomelemzés is arra int, hogy bár még mindig alacsony azon tanulmányok száma, amelyek rezilienciaelemzésükbe bekapcsolják a pénzügyi és a reálgazdaság összjátékának kérdését, a túlterjeszkedő pénzügyi szektor inkább érinti negatívan a reálgazdasági teljesítményt, mintsem ösztönözné azt. Az általunk kifejtettek szerint a kialakult rendszer-konfigurációhoz (az alrendszerekkel együtt, így a reálgazdasághoz és a pénzügyi szférához) való kötődés azt jelentené, hogy a reálgazdasági dinamizmus

elfojtott marad, a győztesek továbbra is nyertes, míg a vesztesek továbbra is vesztes pozíciókat tudhatnak magukénak.

Negyedik következtetésünk az, hogy a pénzügyi univerzum dominanciája olyan rendszerstrukturáló beavatkozásokat követel, amelyeknek rövid és középtávú dimenzióik vannak. A pénzügyi és reálgazdaság közti diszharmónia során olyan rendszerrezilienciát akadályozó mellékhatások szabadultak el, amelyek kezelése semmi esetre sem csak rövid távú intervenciókat feltételez. A gazdasági kormányzásnak a kölcsönhatások újratерemtésére kell összpontosítania tehát. A pénzügyi rendszert prudensebb és a reálgazdaságra hangolt viselkedésre kell szorítani. A pénzügyi szféra teljesítményét azon képességén keresztül kell vizsgálni, hogy mennyire sikeresen támogatja a reálgazdasági dinamizmust, illetve az azt szolgáló technológiai forradalmak kibontakozását. Parazitatermészete megtörésének irányvonalát érdemes belevinni, hogy jobban elősegítse például a tanulmányban külön nem érintett ipar 4.0 egészséges kibontakozását vagy a zöldátállást, amelyek mindegyike hosszabb távú és sokszor jelentősebb kezdeti beruházással kalkuláló befektetési kultúrát igényel. Ezeken keresztül az eladósodással kapcsolatos új narratíva fenntartható marad, mert a strukturális váltást szolgáló produktív eladósodási dinamikáról, a jövőbe való befektetés lehetőségéről lesz szó, aminek során javulhat a hitelkihelyezés eredményessége, a prudencia hathatósabb meghonosításán keresztül pedig javulhatnak/mérséklődhetnek a társadalmi-gazdasági divergenciák is.

Ötödik következtetésünk pedig az, hogy a pénzügyi rendszer állapotát rehabilitálni kell annak érdekében, hogy elláthassa eredeti feladatát, ennek során pedig a mentális jóllét monitorozása és általános javítása terén az államnak tevéleges szerepe van; például az adóssággal és hitelfelvétellel kapcsolatos pénzügyi ismeretek elmélyítése már kisiskolás kortól (*Messy [2020]*), széles körű mentálhigiénés felvilágosító tevékenység a traumák fizioiógiájáról, az egyéni és kollektív válaszreakciók természetéről stb.⁴¹ Enélkül féltő, hogy nem megalapozott az a vélekedés, hogy a pénzügyi rendszer és a reálgazdaság közötti harmonikusabb és koherensebb viszony helyreállítása automatikusan előrelendíti a társadalmi-gazdasági rendszer hosszabb távú rendszerrezilienciáját és megújulókéességét.⁴² A közgazdaság-tudomány egyik fontos feladata pedig az, hogy interdiszciplinárisabb módon járuljon hozzá a mentális jóllét, a termelékenység és azon keresztül a rendszer-reziliencia közötti komplex kapcsolat feltárásához és megértéséhez.

Ahogy azt láttuk, a táguló pénzügyi univerzum jószerivel kiutasította önnön tudatából a kockázatot vagy a fájdalmas bukás lehetőségét rejtő reálgazdaságot, elfojtva így annak dinamizmusát. Belátható, hogy a szabadjára engedett pénzügyi rendszer destruálja a reálgazdasági teljesítményt, aminek pont az ellenkezőjére szólna *ars*

⁴¹ Oktatás révén jelentősen csökkenthető a traumák hatása, és serkenthető a felépülés (a reziliencia – *ENSZ [2021]*, *Miller-Karas [2023]*). A koronavírus-járványig inkább csak az volt tapasztalható, hogy az ilyesféle megközelítések egyszerűen nem jutottak át az uralkodó közgazdaságtan visszhangbuborékának határán.

⁴² A feladat egyre nehezebb, hiszen a digitalizáció miatt a pénzügyi értéklánc is a fragmentálódás jeleit mutatja, ami a pénzügyi szektor transzparenciáját csökkenti, azaz sokkal nehezebbé teszi a rendszer felügyelhetőségét. Lásd az EKB felügyelőbizottsági tagjának beszédét (*McCaul [2023]*).

poeticája. Következtetésünk egybecseng a bevezetésben említett Platónéval: a túlságos szabadság szolgáskorra vezet. Az általunk javasolt rendszerstrukturalás – a jelenleg rosszindulatúan reziliens pénzügyi univerzum és a reálgazdaság közötti harmonikusabb viszony kialakítása (ami keretrendszerünkben a rendszer-reziliencia egyik peremfeltétele) – természetesen komoly érdeksérelmekkel járhat, ezért a gazdasági kormányzás oldaláról politikai bátorságot követel. A kutató feladata, mi több, kötelessége, hogy tevékeny részese legyen annak a folyamatnak, amelynek során a tudományban végbemehet az uralkodó rezilienciafogalom metamorfózisa, ezzel párhuzamosan pedig megszerveződik a társadalmi öntudat ama kritikus szintje, amely ahhoz szükséges, hogy a politika bátran előmozdíthassa a rendszerszintű rezilienciát.

Hivatkozások

- AKCIGIT, U.–ATES, S. T. [2021]: Ten Facts on Declining Business Dynamism and Lessons from Endogenous Growth Theory. *American Economic Journal: Macroeconomics*, Vol. 13. No. 1. 257–298. o. <https://doi.org/10.1257/mac.20180449>.
- ALESSI, L.–BENZUR, P.–CAMPOLONGO, F.–CARIBONI, J.–MANCA, A. R.–MENYHERT, B.–PAGANO, A. [2018]: The resilience of EU Member States to the financial and economic crisis. What are the characteristics of resilient behavior? JRC Science for Policy Report, JRC111606.
- ALLAN, B. A.–KIM, T.–SHEIN, B. [2022]: Underemployment and Mental Health: A Longitudinal Study. *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 69. No. 5. 578–588. o. <https://doi.org/10.1037/cou0000610>.
- AMINI, H.–CONT, R.–MINCA, A. [2016]: Resilience to Contagion in Financial Networks. *Mathematical Finance*, Vol. 26. No. 2. 329–365. o. <https://doi.org/10.1111/mafi.12051>.
- ANDREWS, D.–CRISCUOLO, C.–GAL, N. P. [2016]: The Best versus the Rest: The Global Productivity Slowdown, Divergence across Firms and the Role of Public Policy. *OECD Productivity Working Papers*, Vol. 5. OECD Publishing, Párizs.
- BAILEY, A. [2022]: A Resilient Financial System. Speech by Mr. Andrew Bailey, Governor of the Bank of England, at the TheCityUK Annual Dinner. London, 10 February 2022. <https://www.bis.org/review/r220211b.htm>.
- BAJGAR, M.–CRISCUOLO, C.–TIMMIS, J. [2021]: Intangibles and industry concentration: Super-size me. *OECD Science, Technology and Industry Working Papers*, No. 2021/12. OECD Publishing, Párizs. <https://doi.org/10.1787/ce813aa5-en>.
- BARBIER-GAUCHARD, A.–DAI, M.–MAINGUY, C.–SAADAOU, J.–SIDIROPOULOS, M.–TERRAZ, I.–TRABELSI, J. [2021]: Towards a more resilient European Union after the COVID-19 crisis. *Eurasian Economic Review*, Vol. 11. 321–348. o. <https://doi.org/10.1007/s40822-021-00167-4>.
- BAULUZ, L.–NOVOKMET, F.–SCHULARICK, M. [2022]: The Anatomy of the Global Saving Glut. *CESifo Working Paper*, No. 9732. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4103945>.
- BEKAERT, G.–HARVEY, C. R.–LUNDBLAD, C. [2005]: Does Financial Liberalization Spur Growth? *Journal of Financial Economics*, Vol. 77. No. 1. 3–55. o. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2004.05.007>.
- BERGEAUD, A.–CETTE, G.–LECAT, R. [2016]: Productivity Trends in Advanced Countries between 1890 and 2012. *The Review of Income and Wealth*, Vol. 62. No. 3. 420–444. o. <https://doi.org/10.1111/roiw.12185>.

- BERGER, B.–WOLFF, G. [2017]: The global decline in the labour income share: is capital the answer to Germany's current account surplus? Bruegel Policy Contribution, No. 12. https://www.bruegel.org/sites/default/files/wp_attachments/PC-12-2017-1.pdf.
- BERKES, J.–FOLKE, C.–COLDING, J. [1998]: *Linking Social and Ecological Systems: Management Practices and Social Mechanisms for Building Resilience*. Cambridge University Press, New York.
- BERKES, J.–FOLKE, C.–COLDING, J. [2002]: *Navigating Social-Ecological Systems: Building Resilience for Complexity and Change*. Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511541957>.
- BEZEMER, D.–RYAN-COLLINS, J.–VAN LERVEN, F.–ZHANG, L. [2023]: Credit policy and the 'debt shift' in advanced economies. *Socio-Economic Review*, Vol. 21. No. 1. 437–478. o. <https://doi.org/10.1093/ser/mwab041>.
- BHLOSCAIDH, M. N.–MCCLOSKEY, J.–PELLING, M.–NAYLOR, M. [2021]: Do social adaptations increase earthquake resilience? *International Journal of Disaster Risk Reduction*, Vol. 52. 101972. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2020.101972>.
- BIGGS, C. R.–YEAGER, L. A.–BOLSER, D. G.–BONSELL, C.–DICHIERA, A. M.–HOU, Z.–KEYSER, S. R.–KHURSIGARA, A. J.–LU, K.–MUTH, A. F.–NEGRETE JR., B.–ERISMAN, B. E. [2020]: Does Functional Redundancy Affect Ecological Stability and Resilience? A Review and Meta-analysis. *Ecosphere*, Vol. 11. No. 7. e03184. <https://doi.org/10.1002/ecs2.3184>.
- BLANCHARD, O. [2023]: *Fiscal Policy under Low Interest Rates*. MIT Press.
- BOLTON, P.–DESPRES, M.–PEREIRA DA SILVA, L. A.–SAMAMA, F.–SVARTZMAN, R. [2020]: *The green swan. Central banking and financial stability in the age of climate change*. BIS Press.
- BOLTON, P.–KACPERCZYK, M.–HONG, H.–VIVES, X. [2021]: *Resilience of the Financial System to Natural Disasters*. CEPR, IESE, *The Future of Banking 3*. Centre for Economic Policy Research, 170 o.
- BOULDING, K. E. [1978]: *Ecodynamics: A New Theory of Societal Evolution*. 1. kiadás. SAGE Publications.
- BOURBEAU, P. [2018]: A Genealogy of Resilience. *International Political Sociology*, Vol. 12. No. 1. 19–35. o. <https://doi.org/10.1093/ips/olx026>.
- BOYD, E.–FOLKE, C. [2012]: *Adapting Institutions. Governance, Complexity and Socio-Ecological Resilience*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BROOKS, N.–ADGER, N.–KELLY, M. [2005]: The Determinants of Vulnerability and Adaptive Capacity at the National Level and the Implications for Adaptation. *Global Environmental Change*, Vol. 15. No. 2. 151–163. o. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2004.12.006>.
- BRUNNERMEIER, M. [2021]: *The Resilient Society*. Endeavor Literary Press.
- CALVINO, F.–CRISCUOLO, C.–VERLHAC, R. [2020]: Declining business dynamism. Structural and policy determinants. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, <https://doi.org/10.1787/23074957>.
- CAPRA, F.–LUISI, P. L. [2016]: *The Systems View of Life: A Unifying Vision*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- CARPENTER, S. R.–ARROW, K. J.–BARRETT, S.–BIGGS, R.–BROCK, W. A.–CRÉPIN, A.–S.–ENGSTRÖM, G.–FOLKE, C.–HUGHES, T. P.–KAUTSKY, N. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2012]: General Resilience to Cope with Extreme Events. *Sustainability*, Vol. 4. No. 12. 3248–3259. o. <https://doi.org/10.3390/su4123248>.
- CERQUETI, R.–CINELLI, M.–FERRARO, G.–IOVANELLA, A. [2023]: Financial Interbanking Networks Resilience under Shocks Propagation. *Annals of Operations Research*, Vol. 330. 389–409. o. <https://doi.org/10.1007/s10479-022-04567-w>.

- CHAFFIN, B. C.–GOSNELL, H.–COSENS, B. A. [2014]: A Decade of Adaptive Governance Scholarship: Synthesis and Future Directions. *Ecology and Society*, Vol. 19. No. 3. <http://dx.doi.org/10.5751/ES-06824-190356>.
- CHATTER, N.–MAKHTARI, M. [2023]: Resilience in Times of Crisis: Roles and Impacts of Financial Literacy. Megjelent: *Aloulou, W. J.* (szerk.): *Handbook of Research on Entrepreneurship and Organizational Resilience during Unprecedented Times*. IGI Global, 552–585. o. <https://doi.org/10.4018/978-1-6684-4605-8.ch025>.
- COLE, K.–DALY, A.–MAK, A. [2009]: Good for the Soul: The Relationship between Work, Wellbeing and Psychological Capital. *The Journal of Socio-Economics*, Vol. 38. No. 3. 464–474. o. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2008.10.004>.
- COOKE, A.–SMITH, D.–BOOTH, A. [2012]: Beyond PICO: The SPIDER Tool for Qualitative Evidence Synthesis. *Qualitative Health Research*, Vol. 22. No. 10. 1435–1443. o. <https://doi.org/10.1177/1049732312452938>.
- DE BRUIJN, K.–BUURMAN, J.–MENS, M.–DAHM, R.–KLIJN, F. [2017]: Resilience in practice: Five principles to enable societies to cope with extreme weather events. *Environmental Science & Policy*, Vol. 70. 21–30. o. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2017.02.001>.
- DECKER, R. A.–HALTIWANGER, J.–JARMIN, R. S.–MIRANDA, J. [2016]: Declining Business Dynamism: What We Know and the Way Forward. *American Economic Review*, Vol. 106. No. 5. 203–207. o. <https://doi.org/10.1257/aer.p20161050>.
- DERNDORFER, J.–KRANZINGER, S. [2021]: The Decline of the Middle Class: New Evidence for Europe. *Journal of Economic Issues*, Vol. 55. No. 4. 914–938. o. <https://doi.org/10.1080/00213624.2021.1982338>.
- DIAMOND, J. [2013]: *The World until Yesterday: What Can We Learn from Traditional Societies?* Penguin Books, London.
- DRAKOPOULOS, S. A. [2022]: The Conceptual Resilience of the Atomistic Individual in Mainstream Economic Rationality. *Review of Political Economy*, <https://doi.org/10.1080/09538259.2022.2144721>.
- EC [2021]: *The Sectoral Impact of the COVID-19 Crisis: An Unprecedented & Atypical Crisis*. European Economy, Economic Brief, No. 069. European Commission, Brüsszel.
- EICHENGREEN, B.–EL-GANAINY, A.–ESTEVEZ, R.–MITCHENER, K. J. [2021]: *In Defense of Public Debt*. Oxford University Press.
- EKB [2021]: *Key Factors behind Productivity Trends in EU Countries*. Európai Központi Bank, Occasional Paper Series, 2021. december.
- ENSZ [2021]: *Make mental healthcare for all a reality*. UN News, október 9. <https://news.un.org/en/story/2021/10/1102272>.
- FLAHERTY, E. [2019]: *Complexity and Resilience in the Social and Ecological Sciences*. 1. kiadás. Palgrave Macmillan.
- FLOCKHART, T.–PAIKIN, Z. [2023]: *Rebooting Global International Society: Change, Contestation, and Resilience*. Palgrave Macmillan, Governance, Security and Development Series. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-11393-2>.
- FOLKE, C. [2006]: Resilience: The emergence of a perspective for social–ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, Vol. 16. 253–267. o. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002>.
- FROMMER, B. [2011]: Climate Change and the Resilient Society: Utopia or Realistic Option for German Regions? *Natural Hazards*, Vol. 58. No. 1. 85–101. o. <https://doi.org/10.1007/s11069-010-9644-0>.

- GAO, J.–BARZEL, B.–BARABÁSI, A.-L. [2016]: Universal resilience patterns in complex networks. *Nature*, No. 530. 307–312. o. <https://doi.org/10.1038/nature16948>.
- GENNAIOLI, N.–SHLEIFER, A.–VISHNY, R. [2015]: Neglected Risks: The Psychology of Financial Crises. *American Economic Review*, Vol. 105. No. 5. 310–314. o. <https://doi.org/10.1257/aer.p20151091>.
- GORTON, G.–WINTON, A. [2003]: Financial Intermediation. Megjelent: *Constantinides, G. M.–Harris, M.–Stulz, R. M.* (szerk.): *Handbook of the Economics of Finance*. Elsevier, North-Holland, 1. kiadás, 1. rész, 431–552. o.
- GRYGORENKO, Z.–NAYDONOVA, G. [2023]: The Concept of “Resilience”: History of Formation and Approaches to Definition. *Public Administration and Law Review*, Vol. 14. No. 2. 76–88. o. <https://doi.org/10.36690/2674-5216-2023-2-76-88>.
- GUNDERSON, L. H. [2003]: Adaptive Dancing: Interactions between Social Resilience and Ecological Crises. Megjelent: *Berkes, F.–Colding, J.–Folke, C.* (szerk.): *Navigating Social-Ecological Systems. Building Resilience for Complexity and Change*. Cambridge University Press, Cambridge, 33–52. o.
- GUPTA, A.–GUPTA, S.–KUMAR, J. [2023]: *Managing and Strategising Global Business in Crisis: Resolution, Resilience and Reformation*. Routledge, London–New York.
- HALMAI PÉTER [2021]: Középpontban a reziliencia. A Gazdasági és Monetáris Unió mélyülésének egyes mechanizmusai. *Pénzügyi Szemle*, 66. évf. 1. sz. 7–31. o. https://doi.org/10.35551/PSZ_2021_1_1.
- HALLEGATTE, S. [2014]: Economic Resilience – Definition and Measurement. The World Bank, Policy Research Working Paper, No. 6852. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/350411468149663792/pdf/WPS6852.pdf>.
- HELMRICH, A.–MARKOLF, S.–LI, R.–CARVALHAES, T.–KIM, Y.–BONDANK, E.–NATARAJAN, M.–AHMAD, N.–CHESTER, M. [2021]: Centralization and Decentralization for Resilient Infrastructure and Complexity. *Environmental Research: Infrastructure and Sustainability*, Vol. 1. No. 2. <https://doi.org/10.1088/2634-4505/ac0a4f>.
- HEMERIJCK, A.–HUGUENOT-NOËL, R. [2022]: Resilient Welfare States in the European Union. Series: Comparative Political Economy. Agenda Publishing, <https://doi.org/10.2307/j.ctv2tjdhf0>.
- HODGSON, G. M. [2023]: *The Wealth of a Nation. Institutional Foundations of English Capitalism*. Princeton University Press, New York–Oxford.
- HOLLING, C. S. [1973]: Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, Vol. 4. 1–23. o. <https://www.jstor.org/stable/2096802>.
- HOPKINS, M.–LAZONICK, W. [2023]: What the UAW and Everyone Else Need to Know About CEO Pay. *INET Business & Industry Article*, 2023. október 2.
- HYNES, W.–LOVE, P.–STUART, A. [2020]: The Financial System. OECD New Approaches to Economic Challenges. OECD Publishing, Párizs. <https://doi.org/10.1787/d45f979e-en>.
- ISTIQAHOH, C. R.–USMAN, I.–HARJANTI, D. [2022]: How Do Leaders Build Organizational Resilience? An Empirical Literature Review. *Journal of Theoretical and Applied Management*, Vol. 15. No. 3. 449–462. o. <https://doi.org/10.20473/jmmt.v15i3.37640>.
- KARPOUZOGLOU, T.–DEWULF, A.–CLARK, J. [2016]: Advancing Adaptive Governance of Social-Ecological Systems through Theoretical Multiplicity. *Environmental Science & Policy*, Vol. 57. 1–9. o. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2015.11.011>.
- KOMLOS, J. [2016]: Growth of Income and Welfare in the U.S. 1979–2011. NBER Working Paper, No. 22211. <https://doi.org/10.3386/w22211>.

- KOMLOS, J. [2022]: Running the U.S. Economy at Full Throttle Is a Stressful Variant of Capitalism. CESifo Working Papers, No. 9966. 2022. szeptember.
- KOROSTELEVA, E. A.–PETROVA, I. [2022]: What Makes Communities Resilient in Times of Complexity and Change? Cambridge Review of International Affairs, Vol. 35. No. 2. 137–157. o. <https://doi.org/10.1080/09557571.2021.2024145>.
- KOU, G.–CHAO, X.–PENG, Y.–WANG, F. [2022]: Network Resilience in the Financial Sectors: Advances, Key Elements, Applications, and Challenges for Financial Stability Regulation. Technological and Economic Development of Economy, Vol. 28. No. 2. 531–558. o. <https://doi.org/10.3846/tede.2022.16500>.
- KOVÁCS OLIVÉR [2022a]: Complexity Economics: Economic Governance, Science and Policy. Routledge, London–New York, <https://doi.org/10.4324/9781003288398>.
- KOVÁCS OLIVÉR [2022b]: Zombification and Industry 4.0. Directional Financialisation against Doomed Industrial Revolution. Social Sciences, Vol. 11. No. 5. 218. <https://doi.org/10.3390/socsci11050218>.
- KOVÁCS OLIVÉR [2022c]: Inkluzív kormányzás az ipar 4.0 korában – Japán példája. Közgazdasági Szemle, 69. évf. 2. sz. 255–277. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2022.2.255>.
- LÁSZLÓ TAMÁS [2022]: Közéltetések a reziliencia fogalmához és méréséhez a narrativitás kontextusában. Replika, 127. sz. 149–164. o. <https://doi.org/10.32564/127.7>.
- LEFKOU, T.–EMMANOUIL, S.–PERIKLIS, G. [2023]: Banking Sector Resilience to Major Crises. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4611325>.
- LEIJONHUFVUD, A. [1973]: Effective Demand Failures. Swedish Economic Journal, Vol. 75. No. 1. 27–48. o.
- LEVINE, R. [2005]: Finance and Growth: Theory and Evidence. Megjelent: *Aghion, P.–Durlauf, S. N.* (szerk.): Handbook of Economic Growth. 1. kiadás, Elsevier, North-Holland, 12. fejezet, 865–934. o.
- LEWIS, M.–CONATY, P. [2012]: The Resilience Imperative: Cooperative Transitions to a Steady-State Economy. New Society Publishers.
- LINKOV, I. [2017]: Resilience within OECD Directorates: State of the Practice and Future Needs. White Paper, OECD, https://www.oecd.org/naec/OECD_Resilience_White_Paper.pdf.
- LUCAS, R. E. [2003]: Macroeconomic Priorities. American Economic Review, Vol. 93. No. 1. 1–14. o. <https://doi.org/10.1257/00028280321455133>.
- MASTEN, A. S. [2015]: Ordinary Magic: Resilience in Development. Guilford Press, New York.
- MCCAUL, E. [2023]: Change as a Constant: Trends and Shifts in the Financial Sector. Speech, Workshop: “The Future of Globalization: Politics, Business, Lifestyle, Brands.” 2023. június 20. Milánó, Olaszország.
- MCCLOSKEY, D. N. [2007]: The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce. 1. kiadás. University of Chicago Press.
- MCCLOSKEY, D. N. [2011]: Bourgeois Dignity: Why Economics Can’t Explain the Modern World. University of Chicago Press.
- MCCLOSKEY, D. N. [2016]: Bourgeois Equality: How Ideas, Not Capital or Institutions, Enriched the World. University of Chicago Press.
- MESSY, F.-A. [2020]: Opening Remarks. Financial resilience and financial literacy: challenges and lessons beyond the Covid-19 crisis. OECD/INFE, Webinar, december 2. <https://www.oecd.org/financial/education/oecd-financial-resilience-webinar-series-presentations-2-dec.pdf>.

- MILLER-KARAS, E. [2023]: Building Resilience to Trauma. The Trauma and Community Resilience Models. 2. kiadás. Routledge, London–New York.
- MOHUN, S. [2006]: Distributive Shares in the US Economy, 1964–2001. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 30. No. 3. 347–370. o.
- MOKYR, J. [2016]: A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy. Princeton University Press, Princeton.
- MUMFORD, L. [1934/2010]: *Technics and Civilisation*. Reprint edition. University of Chicago Press.
- NELSON, D.–ADGER, W.–BROWN, K. [2007]: Adaptation to Environmental Change: Contributions of a Resilience Framework. *Annual Review of Environment and Resources*, Vol. 32. No. 1. 395–419. o. <https://doi.org/10.1146/annurev.energy.32.051807.090348>.
- OCCHIPINTI, J.-A.–HYNES, W.–GELI, P.–EYRE, H. A.–SONG, Y.–PRODAN, A.–SKINNER, A.–UJDUR, G.–BUCHANAN, J.–GREEN, R.–ROSENBERG, S.–FELS, A.–HICKIE, I. B. [2023]: Building Systemic Resilience, Productivity and Well-being: A Mental Wealth Perspective. *BMJ Global Health*, Vol. 8. No. 9. e012942. <http://dx.doi.org/10.1136/bmjgh-2023-012942>.
- OECD [2015]: Finance and Inclusive Growth. OECD Economic Policy Paper, No. 14. OECD, Párizs. https://www.academia.edu/111051519/Finance_and_Inclusive_Growth.
- OECD [2017]: Value added by enterprise size. Megjelent: *Entrepreneurship at a Glance*, 2017. OECD Publishing, Párizs. https://doi.org/10.1787/entrepreneur_aag-2017-en.
- OECD [2018]: A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility. OECD Publishing, Párizs. https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility_9789264301085-en#page1.
- OECD [2019]: Industry Concentration in Europe and North America. OECD Productivity Working Papers, No. 18. <https://doi.org/10.1787/2ff98246-en>.
- OGBURN, W. F. [1922]: *Social Change with Respect to Culture and Original Nature*. B. W. Huebsch, New York.
- PAITARIDIS, D.–TSOULFIDIS, L. [2011]: The Growth of Unproductive Activities, the Rate of Profit, and the Phase-Change of the U.S. Economy. *Review of Radical Political Economics*, Vol. 44. No. 2. <https://doi.org/10.1177/0486613411423899>.
- PIIE [2023]: Unedited Transcript Summers and Blanchard debate the future of interest rates. Peterson Institute for International Economics. <https://www.piie.com/sites/default/files/2023-03/2023-03-07transcript-summers-blanchard.pdf>.
- PLATÓN [1988]: Az állam. Fordította és jegyzetekkel ellátta: *Jánosy István*. Gondolat, Budapest.
- PRIGOGINE, I.–STENGERS, I. [1995]: *Az új szövetség. A tudomány metamorfózisa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RAJAN, R.–ZINGALES, L. [1998]: Financial Dependence and Growth. *American Economic Review*, Vol. 88. No. 3. 559–586. o.
- RAUDLA, R.–SPENDZHAROVA, A. [2022]: Challenges to the European single market at thirty: renationalisation, resilience, or renewed integration? *Journal of European Integration*, Vol. 44. No. 1. 1–17. o. <https://doi.org/10.1080/07036337.2021.2011263>.
- REINHART, C. M.–ROGOFF, K. S. [2010]: Growth in a Time of Debt. *American Economic Review*, Vol. 100. No. 2. 573–578. o. <https://doi.org/10.1257/aer.100.2.573>.
- RIEPPONEN, T.–MOILANEN, M.–SIMONEN, J. [2022]: Themes of Resilience in the Economics Literature: A Topic Modeling Approach. *Regional Science Policy & Practice*, Vol. 15. No. 2. 326–356. o. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12612>.
- RIJKE, J.–BROWN, R.–ZEVENBERGEN, C.–ASHLEY, R.–FARRELLY, M.–MORISON, P.–VAN HERK, S. [2012]: Fit-for-Purpose Governance: A Framework to Make Adaptive Governance

- Operational. *Environmental Science & Policy*, Vol. 22. 73–84. o. <http://dx.doi.org/10.1016/j.envsci.2012.06.010>.
- RODRIG, D. [2018]: Populism and the Economics of Globalization. *Journal of International Business Policy*, Vol. 1. No. 1. 12–33. o. <https://doi.org/10.1057/s42214-018-0001-4>.
- SCHACK, C. M.–VAN DEN ESSEN, I. [2014]: Building Organisational Resilience. A Fit for Purpose Approach. Society of Petroleum Engineers, SPE International Conference on Health, Safety and Environment, Long Beach, CA, 48–57. o. <https://doi.org/10.2118/168318-ms>.
- SMETS, F.–POPOV, A. [2011]: On the Tradeoff between Growth and Stability: The Role of Financial Markets. *VoxEU.org*, november 3. <https://cepr.org/voxeu/columns/tradeoff-between-growth-and-stability-role-financial-markets>.
- STUCKLER, D.–BASU, S. [2013]: *The Body Economic: Why Austerity Kills*. Basic Books, New York.
- SZÉKELY IVÁN [2015]: Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94. évf. 5. sz. 7–23. o.
- SZÉP TEKLA–NAGY ZOLTÁN–TÓTH GÉZA [2021]: Lehet az alkalmazkodóképesség vonzó? A rugalmas ellenálló képesség szerepe a magyar városok példáján. *Statisztikai Szemle*, 99. évf. 8. sz. 709–730. o. <https://doi.org/10.20311/stat2021.8.hu0709>.
- TSOULFIDIS, L.–TSALIKI, P. [2019]: Productive-Non-productive Labour and National Accounts. Megjelent: *Tsoufidis, L.–Tsaliki, P. (szerk.): Classical Political Economics and Modern Capitalism*. Springer, 9. fejezet, 381–404. o.
- TURUNEN, E.–HIILAMO, H. [2014]: Health Effects of Indebtedness: A Systematic Review. *BMC Public Health*, Vol. 14. No. 489. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-14-489>.
- VACAS-SORIANO, C.–FERNÁNDEZ-MACÍAS, E. [2017]: Income Inequalities and Employment Patterns in Europe before and after the Great Recession. Eurofound, Publications Office, <https://doi.org/10.2806/370969>.
- WALKER, B. H.–ANDERIES, J. M.–KINZIG, A. P.–RYAN, P. [2006]: Exploring Resilience in Social-Ecological Systems through Comparative Studies and Theory Development: Introduction to the Special Issue. *Ecology and Society*, Vol. 11. No. 1. <https://www.jstor.org/stable/26267774>.
- WEICK, K. E. [1995]: *Sensemaking in Organizations*. SAGE Publications, Thousand Oaks, CA.
- WESTLEY, F. R.–TJORNBO, O.–SCHULTZ, L.–OLSSON, P.–FOLKE, C.–CRONA, B.–BODIN, Ö. [2013]: A Theory of Transformative Agency in Linked Social-Ecological Systems. *Ecology and Society*, Vol. 18. No. 3. <https://doi.org/10.5751/es-05072-180327>.
- WINDLE, G. [2011]: What is Resilience? A Review and Concept Analysis. *Reviews in Clinical Gerontology*, Vol. 21. No. 2. 152–169. o. <https://doi.org/10.1017/S0959259810000420>.
- WINK, R. (szerk.) [2021]: *Economic Resilience in Regions and Organisations*. Studien zur Resilienzforschung. Springer.

Függelék

F1. táblázat

Miképpen érinti a pénzügyi rendszer a reálgazdaságot?

A releváns szakirodalom szisztematikus áttekintése ($N=48$)

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a reálgazdaságra
ALDUNCE, P. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2014]: Framing disaster resilience. The implications of the diverse conceptualisations of “bouncing back”. <i>Disaster Prevention and Management</i> , Vol. 23. No. 3. 252–270. o. https://doi.org/10.1108/DPM-07-2013-0130	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
BISKUPEC, P. B.–HERMAN, S. [2021]: Improving the Resilience of Banking System in Small Open Economy: Is Macroprudential Policy Efficient? <i>SHS Web of Conferences</i> , Vol. 92. No. 96. https://doi.org/10.1051/shsconf/20219207050	A pénzügyi stabilitás növelését célzó makroprudenciális intézkedések bevezetése csökkentheti a bankok hitelezési tevékenységét a reálszektor számára, ami lelassíthatja a fellendülést, és meghosszabbíthatja a konjunktúra visszaesését. A megzabolázatlan pénzügyi rendszer pozitívan hat a reálgazdaságra (+).
BRINTRUP, A. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: Digital supply chain surveillance using artificial intelligence: definitions, opportunities and risks. <i>International Journal of Production Research</i> , https://doi.org/10.1080/00207543.2023.2270719	Támogató szabályozási rendszer nélkül fennáll annak a veszélye is, hogy az ellátási lánc erős szereplői pénzügyi és technológiai képességeiket kihasználva fenyegetik a kisebb piaci szereplőket, saját érdekeiket szolgálják, és belépési korlátokat állítanak a jövőbeli versenytársak elé. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
CABRAS, I.–MOUNT, M. [2016]: Economic Development, Entrepreneurial Embeddedness and Resilience: The Case of Pubs in Rural Ireland. <i>European Planning Studies</i> , Vol. 24. No. 2. 254–276. o. https://doi.org/10.1080/09654313.2015.1074163	A táguló pénzügyi rendszert jelzi az ír bank- és pénzügyi rendszer túlzott kitettsége az építőipari ágazatnak az ingatlanfejlesztésekbe történő aránytalan befektetéseken keresztül, amelyeket az ingatlanpiac magas hozamát kihasználni igyekvő bankok tápláltak. Ez utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
CANELLO, J.–VIDOLI, F. [2020]: Investigating space-time patterns of regional industrial resilience through a micro-level approach: An application to the Italian wine industry. <i>Journal of Regional Science</i> , Vol. 60. No. 4. 653–676. o. https://doi.org/10.1111/jors.12480	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a reálgazdaságra
CAO, Z.–TAO, L. [2023]: Green finance and economic resilience: Investigating the nexus with natural resources through econometric analysis. <i>Economic Analysis and Policy</i> , Vol. 80. 929–940. o. https://doi.org/10.1016/j.eap.2023.09.033	A zöldgazdaság felé vezető strukturális váltás érdekében a zöldfinanszírozást elő kell mozdítani, ami célzott szakpolitikai intervenciókat igényel. Az irányítottabb pénzügyi szféra pozitívan hathat így a reálgazdasági rezilienciára. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
DAFNOS, T. [2020]: Energy futures and present threats: critical infrastructure resilience, accumulation, and dispossession. <i>Studies in Political Economy</i> , Vol. 101. No. 2. 114–134. o. https://doi.org/10.1080/07078552.2020.1802832	A spekulatív pénzügyi tőke exponenciális növekedését az 1970-es évek óta nagyrészt a kockázat újragondolása hajtotta (és tartotta fenn) az elkerülhetetlen és kiszámíthatatlan katasztrófák környezetében. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
DARBY, S. [2016]: Dynamic Resistance: Third-Sector Processes for Transforming Neoliberalization. <i>Antipode</i> , Vol. 48. No. 4. 977–999. o. https://doi.org/10.1111/anti.12235	A vizsgált közösség (Oblong, Leeds) esete rávilágít arra, hogy a túlzott finanszírozás hogyan teremt sebezhetőséget, és hogyan zavarja meg a civil szektort is. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
DEACON, C. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2018]: Artificial reservoirs complement natural ponds to improve pondscape resilience in conservation corridors in a biodiversity hotspot. <i>PLoS ONE</i> , Vol. 13. No. 9. 0204148. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0204148	A szükségesnél magasabb föld- és ingatlanárakat részben a hitelezők és a spekulánsok közötti drága, általában nagy tőkeáttételű pénzügyi megállapodások, valamint a kormányzati tervezési politikák és szabályozások teszik lehetővé. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
DRYGLAS, D.–SALAMAGA, M. [2023]: Beyond the existing economic uncertainty: Spa enterprises' resilience capacity in the Polish tourism sector. <i>Entrepreneurial Business and Economics Review</i> , Vol. 11. No. 3. 107–121. o.	A finanszírozáshoz való hozzáférés, az egészséges pénzügyi rendszer a reálszféra túlélésének záloga. A pénzügyi rendszer pozitívan hat a reálgazdaságra (+).
ESPINER, S. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2017]: Resilience and sustainability: a complementary relationship? Towards a practical conceptual model for the sustainability–resilience nexus in tourism. <i>Journal of Sustainable Tourism</i> , Vol. 25. No. 10. 1–16. o. https://doi.org/10.1080/09669582.2017.1281929	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
FAUCHER, C. [2023]: Resilience and adaptation of the UK's arts sector during the process of the UK's withdrawal from the EU. <i>International Journal of Cultural Policy</i> , Vol. 29. No. 2. 231–246. o. https://doi.org/10.1080/10286632.2021.2022654	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a reálgazdaságra
FUSILLO ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: Resilience, Skill Endowment, and Diversity: Evidence from US Metropolitan Areas. <i>Economic Geography</i> , Vol. 98. No. 2. 1–27. o. https://doi.org/10.1080/00130095.2021.2008797	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
GONZALEZ, S.–OOSTERLYNCK, S. [2014]: Crisis and resilience in a finance-led city: Effects of the global financial crisis in Leeds. <i>Urban Studies</i> , Vol. 51. No. 15. 3164–3179. o. https://doi.org/10.1177/0042098013519142	Tükrözi a leedszi pénzügyi szektor elszakadását a helyi gazdaságtól. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
GREER, D. [2021]: Understanding the tensions between resilient and innovative service ecosystems: Building case studies from the New Zealand agriculture ecosystem. The University of Auckland, https://hdl.handle.net/2292/61587	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
GUDE, V. G.–MUIRE, P. J. [2021]: Preparing for outbreaks – Implications for resilient water utility operations and services. <i>Sustainable Cities and Society</i> , Vol. 64. 102558. https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102558	A mindent átható financializáció a háztartási szektor adósságállományának növekedését okozta. A koronavírus-válságba eladósodott bekerült háztartási szektor közüzemi tartozásai komoly rendszerkockázatot hordoznak. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
HALMAI Gábor [2021]: Középpontban a reziliencia. A Gazdasági és Monetáris Unió mélyülésének egyes mechanizmusai. <i>Pénzügyi Szemle</i> , 66. évf. 1. sz. 7–31. o. https://doi.org/10.35551/psz_2021_1_1	A pénzügyi sűrűlódások akadályozhatják az erőforrások reallokációját, különösen a kisvállalkozások esetében. A pénzügyi rendszer sokkabszorpció mechanizmusként viselkedik, és a reálgazdaság kiszolgálója. A pénzügyi rendszer pozitívan hat a reálgazdaságra (+).
HERMANSEN. M.–RÖHN, O. [2017]: Economic resilience: The usefulness of early warning indicators in OECD countries. <i>OECD Journal: Economic Studies</i> , OECD Publishing, Párizs, 9–35. o. https://doi.org/10.1787/eco_studies-2016-5jg2ppjrd6r3	A pénzügyi rendszer egyensúlytalanságai negatívan érintik a reálgazdaságot. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
HORVATH ÉS SZERZŐTÁRSAI [2018]: Serve or Conserve: Mission, Strategy, and Multi-Level Nonprofit Change during the Great Recession. <i>Voluntas</i> , Vol. 29. 976–993. o. https://doi.org/10.1007/s11266-017-9948-8	A pénzügyi rendszer válságra hajlamos, és a krízis csak feltárja a szervezeti struktúrákban és vezetésben meglévő gyengeségeket. A pénzügyi rendszer pozitívan hat a reálgazdaságra (+).

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a reálgazdaságra
HOUGHTLING, S.–SCOTT, R. P. [2023]: Do local governments compete or cooperate for resiliency? The case of state spending in Colorado. <i>Cities</i> , ScienceDirect, Vol. 140. 104440. https://doi.org/10.1016/j.cities.2023.104440	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
HOWE, H. R.–ROSS, M. [2019]: Brexit's Shades of Green – (Missing) the Opportunity to Transform Farming in England? <i>Journal of Environmental Law</i> , Vol. 31. No. 3. 413–441. o. https://doi.org/10.1093/jel/eqy025	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
HYNES, W. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: Systemic resilience in economics. <i>Nature Physics</i> , Vol. 18. 381–384. o. https://doi.org/10.1038/s41567-022-01581-4	A 2008-as pénzügyi összeomláshoz lényegében azok a lépések vezettek el, amelyek csökkenteni kívánták a pénzügyi piacok merevségeit. Ezt követően a pénzügyi rendszer kezdett eltávolodni a reálgazdaságtól. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (–).
JACOBS, K.–MALPAS, J. [2018]: The language of resilience: ideas and action in contemporary policy-making. <i>Housing, Theory and Society</i> , Vol. 35. No. 4. 394–409. o. https://doi.org/10.1080/14036096.2017.1308435	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
JUN, B. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: The economic resilience of a city: the effect of relatedness on the survival of amenity shops during the COVID-19 pandemic. <i>Cambridge Journal of Regions, Economy and Society</i> , Vol. 15. No. 3. 551–573. o. https://doi.org/10.1093/cjres/rsac029	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
KUNKEL, S. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2023]: Digitalisation and resilience of industry sectors: a descriptive analysis of the COVID-19 crisis in Germany. <i>International Journal of Technological Learning, Innovation and Development</i> , Vol. 15. No. 1. 48–72. o. https://doi.org/10.1504/IJTLID.2023.132871	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
LEVINE, R. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2020]: Local Financial Structure and Economic Resilience. <i>SSRN Electronic Journal</i> , https://doi.org/10.2139/ssrn.3755560	Azokban a megyékben, ahol nagyobb a kis bankok aránya, a koronavírus-járványhoz hasonló kedvezőtlen sokkok hatására kevésbé csökken a foglalkoztatás és a kisvállalkozások bevétele. A pénzügyi rendszer pozitívan hat a reálgazdaságra (+).

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a realgazdaságra
LIU, Y. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2023]: Evaluation of the Resilience of the Catering Industry in Hong Kong before and after the COVID-19 Outbreak Based on Point-of-Interest Data. ISPRS International Journal of Geo-Information, Vol. 12. No. 11. https://doi.org/10.3390/ijgi12110443	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
MARIN, G.–MODICA, M. [2021]: Local demand shocks and firms' survival: An application to the Italian economy during the Great Recession. Papers in Regional Science, Vol. 100. No. 3. 745–775. o. https://doi.org/10.1111/pirs.12587	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
MISURACA, G.–PASI, G. [2021]: Shaping the welfare society: Unleashing transformation through ict-enabled social innovation. Perspectives for Digital Social Innovation to Reshape the European Welfare Systems. 45–66. o. https://doi.org/10.3233/STPC200004	A pénzügyi rendszer komolyabb modelljét kell elkészítenünk, hogy megértsük a realgazdasággal való összjátékát. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
MIZRAK, S.–ÇAM, H. [2022]: Determining the factors affecting the disaster resilience of countries by geographical weighted regression. International Journal of Disaster Risk Reduction, Vol. 81. 103311. https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2022.103311	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
MOCHIZUKI, J. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2018]: An overdue alignment of risk and resilience? A conceptual contribution to community resilience. Disasters, Vol. 42. No. 2. 361–391. o. https://doi.org/10.1111/disa.12239	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
MORSHEDI, M. A.–KASHANI, H. [2020]: A system dynamics model to evaluate the housing market response to vulnerability reduction promotion policies. International Journal of Disaster Risk Reduction, Vol. 44. 101438. https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2019.101438	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
MOTT, G. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2023]: Between a rock and a hard(ening) place: Cyber insurance in the ransomware era. Computers and Security, Vol. 128. 103162. https://doi.org/10.1016/j.cose.2023.103162	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
NEGRI, M. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2021]: Integrating sustainability and resilience in the supply chain: A systematic literature review and a research agenda. Business Strategy and the Environment, Vol. 30. No. 7. 2858–2886. o. https://doi.org/10.1002/bse.2776	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a reálgazdaságra
ORMEROD, P. [2016]: Corruption and economic resilience: recovery from the financial crisis in western economies. <i>Economic Affairs</i> , Vol. 36. No. 3. 348–355. o. https://doi.org/10.1111/ecaf.12198	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
PAOLONI, P. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: The traditional Italian Universities' reaction to the pandemic emergency: The role of the intellectual capital. <i>Journal of Intellectual Capital</i> , Vol. 23. No. 5. 1138–1159. o. https://doi.org/10.1108/JIC-07-2020-0241	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
PARTRIDGE, M. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2022]: Lessons from the 2020 Covid recession for understanding regional resilience. <i>Journal of Regional Science</i> , Vol. 62. No. 4. 1006–1031. o. https://doi.org/10.1111/jors.12584	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
RAY, M. D. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2017]: Economic shock and regional resilience: Continuity and change in Canada's regional employment structure, 1987–2012. <i>Environment and Planning A</i> , Vol. 49. No. 4. 952–973. o. https://doi.org/10.1177/0308518X16681788	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
ROSE, A. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2020]: The role of a deductible/credit system for post-disaster public assistance in meeting alternative policy goals. <i>Journal of Environmental Planning and Management</i> , Vol. 63. No. 12. 2163–2193. o. https://doi.org/10.1080/09640568.2019.1706461	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
SAMADHIYA, A. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2023]: The influence of artificial intelligence techniques on disruption management: Does supply chain dynamism matter? <i>Technology in Society</i> , Vol. 75. 102394. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2023.102394	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
SAVERIMUTTU, V. [2022]: Reducing Community Vulnerability in Pacific Islands Forum Countries: Lessons from a Pandemic. <i>International Conference on Disaster Management and Human Health: Reducing Risk, Improving Outcomes. WIT Transactions on the Built Environment</i> , Vol. 207. 3–148. o. 177162. https://doi.org/10.2495/DMAN210011	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.

Az F1. táblázat folytatása

Tanulmány	A pénzügyi univerzum hatása a realgazdaságra
SQUIRES, G.–WHITE, I. [2019]: Resilience and housing markets: Who is it really for? <i>Land Use Policy</i> , Vol. 81. 167–174. o. https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.10.018	A 2008-as pénzügyi válság után a pénzügyi rendszer korábbi rendszerműködésének helyreállításán volt a hangsúly. Ez a rezilienciafelfogás és -gyakorlat támogatja a spekulációt. Utal a táguló pénzügyi szféra negatív természetére (-).
STANCIU, L.–STANCIU, C.-L. [2020]: Empirical Research on the Resilience of the National Financial System to Vulnerabilities and Risks. <i>International Conference Knowledge-Based Organization</i> , Vol. 26. No. 2. 104–108. o. https://doi.org/10.2478/kbo-2020-0061	A kis bankok válságok idején a nagy bankoknál nagyobb mértékben növelik a kisvállalkozásoknak nyújtott hitelezést, ami anticiklikus finanszírozást biztosít, és pozitívan hat a foglalkoztatásra. A pénzügyi rendszer pozitívan hat a realgazdaságra (+).
SWEENEY, B. ÉS SZERZŐTÁRSAI [2020]: Resilient or resistant? Critical reflections on resilience in an old industrial region. <i>Geoforum</i> , Vol. 110. 125–135. o. https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.02.005	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
TEICHER, H. M. [2018]: Practices and pitfalls of competitive resilience: Urban adaptation as real estate firms turn climate risk to competitive advantage. <i>Urban Climate</i> , Vol. 25. 9–21. o. https://doi.org/10.1016/j.uclim.2018.04.008	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
TVARONAVIČIENE, M. [2018]: Towards efficient policy making: Forecasts of vulnerability to external global threats. <i>Journal of Security and Sustainability Issues</i> , Vol. 7. No. 3. 591–600. o. https://doi.org/10.9770/jssi.2018.7.3(18)	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
VYAS, D.–DILLAHUNT, T. [2017]: Everyday resilience: Supporting resilient strategies among low-socioeconomic-status communities. <i>Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction</i> , Vol. 1. No. 105. https://doi.org/10.1145/3134740	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.
WARNER, M. E.–ALDAG, A. M. [2023]: Pandemic relief spending by New York local governments. <i>Journal of Rural Studies</i> , Vol. 104. 103157. https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2023.103157	Az elemzésbe bevonta a két szférát, de nem foglalt állást a fenti hatást illetően.

Forrás: saját összeállítás.

TÁTRAI TÜNDE–JUHÁSZ PÉTER

A közbeszerzés piaci fejlettségének és hatékonyságának megítélése Magyarországon

A magyar közbeszerzés hatékonyságnövelésének kulcsa a piaci szereplők szerint 2009 óta a közbeszerzési kultúra fejlesztése és a korrupció visszaszorítása, nem pedig a közbeszerzési szabályozás megváltoztatása. Az öt alkalommal is megismételt kérdőíves felmérésünk alapján a hatékonyság megítélésének kulcsa az eljárások időigényének, a közbeszerzés rugalmasságának és kockázatának mértéke, ám a piac eleve elfogad valamilyen hatékonysági elmaradást a versenypiachoz képest. A szabályozás megfelelőségét ugyanakkor a szereplők nem külső mércékhez viszonyítva, hanem elsősorban az elért eredmények tükrében ítélik meg. A közbeszerzési piaci fejlettség mérésére *Telgen és szerzőtársai* [2007] hétszintű modellje alapján a 4. (közepes) szint azonosítható, ahol a közbeszerzési funkció fő kérdése arra tevődik át, hogy a közbeszerző tudja-e igazolni, hogy jól végzi a munkáját, azaz a szükséges tételeket a legjobb ár–érték arányban szerezte be, és a folyamat során nem történt visszaélés. Journal of Economic Literature (JEL) kód: H57.

A magyar közbeszerzési piac Magyarország 2004. évi uniós csatlakozása óta folyamatosan követi az európai trendeket, és igyekszik alkalmassá válni az uniós források fogadására. A piac jellegzetességei szoros kapcsolatban vannak azzal a gazdasági környezettel, amelyben a közpénzköltés szabályai szigorúak, és az ajánlatkérőknek erősen központosított és ellenőrzött rendszerben kell dolgozniuk. Kutatásunk kiindulópontja a verseny biztosítását vizsgáló *Tátrai* [2009] magyar piacot lefedő munkája. Célunk az elmúlt több mint egy évtized közbeszerzési piaci változásainak feltárása, a piaci fejlettséggel és hatékonysággal kapcsolatos érintetti vélemények megismerése. A 2009–2021 közötti időszakot az elektronikus közbeszerzés bevezetése mellett két teljesen új közbeszerzési törvény (2011. évi CVII. számú törvény és 2015. évi CXLIII. számú törvény) hatálybaléptetése, valamint számos új intézmény és ellenőrzési tevékenység bevezetése jellemezte. Éppen ezért a közbeszerzési piac fejlettségi szintjének vizsgálatához szükség van a szakirodalmi alapok ismerete mellett

Tátrai Tünde egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem (e-mail: tunde.tatrai@uni-corvinus.hu).

Juhász Péter egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem (e-mail: peter.juhasz@uni-corvinus.hu).

A kézirat első változata 2024. január 12-én érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.4.444>

a napi folyamatokra rálátó piaci szereplők véleményének vizsgálatára is. A piaci szereplők érzékelésének változása, véleményének a 2009-es helyzethez viszonyított alakulása segíti annak megértését, hogy mit várnak az érintettek a közbeszerzéstől, mitől tekintik azt hatékonynak, valamint mi a kapcsolat a piaci kultúra, az etikus viselkedés és a piac fejlettsége között.

Cikkünk a szakirodalmi áttekintést követően öt adatfelvétel eredményeinek legfontosabb összefüggéseit közli, majd összegzi a kutatás elsődleges következtetéseit, azonosítva a közbeszerzési piac fejlettségi szintjét is.

Szakirodalmi áttekintés

Az elmúlt 20 évben a szakirodalom legtöbbször a közbeszerzés etikai kérdéseivel, az innovációval, a kis- és középvállalatok támogatásával és a fenntartható kérdésekhez kapcsolódó problémák kutatásával foglalkozott a közbeszerzés kapcsán (*Rejeb és szerzőtársai* [2023]). *Rejeb és szerzőtársai* [2024] más csoportosítással a zöldközbeszerzést, a korrupciót, a kis- és középvállalatok szereplésének kutatását, az elektronikus közbeszerzést, az innovációt, a szociális szempontok mint munkaügyi előírások alkalmazását, továbbá a szolgáltatásbeszerzéseket azonosította jellegzetes témaként az elmúlt két évtized kutatásai alapján.

A közbeszerzési versennyel foglalkozó átfogó kutatások keretében (*Erridge–Nondi* [1994], *Caldwell és szerzőtársai* [2005], *Anderson és szerzőtársai* [2011], *Tas* [2020], *McCue és szerzőtársai* [2021]) a verseny biztosítása és a hatékonyság más szempontból is felmerül. A korrupcióval összefüggő adatelemzések közvetlen módon érintik a nem etikus magatartásformák piaci versenyre gyakorolt hatását (*Bauhr és szerzőtársai* [2020], *Fazekas–Sanchez* [2021], *Soylu és szerzőtársai* [2022]). Számos kutató vizsgálta a beszerzések árait és az eljárásokkal kapcsolatos egyéb összefüggéseket, amelyek áttételesen a közbeszerzés hatékonyságát is érintik (*Plaček és szerzőtársai* [2019], *Tátrai és szerzőtársai* [2023]). Az innovációkutatásban szintén számos kutató kitér az innováció és a verseny szerepére (*Tammi és szerzőtársai* [2020]), de a fenntarthatóság vizsgálata során is van lehetőség a téma összekapcsolására az elérhető megtakarítások vizsgálatával (*Džupka és szerzőtársai* [2020]). Jól elkülöníthető csoportot képeznek a közbeszerzési teljesítménnyel, az értékteremtéssel kapcsolatos vizsgálatok, amelyek áttételesen szintén foglalkoznak a közbeszerzés hatékonyságával és a verseny témakörével (*Chiappinelli* [2020], *Flynn* [2018], *Muñoz-García-Vila* [2019]).

A kelet-közép-európai régióban aktív közbeszerzés-kutatás zajlik. A kutatók jellemzően a nemzeti közbeszerzési adatok kapcsán vizsgálják a versenyt (*Ochrana–Pavel* [2013], *Nemec és szerzőtársai* [2020]). Témánkhoz kapcsolódik *Grega és szerzőtársai* [2019] kutatása, amelyben a közbeszerzési hatékonyság hiányát okozó két fő tényezőként a túlzott bürokráciát és a korrupció vagy más etikai hiányosságok megjelenését azonosították.

A rendelkezésünkre álló hivatalos európai uniós adatokat alapul véve a belső piaci eredménytábla (*EC* [2022]) adatai is számos olyan indikátort tartalmaznak, amelyek valamilyen módon a közbeszerzési versenyt, annak hatékonyságát, az egyes

tagállamok közötti különbségeket mutatják. Ezek közül a verseny biztosításához szorosan kapcsolódik az egy ajánlattevős eljárások számának, az eljárások hosszának, a nem ár alapú értékelési szempontot alkalmazó eljárások arányának vizsgálata. Az indikátorok közül kiemelkedik az eljárások hosszával kapcsolatos kutatási terület, amelyet számos kutató gazdagított a rendelkezésre álló európai adatok alapján (*Prier és szerzőtársai* [2021], *Plaček és szerzőtársai* [2020]). Az európai közbeszerzési versenyhez kapcsolódó vizsgálatok mellett a nemzetközi szakirodalom általános értelemben sokat foglalkozik a fejlődő országok közbeszerzéseinek jellegzetességeivel, a verseny biztosításával, a közbeszerzési politika eszközként történő alkalmazásával is.

Hunja [2003] már a 2000-es évek elején felhívta a figyelmet a fejlődő országok esetében a közbeszerzési hatékonysági szempont elérésének ellentmondásosságára. Ez magában foglalja például az ajánlattevők jogorvoslati jogának megerősítését (amelynek korlátozása akár kevésbé hatékony közbeszerzéshez vezethet), miközben valójában biztosít arra lehetőséget, hogy a piaci szereplők képesek legyenek érdekeiket érvényesíteni. Ebben a tekintetben a kihívást a megfelelő egyensúly elérése jelenti, hogy a végrehajtási mechanizmusok ne váljanak annyira nehézkessé, hogy az már a rendszer hatékonyságát is érdemben csökkentse.

A fejlődő országok közbeszerzési piaci vonatkozásában *Falvey és szerzőtársai* [2008] elsősorban azt a jellegzetességet emeli ki, hogy versenypolitikájukban ezek az országok sokkal inkább befelé fordulnak, és a helyi vállalkozásokra koncentrálnak. *Kattel–Lember* [2010] amellett foglal állást, hogy a fejlődő országok négy stratégia közül választhatnak a közbeszerzés tervezése és végrehajtása során a gazdasági fejlődés és felzárkózás összefüggésében. 1. Az első lehetőség az átlátható, megkülönböztetésmentes és szabad verseny hatását mint az innováció és a közbeszerzés előmozdításának egyetlen módját helyezi középpontba. 2. A második lehetőség a protekcionizmus eszméin alapul, kizárva a versenyt a közbeszerzési piacról. A harmadik és negyedik lehetőség az innováció és a verseny biztosításán alapul, a kettő között a különbség az, hogy az egyik esetben 3. szakpolitikai gyengeségek és adminisztratív kapacitásbeli hiányosságok miatt valójában koncepció nélkül történik a *learning-by-doing* folyamat. Ezzel szemben a másik esetben 4. versenyképesebb piacról van szó, ahol szakpolitika-alkotási hiányosságok nehezítik a fejlődést. Mindegyik stratégiai alternatíva versenyre gyakorolt hatása függ a meglévő piaci versenyképességtől, amely a fejlődő országokban nagymértékben különbözhet. Nem lehet tehát egységesen megítélni, hogy mennyire sikeres a közbeszerzési szempontból rövidebb múlttal rendelkező országokban alkalmazott közbeszerzési politika, hiszen az államok adottságai és lehetőségei is nagymértékben különböznek.

A közbeszerzési piac fejlettségét azonban lehet más mércével is mérni. A közbeszerzési piaci fejlettség mérésére *Telgen és szerzőtársai* [2007] modellje a legelterjedtebb a közbeszerzési piacon. A fejlettség megítéléséhez – különösen a fejlődő országok számára – ezt érdemes alapul venni. A hétlépcsős modell értelmében az egyes fejlettségi szintek az alábbi feltételeknek felelnek meg.

1. *Az áruk és szolgáltatások beszerzése és szállítása*, amelynek középpontjában az áll, hogy a felhasználók által igényelt dolgokat a megfelelő mennyiségben a megfelelő időben a megfelelő helyen szerezzék be.

2. Ezt követően *a jogszabályoknak/szabályozásnak való megfelelés* válik a fő kérdéssé a visszaélések és a korrupció megelőzése érdekében.

3. A *közpénzek hatékony felhasználásával* kapcsolatban a hangsúly arra helyeződik át, hogy ne költsenek többet a szükségesnél, vagy hogy egy meghatározott összegért a legtöbbet kapják.

4. Az *elszámoltathatósággal* kapcsolatban a közbeszerzési funkció fő kérdése arra tevődik át, hogy a közbeszerző meg tudja magyarázni (a jogalkotónak, a nyilvánoságnak, a sajtónak stb.), hogy jól végzi a munkáját: a szükséges tételeket a legjobb ár-érték arányban szerezte be, és a folyamat során nem történt visszaélés.

5. Az *ár-érték arányt* tekintve nemcsak a költségek (vagy a költségek és a minőség közti átváltás) a fontosak, hanem az is, hogy a beszerzett tételek és szolgáltatások milyen értékkel járulnak hozzá a szervezet működéséhez.

6. A közbeszerzési funkció a szélesebb körű *kormányzati célok elérésének politikai eszközeként* már a közszféra szervezetének céljaihoz is hozzájárul.

7. A szélesebb körű *kormányzati célkitűzések megvalósítását* tekintve a közbeszerzés vezető szerepet játszik a gazdasági/társadalmi változásokban, és teljes felelősséggel tartozik a szakpolitikai tárgy megvalósításáért.

A hétszintű modell arra alkalmas, hogy a piaci szereplők véleménye alapján azonosítani lehessen, mi az, amit a legfontosabbnak tartanak a közbeszerzési piacon, milyen céloknak kell a közbeszerzésnek megfelelni annak érdekében, hogy azonosítani lehessen, milyen fejlettségi szinten áll az ország. Előbbi kérdések megválaszolására jelen cikkben a későbbiekben kísérletet teszünk.

Módszertan

A közbeszerzési piaci verseny hazai problémái között 15 éve – kérdőíves kutatás és a rendelkezésre álló nyilvános adatok alapján – *Tátrai* [2009] még az informatikai támogatás és transzparencia hiányát, a szervezetrendszer fejletlenségét, az előkészítés során a kommunikáció hiányát, továbbá a magas jogorvoslati hajlandóságot emelte ki. Jelen cikk a 2009-ben közzétett kérdőíves kutatás négyszeri megismétlését követően 2021-ig foglalja össze a piaci szereplők válaszai alapján levonható következtetéseket, különös figyelemmel a piac fejlettségére és hatékonyságára. Az átfogott 12 év alatt a kötelező közbeszerzés bevezetésével az informatikai támogatás teljes körűvé vált, az előkészítés során lehetőség van előzetes piaci konzultációt folytatni, miközben a jogorvoslati díjak bevezetésével a jogorvoslati hajlandóság csökkent. Ennek megfelelően több mint egy évtizedes változást lehet nyomon követni a kutatási adatok alapján, és levonhatjuk a következtetéseket, hogy hol tart a magyar közbeszerzés.

A vizsgálat alapja kérdőíves kutatás, amely a közbeszerzési piac szereplői számára készült, a korábbival azonos kérdéseket tartalmaz. A kérdőív szakmai tartalma miatt csak olyan kitöltő számára releváns, aki ismeri a szakkifejezéseket, eljárási szabályokat és a közbeszerzési piac működését. Ezért a kérdőívet a piacon aktív szakmai és nonprofit szervezetek kapták meg, amelyek kiküldték őket saját tagjaiknak.

A kiküldés során kérés volt, hogy amennyiben lehetséges, a kitöltő küldje tovább kollégáinak, így áttételesen lényegesen több érintetthez jutott el a kérdőív. Tekintettel a kérdőív hosszára, közbeszerzési nyelvezetére és komplexebb kérdéseire, a cél a legalább 100 teljesen kitöltött kérdőív megszerzése volt.

A minta

Az adatbázis öt online kérdőív eredményeit összegzi. Az egyes felméréseket 2009, 2011, 2013, 2018 és 2021 során bonyolítottuk le. Az 1. táblázat a piacon betöltött szerep szerinti megoszlást mutatja.

1. táblázat

A minta megoszlása a válaszadó piacon betöltött szerepe szerint

Piaci szerep	2009	2011	2013	2018	2021	Összesen
Ajánlatkérő klasszikus	36	37	44	44	42	203
Ajánlatkérő közszolgáltató	21	12	7	8	12	60
Ajánlattevő	34	39	33	21	21	148
Jogalkotó	0	4	2	3	3	12
Tanácsadó	7	6	14	15	15	57
Összes érvényes	98	98	100	91	93	480
Összes érvénytelen	6	8	4	9	8	35
Összesen	104	106	104	100	101	515

Bár a minta elemszáma egyes évekre nézve egyenletes, a piaci szerep szerinti összetétel-szerkezet lényegesen változott. Ez megnehezíti az adatok feldolgozását, hiszen az évenkénti átlagok eltérése a piac időbeli változásán túl a válaszadók eltérő piaci szerepe miatt is mutathat eltéréseket. Ráadásul egyes csoportok igen kis elemszámot mutatnak, ami ronthatja a statisztikák megbízhatóságát. Éppen ezért a klasszikus és a közszolgáltató ajánlatkérőket, valamint a tanácsadókat és jogalkotókat egy-egy közös kategóriába is besoroltuk (2. táblázat).

2. táblázat

A minta megoszlása összevont szerepek szerint (százalék)

Piaci szerep	2009	2011	2013	2018	2021
Ajánlattevő	34,7	39,8	33,0	23,1	22,6
Jogalkotó, tanácsadó	7,1	10,2	16,0	19,8	19,4
Ajánlatkérő	58,2	50,0	51,0	57,1	58,1

A kérdőív a legtöbb kérdésnél az első alkalommal 1–5-ös Likert-skálát alkalmazott, ami az összevethetőség érdekében a későbbiekben is megmaradt. Ugyanakkor

a szakirodalomban vita van arról, hogy tekinthető-e az ötfokozatú skála intervallumskálának, ami számos teszt előfeltétele. Éppen ezért egyes tartalmilag hasonló kérdéseket összevonva is megvizsgáltunk, ekkor a változóértékek összegét az összevont változók számával osztva kaptunk az 1–5 tartományban minden követelménynek megfelelő intervallumskálán mért értékeket. Az ilyen változók nevében az *együttesen* kifejezés szerepel.

Eredmények

A következőkben a kutatás legfontosabb eredményeit ismertetjük a közbeszerzési piac fejlettségével, kultúrájával, etikai szintjével kapcsolatban.

Piacfejlettség

A piac fejlettségének megítélését két kérdés is vizsgálta. Az egyik a piacról általában, a másik kifejezetten az intézményrendszerről kért véleményt (3. táblázat). Az azonos szórást nem feltételező páros összevetés (Tamhane-féle T^2 -teszt) alapján a 2021-es átlag szignifikánsan ($p < 5$ százalék) magasabb, mint a többi, egymástól nem különböző négy felmérési eredmény. (A piacot összességében vizsgáló egyedi változó 2018-as értéke egyik évtől sem különbözik szignifikánsan.) Ez alapján feltételezhetjük, hogy 2018 és 2021 között lényeges fejlődés mehetett végre a piacon.

3. táblázat

Hogyan ítéli meg a hazai közbeszerzési piac fejlettségét?
(Évenként; 1: rendkívül gyenge színvonalú, 5: világszínvonalú)

	2009	2011	2013	2018	2021	Összesen
Összességében a piac						
Átlag	2,78	2,78	2,89	3,05	3,26	2,95
Szórás	0,73	0,69	0,76	0,74	0,59	0,73
N	105	106	104	100	101	516
Intézményrendszer tekintetében						
Átlag	2,83	2,83	2,90	3,08	3,44	3,01
Szórás	0,82	0,82	0,82	0,85	0,71	0,84
N	106	106	104	100	101	517
Piacfejlettség (együttesen)						
Átlag	2,80	2,81	2,90	3,07	3,35	2,98
Szórás	0,70	0,66	0,72	0,69	0,56	0,70
N	105	106	104	100	101	516

Amennyiben a piaci szereplőcsoportok véleményét vizsgáljuk, az ajánlatkérők és az ajánlattevők csoportjai közt minden kérdésnél szignifikáns az eltérés, míg a jogalkotó és tanácsadó (egyéb) csoport egyik csoporttól sem tér el jelentősen. Az ajánlattevők minden tekintetben pesszimistábban ítélték meg a piacot (4. táblázat).

4. táblázat

Hogyan ítéli meg a hazai közbeszerzési piac fejlettségét?

(Piaci szerep szerint; 1: rendkívül gyenge színvonalú, 5: világszínvonalú)

	Ajánlattevő	Jogalkotó, tanácsadó	Ajánlatkérő	Összesen
Összességében a piac				
Átlag	2,81	3,03	3,03	2,96
Szórás	0,83	0,69	0,67	0,73
N	148	69	262	479
Intézményrendszer tekintetében				
Átlag	2,83	2,99	3,12	3,01
Szórás	0,89	0,81	0,79	0,83
N	148	69	263	480
Piacfejlettség (együttesen)				
Átlag	2,82	3,01	3,07	2,99
Szórás	0,77	0,65	0,65	0,70
N	148	69	262	479

Annak megítélésére, hogy az évek közötti eltérést kizárólag az összetételhatás magyarázta-e, egy a teljes adatbázison futtatott panelregressziót elemeztünk (5. táblázat). A regresszióba kétértékű változóként az évek mellett az egyes főcsoportokhoz való tartozást és azok keresztszorzatát is a modellbe illesztettük magyarázó változóként. Viszonyítási pontként minden évre a jogi és tanácsadói szereplőket összefogó egyéb csoport véleményét alkalmaztuk. Eredményeink szerint 2021 együtthatója még akkor is szignifikáns marad, ha az összetételhatást megragadó változóinkat a modellben hagyjuk. Ezek alapján elmondható, hogy a kitöltők 2021-re vonatkozó átlagos véleménye a piaci fejlettségről nemcsak az összetételhatás miatt javult, hanem általánosságban is elégedettebbek a piac működésével a szereplők.

Ugyanakkor a javuló elégedettség korántsem jelent kiemelkedően jó helyzetet, hiszen a regresszió 3,13-os 2021-es értéket becsül, ami közepes teljesítmény. Ezt tovább árnyalja, hogy a különféle szerepben lévő válaszadók csupán 13–26 százaléka ért csak egyet azzal az állítással, hogy a hazai közbeszerzés hatékonysága elérheti a profitorientált szféra beszerzési hatékonyságát. E tekintetben a vizsgált 12 esztendő során a piac véleménye nem változott szignifikánsan, és az egyes piaci szerepek közt sem volt statisztikailag érdemi eltérés. Tehát a piac eleve elfogad valamilyen hatékonysági elmaradást a versenypiachoz képest, és ahhoz a viszonyítási ponthoz képest ítéli meg a piac helyzetét közepesnek.

5. táblázat

A Piacfejlettség (együttesen) változóra futtatott regresszió eredménye

	Béta	Standard hiba	Szignifikancia
Konstans	2,733	0,172	0,000
2011	2,733	0,171	0,867
2013	-0,039	0,232	0,686
2018	0,092	0,226	0,064
2021	0,396	0,214	0,017
Ajánlattevő 2009	0,517	0,215	0,574
Ajánlattevő 2011	-0,116	0,206	0,830
Ajánlattevő 2013	-0,041	0,189	0,548
Ajánlattevő 2018	-0,113	0,188	0,859
Ajánlattevő 2021	-0,034	0,193	0,582
Ajánlatkérő 2009	0,107	0,195	0,290
Ajánlatkérő 2011	0,204	0,193	0,133
Ajánlatkérő 2013	0,275	0,183	0,201
Ajánlatkérő 2018	0,224	0,175	0,483
Ajánlatkérő 2021	-0,110	0,157	0,381
Korrigált R^2	0,092		

Az eljárás hatékonyság különböző mérési dimenzióinak fontossága a vizsgált időszak alatt lényegében változatlan maradt (1. ábra). Statisztikailag szignifikáns változást csak az elvárás hossza tudott mutatni, amelynél a 2009-es 3,92-os érték 2021-re 4,28-ra kapaszkodott, vagyis az eljárás időigénye fontosabb szemponttá vált az elmúlt 12 évben.

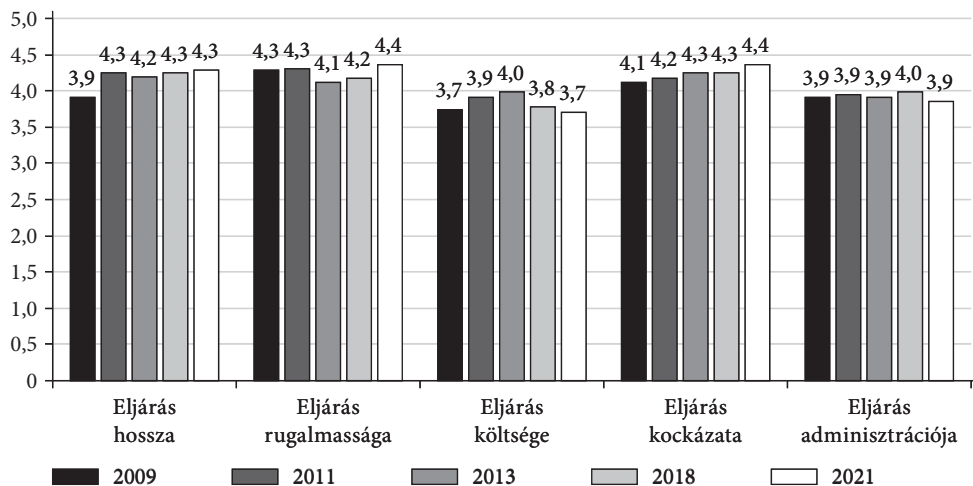
Az azonos szórást nem feltételező páros T -próba alapján a piaci szereplők szerint az eljárás időigényessége 2011 óta folyamatosan szignifikánsan fontosabb volt, mint a költsége és az adminisztrációs igénye. A rugalmasságot is fontosabbnak tartották négy évben is a költségeknél (kivéve: 2013) és az adminisztrációnál (kivéve: 2018). A Kockázatosság mindvégig lényegesebb volt, mint a költségek, és 2011-től az adminisztrációnál is fontosabb volt. Összességében a költségek és az adminisztrációs terhek tehát a piaci szereplők szemében másodlagosak az időigényesség, a rugalmasság és a kockázat hármához képest.

A piac szabályozottságát tekintve (2. ábra) szinte minden szempontból közepesen szabályozottnak érzik a rendszert a szereplők. A szabályozottság megítélése csak az adminisztráció szempontjából volt szignifikánsan erősebb 2021-ben, mint 2009-ben.

Az összetételhatás azonosítására a 2. ábrán bemutatott négy változó átlagolásával kialakított összevont változó értékeire panelregressziót is futtattunk (6. táblázat). Ezek alapján a válaszadók 2018-ban egységesen szignifikánsan erősebbnek ítélték a piaci szabályozottságot, míg 2021-ben csak az ajánlattevők éreztek lényeges szigorodást

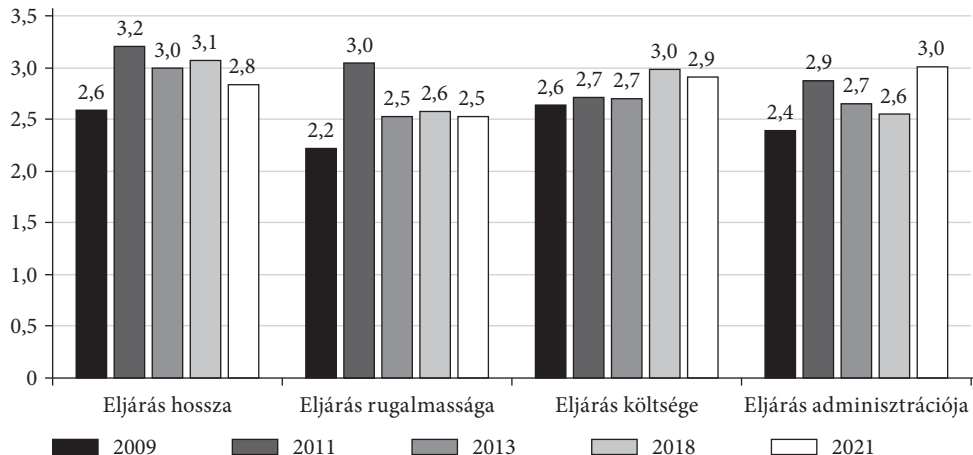
1. ábra

Milyen mértékben tartja fontosnak az alábbi mérőszámokat a közbeszerzés hatékonyságának mérése szempontjából? (1: kevésbé fontos, 5: nagyon fontos)

2. ábra

Véleménye szerint milyen mértékű a közbeszerzési piaci szabályozás hazánkban? (1: teljesen alulszabályozott, 5: túlszabályozott)

a 2009-es szinthez képest. Érdeklőség azonban, hogy az ajánlattevők szerint 2018-ról 2021-re szigorodás következett be, míg a többi szereplő enyhítést érzékelt.

Rákérdeztünk arra is, hogy mennyire érzik szakmailag felkészültnek az egyes piaci szereplőket a válaszadók (3. ábra). A teljes minta alapján az ajánlattevők és a tanácsadók felkészültségének megítélése nem változott érdemben a vizsgált időszakban, míg a klasszikus és a közszolgálati ajánlatkérőknek a 2011-ben és 2013-ban mért érdemi visszaesést sikerült leküzdeniük 2021-re, de egyik csoport sem ért el szignifikáns

6. táblázat

A Piacszabályozás (együttesen) változóra futtatott regresszió eredménye

	Béta	Standard hiba	Szignifikancia
Konstans	2,400	0,171	0,000
2011	0,378	0,232	0,103
2013	0,150	0,226	0,508
2018	0,507	0,213	0,018
2021	0,206	0,215	0,338
Ajánlattevő 2009	0,166	0,205	0,419
Ajánlattevő 2011	0,306	0,189	0,106
Ajánlattevő 2013	0,071	0,188	0,705
Ajánlattevő 2018	-0,229	0,193	0,236
Ajánlattevő 2021	0,525	0,194	0,007
Ajánlatkérő 2009	0,008	0,192	0,967
Ajánlatkérő 2011	0,146	0,183	0,425
Ajánlatkérő 2013	0,303	0,175	0,084
Ajánlatkérő 2018	-0,124	0,157	0,431
Ajánlatkérő 2021	0,195	0,158	0,218
Korrigált R^2	0,065		

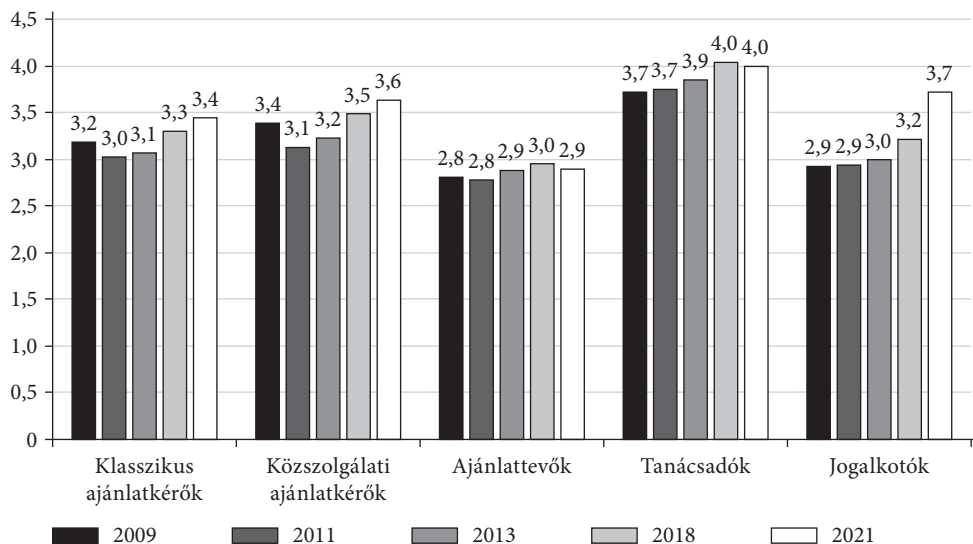
javulást. Ezzel szemben az általános vélekedés szerint a jogalkotók sokkal felkészültebbek voltak 2021-ben, mint a megelőző években.

Az évenként elvégzett, azonos szórást nem feltételező páros T -próbák nyomán úgy találtuk, hogy a tanácsadók megítélése minden esztendőben szignifikánsan jobb volt, mint bármely más szereplőé, míg az ajánlattevők mindvégig az utolsó helyet foglalták el. A jogalkotóknak sikerült elérniük, hogy a 2009-ben még az ajánlattevőkhöz hasonló, a többi szereplőnél érdemben gyengébb pontszámuk az időszak végére a közszolgálati ajánlatkérőkhöz hasonló, a klasszikus ajánlatkérőket és az ajánlattevőket jócskán meghaladó szintre jusson. A közszolgálati ajánlattevők 2011 kivételével minden évben statisztikailag is szignifikánsan jobbnak bizonyultak a klasszikus ajánlatkérőknél.

A szereplők átlagos felkészültségét megragadó összevont változót regresszióval vizsgálva (7. táblázat) kiderült: még az összetételi hatásokra korrigálva is szignifikánsan magasabb volt a szint 2021-ben, mint 2009-ben. (6 százalékos szignifikancia-szinten már 2018-ban is javulást találunk.) Ugyanakkor a 3. ábra alapján felmerülhet, hogy a javulást kizárólag a jogalkotókról alkotott vélemény változása magyarázza. Éppen ezért a jogalkotókat vizsgáló kérdés elhagyásával is kiszámítottuk az átlagos felkészültség megítélését, s ekkor a regresszióban egyetlen bevont változó sem lett szignifikáns még 10 százalékos szinten sem. Összesítve tehát elmondható, hogy a szereplők véleménye szerint a felkészültségben egyetlen évben sem látszik érdemi javulás, eltekintve a jogalkotók ugrásszerű fejlődésétől.

3. ábra

Ön szerint a piac szereplői milyen mértékben tekinthetők felkészültnek, azaz milyen mértékben ismerik lehetőségeiket, a szabályozási környezetet, a gyakorlatot? (1: felkészületlenek, 5: teljes mértékben felkészültek)

7. táblázat

A Felkészültség (együttesen) változóra futtatott regresszió eredménye

	Béta	Standard hiba	Szignifikancia
Konstans	3,053	0,144	0,000
2011	0,058	0,195	0,767
2013	0,037	0,190	0,847
2018	0,347	0,179	0,054
2021	0,454	0,181	0,012
Ajánlattevő 2009	0,241	0,173	0,164
Ajánlattevő 2011	-0,065	0,159	0,683
Ajánlattevő 2013	0,043	0,158	0,784
Ajánlattevő 2018	0,086	0,162	0,597
Ajánlattevő 2021	0,045	0,163	0,785
Ajánlatkérő 2009	0,133	0,162	0,412
Ajánlatkérő 2011	0,077	0,154	0,618
Ajánlatkérő 2013	0,204	0,147	0,165
Ajánlatkérő 2018	-0,042	0,132	0,749
Ajánlatkérő 2021	0,037	0,133	0,782
Korrigált R^2	0,057		

A piaci hatékonyság javítására több mint egy évtizede ugyanazon lépéseket gondolják hatékonynak a piaci szereplők (8. táblázat). A közbeszerzési kultúra fejlesztése és a korrupció visszaszorítása fej-fej mellett vezette a listát minden felmérésben, miközben a közvélekedés szerint a szabályozást semmilyen irányban sem kellene változtatni.

8. táblázat

Ön szerint hogyan lehetne a hazai közbeszerzés hatékonyságát növelni?
(1: nem megfelelő megoldás, 5: tökéletes megoldás)

	2009	2011	2013	2018	2021
A közbeszerzési kultúra fejlődésével	4,2	4,2	4,2	4,3	4,3
A korrupció visszaszorításával	4,3	4,2	4,1	4,3	4,1
A projektkultúra meghonosításával	3,6	3,7	3,7	3,8	3,9
Elektronikus közbeszerzéssel	3,6	3,7	3,8	3,8	3,8
A tárgyalásos eljárás szabadabb alkalmazásával*	n. a.	3,6	3,5	3,5	3,6
Más EU-államok gyakorlatával	3,6	3,5	3,5	3,5	3,6
A szabályozás könnyítésével	3,4	3,2	3,1	3,3	3,3
Részletesebb szabályozással	2,3	2,5	2,4	2,3	2,4
Törvényi szigorítással	2,1	2,2	2,2	2,1	1,9

* Ez a lehetőség csak a 2011-es felmérésnél került a kérdőívbe.

Mindezek alapján tehát elsősorban a közbeszerzési kultúra fejlődése és az etikai megerősödés lehet a sokat kritizált piaci hatékonyság javításának kulcsa. Ez egybecseng a korábbi kutatási eredményekkel is, így a kérdőív e területekre külön is kitért.

Ahogy a 9. táblázat is mutatja, az egyes szereplők közbeszerzési kultúráját a legjobb esetben is csak közepesnek ítéli a piac. Szignifikáns javulást egyedül a jogalkotók megítélésében találtunk, ahol a 2021-es érték minden más évnél magasabb.

9. táblázat

Mi a véleménye a hazai közbeszerzési kultúráról?
(Átlagos értékek; 1: a kultúra gyenge, 5: a kultúra fejlett)

Év	Klasszikus ajánlatkérők	Közszolgálati ajánlatkérők	Ajánlattevők	Tanácsadók	Jogalkotók
2009	2,90	3,01	2,63	3,50	2,97
2011	2,93	3,10	2,76	3,55	3,07
2013	2,88	3,02	2,78	3,53	3,04
2018	2,94	3,18	2,74	3,73	3,27
2021	3,20	3,37	2,93	3,71	3,67

A szereplők átlagos megítéléséből létrehozott egyesített mutatóra futtatott panel-regresszió eredményei (10. táblázat) szerint a kultúrában stagnálást láttak a szereplők.

Ugyan 2011-ben az ajánlatkérők, 2018-ban pedig az ajánlattevők kicsit optimistábban látták a helyzetet, de a piaci szereplők összességét tekintve egyetlen évváltozó sem lett szignifikáns.

10. táblázat

A Közbeszerzési kultúra (együttesen) változóra futtatott regresszió eredménye

	Béta	Standard hiba	Szignifikancia
Konstans	2,973	0,172	0,000
2011	-0,151	0,233	0,517
2013	-0,023	0,228	0,918
2018	0,093	0,215	0,664
2021	0,265	0,216	0,220
Ajánlattevő 2009	-0,026	0,207	0,899
Ajánlattevő 2011	0,115	0,191	0,548
Ajánlattevő 2013	-0,005	0,189	0,981
Ajánlattevő 2018	0,390	0,194	0,045
Ajánlattevő 2021	0,066	0,196	0,735
Ajánlatkérő 2009	0,069	0,193	0,722
Ajánlatkérő 2011	0,472	0,184	0,011
Ajánlatkérő 2013	0,203	0,176	0,249
Ajánlatkérő 2018	0,045	0,158	0,777
Ajánlatkérő 2021	0,232	0,159	0,146
Korrigált R^2	0,048		

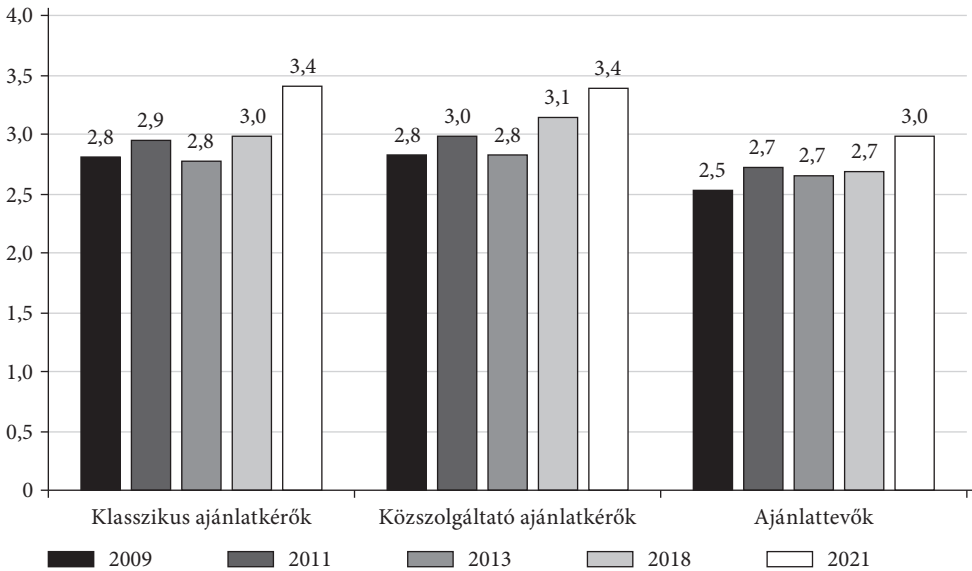
A piaci szereplők véleménye alapján a másik fejlesztési kulcsterület a szereplők morális értékrendje volt. A válaszadók szerint a legjobb esetben is csak közepesen etikusak a piaci szereplők (4. ábra), ám ebben lényeges javulás volt tapasztalható a vizsgált időszakban. Az ajánlatkérők mindkét csoportjánál a 2021-es érték minden korábbi esztendőnél szignifikánsan jobb, az ajánlattevőknél a 2021-es érték 2009-nél és 2013-nál jobb, azonban a 2011-es értékkel való egyezés hipotézisét nem tudjuk elutasítani 5 százalékos szignifikanciaszinten.

Mivel az etikai jellegű kérdéseknél gyakori az elfogultság, megvizsgáltuk, hogy a három minősített csoport tagjai önmagukat másképpen látják-e, mint a többi válaszadó. Mint kiderült, az ajánlattevők 2018 kivételével minden alkalommal szignifikánsan rosszabb véleménnyel voltak a közszolgáltató ajánlatkérőkről, mint a többi válaszadó. A közszolgáltató ajánlatkérők ugyanakkor 2021-ben minden csoportot etikusabbnak láttak, mint mások.

Az esetleges torzítások elkerülése érdekében az évek közötti összevetéseket úgy is elvégeztük, hogy az érintett csoport saját véleményét figyelmen kívül hagytuk (5. ábra). Az így kapott eredmények azt mutatják, hogy más csoportok véleménye alapján az ajánlatkérőknél 2018 és 2021 közt nincsen érdemi eltérés, de ezek az

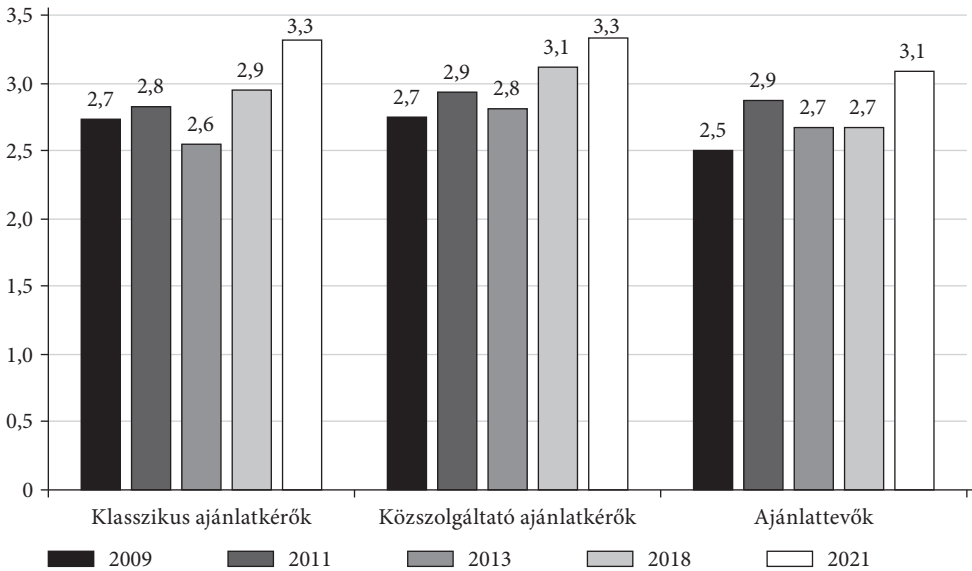
4. ábra

Mennyire tekinthető a közbeszerzési piac szereplőinek viselkedése etikusnak?
(1: etikátlan, 5: teljes mértékben etikus)

5. ábra

Mennyire tekinthető a közbeszerzési piac szereplőinek viselkedése etikusnak?
(A csoportok önmagukról alkotott véleménye nélkül; 1: etikátlan, 5: teljes mértékben etikus)

évek jobbak voltak, mint a korábbiak. Az ajánlattevőknél 2021 – a korábbi eredményekhez hasonlóan – 2011-hez hasonló, de minden más évnél magasabb etikai besorolást mutatott.

Az ajánlatkérők és ajánlattevők átlagos etikai szintjét megragadó összevont változó panelregressziója (11. táblázat) alapján ugyanakkor nem látszik általános szignifikáns javulás, hiszen a kétértékű évváltozók egyike sem lett szignifikáns. A fejlődést ez alapján döntően az ajánlatkérők tapasztalták 2021-ben.

11. táblázat

Az Etika (együttesen) változóra futtatott regresszió eredménye

	Béta	Standard hiba	Szignifikancia
Konstans	2,733	0,176	0,000
2011	0,044	0,238	0,852
2013	-0,117	0,232	0,616
2018	0,291	0,219	0,184
2021	0,356	0,221	0,107
Ajánlattevő 2009	-0,214	0,211	0,312
Ajánlattevő 2011	-0,023	0,195	0,904
Ajánlattevő 2013	-0,051	0,193	0,792
Ajánlattevő 2018	-0,263	0,198	0,185
Ajánlattevő 2021	-0,026	0,200	0,895
Ajánlatkérő 2009	0,097	0,198	0,623
Ajánlatkérő 2011	0,243	0,188	0,196
Ajánlatkérő 2013	0,305	0,180	0,090
Ajánlatkérő 2018	-0,057	0,161	0,725
Ajánlatkérő 2021	0,324	0,162	0,047
Korrigált R^2	0,088		

A több eredeti változó összevonásával képzett változóink korrelációját a 12. táblázat mutatja. Minden kiszámított kapcsolat minden határon túl szignifikáns, vagyis a mért tényezők egymást erősítő hatásoknak tűnnek, illetve az egy adott válaszadó által adott pontszámok együtt mozogtak. Bár a korrelációk tanúsága szerint a szabályozás színvonala csak gyengébben kapcsolódik a többi változóhoz, és az etikai szint is elsősorban a közbeszerzési kultúrához kötődik, a faktorelemzés az adatokban rejlő információt egyetlen faktorba tudta sűríteni. Ez arra utal, hogy a különféle dimenziókban mért teljesítmény mögött egyetlen virtuális magyarázó tényező húzódik csak meg, s az egyes dimenziók megítélése együtt mozog. Nem tűnik lehetségesnek tehát önmagában csak a Felkészültséggel vagy az Etikai szinttel való elégedettséget fejleszteni, mert az azokra adott pontok szorosan függtek a Szabályozás vagy a Kultúrára észlelt színvonalától.

12. táblázat

Az összevont változók Pearson-féle korrelációja

	Piacfejlettség	Szabályozás	Felkészültség	Kultúra
SZABÁLYOZÁS				
Korreláció	0,308			
N	516			
FELKÉSZÜLTSEG				
Korreláció	0,511	0,206		
N	516	517		
KULTÚRA				
Korreláció	0,476	0,214	0,533	
N	515	516	516	
ETIKA				
Korreláció	0,361	0,201	0,366	0,535
N	515	516	516	516

Megjegyzés: mindegyik korreláció minden szokásos szinten szignifikáns.

Összegzés

Kutatásaink eredménye alapján elmondható, hogy a piac fejlődése nem egyenletesen változott, hanem 2018–2021 között egyfajta fejlettségi ugrás következett be, amely nagy valószínűséggel az abban az időszakban kötelezően bevezetett elektronikus közbeszerzésnek tudható be. Az elégedettség növekedése elsősorban annak köszönhető, hogy az adminisztráció csökkent, és a korábbinál átláthatóbb elektronikus támogatáshoz juthattak a piaci szereplők. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a megkérdezettek elsősorban jó véleménnyel lennének a piac működéséről. A közbeszerzés hatékonyságának a profitorientált cégek beszerzési hatékonyságával való összevetése egyértelműen negatív eredménnyel jár, hiszen a megkérdezettek nem is várják el a közbeszerzéstől ugyanazt a hatékonyságot, azaz lebecsülik a közbeszerzésből adódó lehetőségeket. A hatékonysági elmaradást tehát természetesnek veszik. Az ajánlattevők pesszimistábban ítélik meg a piacot, mint az ajánlatkérők, a tanácsadók vagy a jogalkotók.

Az eljárás hosszának jelentősége a vizsgált időszakban érdemben nőtt. Eközben a költségek és az adminisztrációs terhek másodlagosak voltak az időigényesség, a rugalmasság és a kockázat hármasához képest. Az eljárás időigényének fontosságával kapcsolatos elvárások változása különösen fontos, hiszen a bírálati szabályok változásával könnyebb lett az ajánlatkérők és az ajánlattevők feladata, mivel nem kell teljes körű ajánlatot benyújtani. Ugyanakkor sokkal nagyobb jelentőséget kapott a saját nyilatkozattétel az igazolások benyújtása helyett az értékelés elején. Így ugyan az ajánlatkérő időt takarít meg, mégsem biztos, hogy az értékelés utolsó szakaszában nem

lesz szükség újabb és újabb ajánlattevői igazolások bekérésére. Az új bírálatra vonatkozó szabályok az Európai Unió közbeszerzési irányelveinek (EU [2014a], [2014b], [2014c]) hatálybalépésével az első néhány évben az implementációt követően növelték az eljárások hosszát, de – bár a hátrányt fokozatosan ledolgozták a piaci szereplők – az eljárás hossza megítélésének fontossága nem változott.

A piaci szereplők általános szakmai felkészültsége a teljes időszakban stagnált, mindössze az ajánlatkérők tudták a 2011-ben és 2013-ban visszaeső megítélésüket a 2009-es szintre visszatornázni 2021-re. A válaszadók szerint érdemi fejlődést egyedül a jogalkotók látványosan javuló felkészültsége mutatott. Az ajánlattevők komoly lemaradással mindvégig az utolsó helyen álltak, míg a tanácsadók a teljes időszakban messze kiemelkedtek a mezőnyből ismereteikkel.

A közbeszerzés hatékonyságának növelésére vonatkozó megoldási lehetőségek közül a közbeszerzési kultúra fejlesztése és a korrupció visszaszorítása fej-fej mellett vezette a listát minden felmérésben, miközben a közvélekedés szerint a szabályozást semmilyen irányban sem kellene változtatni, mert nem az a kulcsa a hatékonyság növelésének. A válaszadók a teljes időszakban minden szempontból inkább közepesen szabályozottnak látták a közbeszerzési rendszert. Bár 2018-ban a szereplők egyenesen többnek látták a kötöttségeket 2009-hez képest, ám ez a hatás 2021-re eltűnt, és az utolsó felméréskor már csak az ajánlattevők érzékeltek szigorodást 2009-hez képest, de ők még a 2018-asnál is nagyobb mértékben.

A szereplők által legfontosabbnak tekintett két fejlesztési terület – a közbeszerzési kultúra és az etika – az általános megítélés alapján 2009 és 2021 között stagnált, nem véletlenül maradtak e tényezők egy évtized múltán is a fejlesztési lista élén. Érdemi javulást csak a jogalkotói kultúra tudott felmutatni, míg az etikai területen az ajánlatkérők éreztek csak szerény előrelépést, de ők minden szereplőnél. A közepesnek ítélt közbeszerzési kultúra fejlődése és az etikai megerősödés lehet a sokat kritizált piaci hatékonyság javításának kulcsa. Ugyanakkor a piaci szereplők nemcsak a többieket, de saját csoportjukat is csak közepesen etikusnak ítélik.

A több eredeti változó átlagolásával képzett, a piac egészét leíró változóink pozitív korrelációt mutattak egymással. A faktorelemzés csak egy faktort tudott azonosítani, vagyis bár a szabályozás és az etikai szint kapcsolódása lazább a többi tényezőhöz, azok egyetlen szempont különféle vetületei. Ez arra utal, hogy a szabályozás megfelelőségét a szereplők nem külső mércékhez viszonyítva, hanem elsősorban az elért eredmények tükrében ítélik meg. Így az etikusabb viselkedésű, jobb közbeszerzési kultúrával rendelkező, felkészültebb partnerekkel dolgozó válaszadók jobbnak ítélik a szabályozást is. Fordított esetben ugyanakkor a szabályozást is okolják a negatív tapasztalatok miatt.

Lényeges, hogy a válaszadók eleve elfogadják valamilyen hatékonysági elmara-dást a versenypiachoz képest, és ahhoz viszonyítva ítélik meg a piac helyzetét közepesnek. *Telgen és szerzőtársai* [2007] alapján a hangsúly még mindig az elszámoltathatósági kérdéseken van, vagyis azon, hogy a közbeszerzéssel foglalkozó szakember igazolni tudja, hogy a szükséges tételeket a legjobb ár–érték arányban szerezte be, és nem történt visszaélés a folyamat során. E téren stabilan közepesen fejlettnak tekinthető a magyar közbeszerzés. Így a piac további fejlődéséhez szükség van arra, hogy

a politikai döntéshozók elszakadjanak az állandó szabályozási igényektől, engedjék a piaci szereplőknek a létező szabályrendszer alkalmazását, és a szabályozást bízzák sokkal inkább a piacra. Engedni kell a verseny érvényesülését, hogy minél több szereplő újra visszatérjen a magyar közbeszerzési piacra.

Hivatkozások

- ANDERSON, R. D.–KOVACIC, W. E.–MÜLLER, A. C. [2011]: Ensuring integrity and competition in public procurement markets: a dual challenge for good governance. Megjelent: *Anderson, R. D.–Arrowsmith, S.* (szerk.): *The WTO Regime on Government Procurement: Challenge and Reform*. Cambridge University Press, 681–718. o.
- BAUHR, M.–CZBIK ÁGNES–DE FINE LICHT, J.–FAZEKAS MIHÁLY [2020]: Lights on the shadows of public procurement: Transparency as an antidote to corruption. *Governance*, Vol. 33. No. 3. 495–523. o. <https://doi.org/10.1111/gove.12432>.
- CALDWELL, N.–WALKER, H.–HARLAND, C.–KNIGHT, L.–ZHENG, J.–WAKELEY, T. [2005]: Promoting competitive markets: The role of public procurement. *Journal of Purchasing and Supply Management*, Vol. 11. No. 5–6. 242–251. o. <https://doi.org/10.1016/j.pursup.2005.12.002>.
- CHIAPPINELLI, O. [2020]: Decentralization and public procurement performance: New evidence from Italy. *Economic Inquiry*, Vol. 58. No. 2. 856–880. o. <https://doi.org/10.1111/ecin.12871>.
- DŽUPKA, P.–KUBÁK, M.–NEMEC, P. [2020]: Sustainable Public Procurement in Central European Countries. Can It Also Bring Savings? *Sustainability*, Vol. 12. No. 21. 9241. <https://doi.org/10.3390/su12219241>.
- EC [2022]: Single Market Scoreboard. European Commission, https://single-market-scoreboard.ec.europa.eu/business-framework-conditions/public-procurement_en.
- ERRIDGE, A.–NONDI, R. [1994]: Public procurement, competition and partnership. *European Journal of Purchasing & Supply Management*, Vol. 1. No. 3. 169–179. o. [https://doi.org/10.1016/0969-7012\(94\)90006-X](https://doi.org/10.1016/0969-7012(94)90006-X).
- EU [2014a]: Az Európai Parlament és a Tanács 2014/24/EU irányelve (2014. február 26.) a közbeszerzésről és a 2004/18/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről. HL, L 94. Március 28. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014L0024>.
- EU [2014b]: Az Európai Parlament és a Tanács 2014/25/EU irányelve (2014. február 26.) a vízügyi, energiaipari, közlekedési és postai szolgáltatási ágazatban működő ajánlatkérők beszerzéseiről és a 2004/17/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről. HL, L 94. Március 28. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=celex:32014L0025>.
- EU [2014c]: Az Európai Parlament és a Tanács 2014/23/EU irányelve (2014. február 26.) a koncessziós szerződésekről. HL, L 94. Március 28. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=CELEX:32014L0023>.
- FALVEY, R.–LA CHIMIA, A.–MORRISSEY, O.–ZGOVU, E. [2008]: Competition policy and public procurement in developing countries. CREDIT Research Paper, No. 08/07. <https://www.econstor.eu/handle/10419/65443>.
- FAZEKAS MIHÁLY–SANCHES, A. H. [2021]: Emergency Procurement: The Role of Big Open Data. Megjelent: *Arrowsmith, S.–Butler, L.–Chimia, A. L.–Yukins, C.* (szerk.): *Public procurement in (a) Crisis: global lessons from the COVID-19 pandemic*. Hart Publishing, Oxford.

- FLYNN, A. [2018]: Measuring procurement performance in Europe. *Journal of Public Procurement*, Vol. 18. No. 1. 2–13. o. <https://doi.org/10.1108/JOPP-03-2018-001>.
- GREGA, M.–ORVISKA, M.–NEMEC, J.–LAWSON, C. [2019]: Factors determining the efficiency of Slovak public procurement. *NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*, Vol. 12. No. 1. 43–68. o. <https://doi.org/10.2478/nispa-2019-0002>.
- HUNJA, R. R. [2003]: Obstacles to public procurement reform in developing countries. Megjelent: *Arrowsmith, S.–Trybus, M. (szerk.): Public Procurement. The Continuing Revolution*. Kluwer Law International, 13–22. o.
- KATTEL, R.–LEMBER, V. [2010]: Public procurement as an industrial policy tool: an option for developing countries? *Journal of Public Procurement*, Vol. 10. No. 3. 368–404. o. <https://doi.org/10.1108/JOPP-10-03-2010-B003>.
- MCCUE, C. P.–PRIER, E.–LOFARO, R. J. [2021]: Examining year-end spending spikes in the European Economic Area: a comparative study of procurement contracts. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, Vol. 33. No. 5. 513–531. o. <https://doi.org/10.1108/JPBAFM-11-2020-0186>.
- MUÑOZ-GARCIA, C.–VILA, J. [2019]: Value creation in the international public procurement market: In search of springbok firms. *Journal of Business Research*, Vol. 101. 516–521. o. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.12.041>.
- NEMEC, J.–KUBAK, M.–KRAPEK, M.–HOREHAJOVA, M. [2020]: Competition in Public Procurement in the Czech and Slovak Public Health Care Sectors. *Healthcare*, Vol. 8. No. 3. 201. MDPI. <https://doi.org/10.3390/healthcare8030201>.
- OCHRANA, F.–PAVEL, J. [2013]: Analysis of the impact of transparency, corruption, openness in competition and tender procedures on public procurement in the Czech Republic. *Central European Journal of Public Policy*, Vol. 7. No. 2. 114–134. o. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=264701>.
- PLAČEK, M.–NEMEC, J.–OCHRANA, F.–SCHMIDT, M.–PUCEK, M. [2019]: Analysis of factors of overpricing in public procurement: A study for low-performing EU countries. *International Journal of Public Administration*, Vol. 43. No. 4. 350–360. o. <https://doi.org/10.1080/01900692.2019.1636393>.
- PLAČEK, M.–OCHRANA, F.–SCHMIDT, M.–NEMEC, J.–PUCEK, M. [2020]: The factors causing delays in public procurement: the Czech Republic versus the UK. *Public Money & Management*, Vol. 40. No. 2. 131–139. o. <https://doi.org/10.1080/09540962.2019.1651034>.
- PRIER, E.–MCCUE, C.–CSÁKI CSABA [2021]: Evaluating Decision Speed as a Measure of Public Procurement Performance in the European Single Market. *International Journal of Public Administration*, Vol. 44. No. 13. 1065–1075. o. <https://doi.org/10.1080/01900692.2020.1773497>.
- REJEB, A.–REJEB, K.–APPOLLONI, A.–KAYIKCI, Y.–IRANMANESH, M. [2023]: The landscape of public procurement research: a bibliometric analysis and topic modelling based on Scopus. *Journal of Public Procurement*, Vol. 23. No. 2. 145–178. o. <https://doi.org/10.1108/JOPP-06-2022-0031>.
- REJEB, A.–REJEB, K.–APPOLLONI, A.–SEURING, S. [2024]: Public procurement research: a bibliometric analysis. *International Journal of Public Sector Management*, nyomtatás előtt, <https://doi.org/10.1108/IJPSM-07-2022-0157>.
- SOYLU, A.–CORCHO, Ó.–ELVESETER, B.–BADENES-OLMEDO, C.–YEDRO-MARTÍNEZ, F.–KOVACIC, M.–ROMAN, D. [2022]: Data quality barriers for transparency in public procurement. *Information*, Vol. 13. No. 99. <https://doi.org/10.3390/info13020099>.

- TAMMI, T.–SAASTAMOINEN, J.–REIJONEN, H. [2020]: Public procurement as a vehicle of innovation. What does the inverted-U relationship between competition and innovativeness tell us? *Technological Forecasting and Social Change*, Vol. 153. 119922. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.119922>.
- TAS, B. K. O. [2020]: Effect of public procurement regulation on competition and cost-effectiveness. *Journal of Regulatory Economics*, Vol. 58. No. 1. 59–77. o. <https://doi.org/10.1007/s11149-020-09409-w>.
- TÁTRAI TÜNDE [2009]: Verseny a közbeszerzési piacon. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf. 9. sz. 835–848. o. https://epa.oszk.hu/00000/00017/00162/pdf/5_tatrai.pdf.
- TÁTRAI TÜNDE–VÖRÖSMARTY GYÖNGYI–JUHÁSZ PÉTER [2023]: Intensifying Competition in Public Procurement. *Public Organization Review*, nyomtatás előtt, <https://doi.org/10.1007/s11115-023-00742-0>.
- TELGEN, J.–HARLAND, C.–KNIGHT, L. [2007]: Public procurement in perspective. Megjelent: *Knight, L.–Harland, C.–Telgen, J.–Thai, K. V.–Callender, G.–McKen, K.* (szerk.): *Public procurement*. Routledge, Oxford, 16–24. o.
- VAGSTAD, S. [1995]: Promoting fair competition in public procurement. *Journal of Public Economics*, Vol. 58. No. 2. 283–307. o. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(94\)01472-Z](https://doi.org/10.1016/0047-2727(94)01472-Z).

Beszámoló az Előrejelzők Fórumáról

Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 2024. január 25.

A Magyar Közgazdasági Társaság (MKT) Gazdaságpolitikai és Gazdaságtudományi Szakosztálya évadnyitó konferenciájaként rendezte meg az Előrejelzők Fórumát. Az elemzők a magyar gazdaság legfontosabb makromutatóinak várható alakulását vitatták meg. Az idei infláció alakulása kapcsán az elemzői konszenzus 4–6 százalék között mozog, a második félévben a gazdaság élénkülésével párhuzamosan a fogyasztói árindex enyhe növekedésére számítanak a szakértők. Az idei gazdasági növekedés 2,5–3,3 százalék között lehet, de szerkezetét tekintve már eltérnek az álláspontok. Az inflációt és a gazdasági növekedést is befolyásolhatják a költségvetési hiány lezoritására tett kormányzati erőfeszítések, a fő kérdés, hogy ezek milyen szerkezetben valósulnak meg. A foglalkoztatási szint továbbra is magas marad a vállalati szféra munkaerő-felhalmozása miatt, de a feszes munkaerőpiac középtávon kedvezőtlenül hat a növekedési kilátásokra. A résztvevők megvitatták a forint árfolyamának lehetséges alakulását és az euroizáció kérdéskörét is. Írásunk kísérletet tesz a kerekasztal-beszélgetés legfontosabb gondolatainak összefoglalására.¹

A panelbeszélgetést Madár István (a Portfolio.hu vezető makrogazdasági elemzője, az MKT elnökségi tagja) moderálta négy makrogazdaság elemző-szakértő: Baksay Gergely (az MNB közgazdasági és költségvetési előrejelzéseért felelős ügyvezető igazgatója, az MKT elnökségi tagja, a Versenyképességi Szakosztály elnöke), Palócz Éva (a Kopint-Tárki Zrt. vezérigazgatója, az MKT alelnöke), Tardos Gergely (az OTP Bank Nyrt. Elemzési Központjának igazgatója) és ifj. Becsey Zsolt (az UniCredit Bank Hungary Zrt. vezető makrogazdasági elemzője) voltak a kerekasztal-beszélgetés résztvevői.²

¹ A cikk rövidített változata megjelent a Portfolio.hun, és elérhető itt: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20240130/elmondtak-az-elemzok-mi-var-magyarorszagra-2024-ben-665999>.

² Az Előrejelzők Fóruma teljes panelbeszélgetés elérhető itt: <https://www.youtube.com/watch?v=X9W5QqrsipY>.

Kiinduló helyzet – infláció, gazdasági növekedés, gazdaságpolitikai mix

Vitaindítóként *Madár István* ismertette felvezető gondolatait a magyar gazdaság helyzetéről. Értékelése szerint az elmúlt két év legmeghatározóbb gazdaságpolitikai jelensége az infláció volt. Az első kérdéskörben – az infláció kapcsán – kiemelte, hogy 2023 utolsó hónapjaiban a negyedéves évesített maginflációs mutató már az árstabilitáshoz közeli szintre csökkent. A defláció folytatódása kapcsán még sok a kérdőjel, hiszen a feszes munkaerőpiac és a bérdinamika 2024-ben meg fogja haladni a termelékenység növekedési ütemét. A fő kockázatot az jelenti, hogy visszatérnek-e az 1970-es és 1980-as évek (visszapattanó) inflációs mintázatai, vagyis 2024-ben is folytatódik-e a 2023-ban tapasztalt gyors defláció, vagy inkább az infláció újbóli emelkedése valószínűsíthető. Továbbá a költségvetés kiigazítása miatt várható keresletszűkítés vagy a kiigazítás szerkezetének árfelhajtó hatása okozhat-e egyszeri sokkot még az inflációban. Az is kérdés azonban, hogy az árstabilitási célok elérése okoz(hat)-e feszültséget a növekedési célok elérésében a gazdaságpolitikai szereplők között. *Madár István* meglátása szerint az inflációs folyamatokat 2024-ben döntően a bérdinamika, a munkaerőpiac feszessége és a költségvetés-kiigazítás szerkezete befolyásolhatja leginkább.

A második kérdéskörben – a gazdasági növekedés kapcsán – megjegyezte, hogy a 2024-es növekedési kilátások már lényegesen jobbak, hiszen 2023 harmadik negyedétől már élénkül a magyar gazdaság. A gazdaság növekedését támogatja majd a reálberek érdemi bővülése a háztartások fogyasztásának élénkülésén keresztül. Mivel 2023-ban a nominális keresetek növekedését az infláció lényegében eltüntette, a háztartások fogyasztási kiadásainak várható felpattanása lehet a gazdasági növekedés fő motorja 2024-ben. Az energiaválság negatív sokkjai lecsengtek, a nyersanyagárak már konszolidálódtak, így a cégeknek már lehetőségük volt kedvezőbb áron újrakötni hosszú távú energiaszerződéseiket, ami tompítja az eddigi költségsokkok negatív jövedelmezőségi hatásait. Ami a növekedést kedvezőtlenül befolyásolhatja, az a külső környezet várhatóan kedvezőtlen alakulása (az EU mint legfőbb kereskedelmi partnerünk stagnálása) és a költségvetés kiigazításának kényszeréből fakadó várható keresletcsökkenés, ami szintén fékezheti a gazdaságot. Az EU-s pénzek további lehívása a beruházások alakulását befolyásolhatja pozitívan, viszont a szűk költségvetési mozgástér miatt az állam beruházási kiadásainak jelentős bővülésére nem számíthatunk. Kérdésként merül fel, hogy az MNB kamatcsökkentési ciklusa – az árstabilitás figyelembevételével – milyen mértékben tudja támogatni a gazdasági növekedést, és ennek nyomán éleződhet-e (tovább) az ellentét a gazdaságpolitikai szereplők között. Vagy egy kedvező januári–februári inflációs adat esetén felgyorsulhat-e jelentősen az MNB kamatcsökkentési ciklusa, ami tovább támogathatná a gazdaság növekedését?

Madár István harmadik kérdéskörként felvetette, hogy a növekedés–infláció–pénzügyi stabilitási mozgástérben mit tehet a gazdaságpolitika a fenntartható növekedés feltételeinek megteremtése érdekében. A gazdaságpolitika középpontjában a kormány részéről jelenleg a magas nyomású gazdaságpolitika

(*high pressure economy*) áll.³ 2015 és 2019 között a magas nyomású gazdaságpolitika jelentősen dinamizálta a gazdaságot, komolyabb inflációs veszély nélkül tudott hozzájárulni a gazdaság élénkítéséhez, de felmerül a kérdés, hogy a jelenlegi megváltozott makrohelyzetben mi lehet az optimális gazdaságpolitikai mix a kormány és a jegybank részéről.

Infláció, monetáris politika, forintárfolyam – kell-e félni az infláció visszatérésetől?

Baksay Gergely az infláció kapcsán kiemelte, hogy annak visszatérése azért sem kívánatos, mert 2023-ban látható volt, hogy az infláció mennyire károsan hat a gazdaság növekedésére. Az árstabilitás elérése és fenntartása segíti leginkább az ország hosszú távú fejlődését, az alacsony infláció elérésének kedvező növekedési hatásai vannak.⁴ A 2024-es inflációs kilátások kapcsán hangsúlyozta, hogy rövid távon dezinflációs marad a környezet, nagyon magas szintről indulva jelenleg csökkenőben vannak mind a teljes (*headline*) inflációs mutatók, mind az élelmiszer- és nyersanyagárak változásának mutatói. Kiemelte, hogy a jegybank monetáris politikája jelentősen hozzájárult az infláció mérséklődéséhez. A dezinfláció folytathatósága kapcsán három kockázatot nevesített. Baksay először is felhívta a figyelmet az infláció legyőzése felett érzett túl korai „öröm” veszélyeire, és gazdaságtörténeti példaként felidézte, hogy az 1970-es években az első inflációs hullám után következett be egy második inflációs hullám még a második olajárrobbanás (1979) előtt az Európai Unióban és az Egyesült Államokban is. A dezinflációt nehezítő második tényező az úgynevezett világgazdasági megatrendek, amelyek közép- és hosszú távon trendszerűen felfelé nyomják a fogyasztói és termelői árindexeket. Ilyen például a geopolitikai feszültségek nyomán bekövetkező deglobalizáció, amely visszafogja a világkereskedelem bővülését, nehezítve a fejlődő országok bekapcsolódását a globális termelési értékláncokba, ami növeli az árszínvonalat. A megatrendek csoportjába tartozik a zöldátállás is, ami a vállalatok számára beruházásoldalról jelent pluszköltséget. Harmadik dezinfláció ellen ható tényezőként emelte ki a magyar gazdaság inflációs hajlamát, amelyben a termelékenység alacsony szintje és a magas energiaintenzitás játssza a fő szerepet. A termelékenység alacsony szintje jellemző különösen a magyar élelmiszeriparra, ami miatt a szektort ért költségsokkok azonnal megjelennek az élelmiszerárakban. Az inflációs hajlam csökkentése közép- és hosszú távon a termelékenység és a versenyképesség javításával, az energiaintenzitás csökkentésével valósulhat meg.⁵

Becsey Zsolt szerint a két számjegyű inflációs tartomány visszatérése nem valószínű, még újbóli energiaár- vagy egyéb költségsokkok esetén sem, mert ezt a cégek már nem tudnák áthárítani a fogyasztókra, hiszen a mostani gyenge kereslet miatt

³ A magas nyomású gazdaság elméleti és gyakorlati alkalmazásáról összefoglalást ad: *Elemzéseközpont* [2024], *Madár* [2023a], *MNB* [2016], *Pásztor* [2024], *Regős* [2024], *Surányi* [2024], *Vojnits* [2024].

⁴ Erről bővebb összefoglalást lásd *Spéder–Vonnák* [2023].

⁵ A nemzetgazdasági ágak reál-munkatermelékenységéről, energiaintenzitásáról és a hozzáadott-érték-deflátor alakulásáról összefoglalást ad *MNB* [2022].

árazási erejük lényegesen csökkent. 2024 első negyedévében a dezinflációt jelentősen támogatja még a bázishatás, ezt követően viszont az infláció lassú emelkedése valószínűsíthető, ennek mértéke akár a 6 százalékot is meghaladhatja év végére év/év alapon. Az inflációra ható kockázatok közül a felfelé ható kockázatok vannak túlsúlyban. Ezek közül kiemelte a szolgáltatások inflációját, amelyre három példát említett. A cateringszolgáltatásoknál (étterem és vendéglátás) a bértömegszint növekedése már eddig is meghaladta az árszint eddig tapasztalt növekedését, úgyhogy már a 2023. decemberi minimálbér- és garantáltbérminimum-emelést is ki kellett gazdálkodniuk a cégeknek. Ez a folyamat előrevetíti a szektorbeli áremelési szándékot a kereslet majdani visszatérésekor. Második tényező a fuvar- és szállítmányozási díjak várható növekedése, hiszen az útdíjak és a benzin jövedéki adójának növelése az árakba való begyűrzése révén növeli az inflációs nyomást. Harmadik inflációs kockázati elemként említette a – különösen az egyes szolgáltatási szektorokra jellemző – visszatérítő árazást (az előző év inflációjának érvényesítését), ami elsősorban a telekommunikációs szektorra jellemző. 2024-ben a várhatóan fokozatosan gyengülő forintárfolyam-pálya is a dezinfláció ellen hat, valamint a költségvetési helyzet is felfelé mutató kockázatot jelenthet a kiigazítás lehetséges szerkezete miatt. Mivel a költségvetés bevételi oldalának jelentős része a fogyasztásjellegű adókra épül, a kieső bevételek pótlása általában – a költségvetés kiegyensúlyozása érdekében végrehajtott – adóemeléseket jelent(het), ami árfelhajtó tényezőként megjelenik az inflációban. További felfelé mutató tényezőt jelentenek az inflációs várakozások is, mivel Magyarországon a lakossági inflációs várakozások hagyományosan kevésbé tekinthetők horgonyzottak. Érdekességként Becsey Zsolt kiemelte, hogy a lakossági és vállalati szektorok kamatjöveldelmeinek egyenlege kedvezően alakult: a lakoságnál 4 százalékos pluszban van a kamatjöveldelmek egyenlege (a kapott és a fizetett kamatok különbözetének aránya az összes jöveldelmből), ilyen magas szinten 2001-ben volt utoljára. A vállalati szektorban a monetáris szigorítás ellenére a kamategyenleg csak enyhén deficit, ami a fennálló hitelek lassú átárazódására és a nettó finanszírozási pozíció javulására utalhat. A soron következő jegybanki kamatdöntés⁶ kapcsán 100 bázispontos kamatcsökkentésre számít Becsey, de ezt szerinte még a forint árfolyamának alakulása befolyásolhatja. Utalt arra, hogy Virág Barnabás, az MNB alelnöke a közelmúltban megerősítette az év végi 6-7 százalékos alapkamatra vonatkozó piaci várakozásokat. A februári kamatcsökkentés mértékét a januári inflációs adat fogja meghatározni, akár a jegybanki célsávba is kerülhet az infláció, ami nagyobb mozgásteret biztosítana az MNB-nek. Az első negyedévben támogató maradhat a reálgazdasági környezet, utána viszont emelkedhet az infláció a kereslet várható élénkülése miatt. A forintárfolyam kapcsán jelezte, hogy a forint fokozatosan gyengülő pályájára számít, év végén 400 forint/euró körüli árfolyamot valószínűsít. A leértékelődés irányába mutat az is, hogy az elmúlt időszakban egy erőteljes reálfelértékelődés (növekedett az árszint, miközben nominálisan erősödött a forintárfolyam) ment végbe.

⁶ A soron következő jegybanki kamatdöntés 2024. január 30-án volt, a Monetáris Tanács 75 bázisponttal 10 százalékra csökkentette az alapkamatot.

Palócz Éva hozzászólásában kiemelte, hogy a 2024-es piaci konszenzus a magyar inflációra 4-5 százalékos sávban van. Az infláció 4-5 százalékos szinten való beragadásának kockázatára hívta fel a figyelmet, ami hosszú távon kedvezőtlen lenne a gazdaság számára. A bázishatás segíti az infláció csökkenését, de a januári átárazódások (fuvar költségek, telekommunikációs és egyéb szolgáltatások, élelmiszerek) jelentősek lehetnek, ami a bázishatás ellen hat. Az éven belüli lefutás kapcsán az infláció élenkülésére számít *Palócz Éva* a második negyedévtől a bázishatás fokozatos kifutásával. A Monetáris Tanács várható kamatdöntése (a Monetáris Tanács 2024. január 30-i kamatdöntő ülése) kapcsán megjegyezte, hogy 100 bázispontos alapkamat-csökkentéssel számoltak, de a közelmúltbeli forintpiaci események (a Nemzetgazdasági Minisztériumnak a hitelek referenciakamatláb-cseréjére vonatkozó javaslata) 75 bázispontra módosíthatják ezt a várakozást.

Tardos Gergely hozzászólásában elmondta, hogy 2023-ban a januári átárazódás 2 százalék körüli szintje lényegesen meghaladta a korábbi időszakok (a 2022-es évet megelőző) 0,5 százalék körüli átárazódási szintjeit. 2024 januárjában 2 százaléknál kisebb havi átárazódás várható. A dezinfláció folytatódása várható az első negyedévben, de nem biztos, hogy az infláció a jegybanki célsávba kerül. 2022 második félévétől 2023 első negyedévéig magas infláció jellemezte a magyar gazdaságot: a havi inflációs ráták a 2-2,5 százalékos ütemet is elérték. 2023 második negyedévéől egy átmeneti szakaszról beszélhetünk, amikor meredeken csökkent az infláció, az évesített havi átárazási mutatók már nagyon közel kerültek a jegybanki árstabilitási célhoz. 2024 elején az inflációs közeget még a gyenge kereslet, a visszafogott fogyasztás, az árfolyam korábbi visszaerősödése révén a dezinfláció jellemzi. Ez a jelenlegi helyzet változhat, ha a fogyasztás bővülni kezd, és a nominális bérköltségek a várható két számjegyre növekednek.

A hozzászóló felhívta a figyelmet, hogy az inflációt meghaladja majd a nominális bérdinamika, így a bérköltség egyre erősödő költségelemmé válik, ami növelheti a költségoldali nyomást az árazás szempontjából. Számításai szerint az év közepén 3-3,5 százalékon eléri a mélypontját az infláció, és utána kezd el majd emelkedni. A kamatcsökkentési ciklus várható alakulása kapcsán megjegyezte, hogy a jegybanknak – a visszatekintő reálkamat szint magas értéke miatt – megvan a kellő mozgásteret a kamatcsökkentésre, de a pénzügyi stabilitási szempontok korlátozó tényezőként jelennek meg. A visszatekintő reálkamat 5-6 százalék,⁷ miközben a gazdaság lassan élénkül. Alapvetően 100 bázispontos kamatcsökkentésre számít *Tardos Gergely* a következő Monetáris Tanácsülésen, de a szigorító jelleg fenntartása miatt a 75 bázispont sem kizárható. Az OTP Bank egyensúlyi forintárfolyamra vonatkozó becslései szerint jelenleg a forint nominális árfolyama nem sokkal, de gyengébb, mint az OTP által becsült egyensúlyi árfolyam.

2025-re előretételezve lényegében nem lehet – a kamatkülönbözet valószínű mérseklődése, a választások előtt a gazdaság várható élénkítése és a jegybankelnök-váltás körüli bizonytalanság miatt – a forint jelentős erősödésével számolni, így az árfolyampálya várható alakulásában már nincsenek számottevő dezinflációs

⁷ A visszatekintő reálkamatzintről áttekintést ad *Beke* [2024].

tartalékok. A 2023. év végi forintárfolyamhoz képest 2 százalékos körüli nominális gyengülés várható 2024-ben, 390 forint/euro körüli év végi forintárfolyammal, de a gyengülés irányába mutató kockázatokkal. A külső egyensúlyi helyzet helyreállása támaszt ad a forintnak, a jegybank nem érdekelt a jelenlegi szinteknél lényegesen gyengébb forintárfolyamban, számára egy stabil, nem túlságosan sokat gyengülő árfolyam prioritást jelent.⁸

Gazdasági növekedés, fogyasztás, beruházás, nettó export – hogyan alakulnak majd a növekedés motorjai?

Becsey Zsolt a gazdasági növekedés kapcsán hozzászólásában elmondta, hogy 2024-re 3,3 százalékos gazdasági növekedést becsültek. A gazdasági növekedéshez hozzájárul a 2023. évi alacsony bázisból (2023-ra becsült éves GDP-növekedés: -0,8 százalék) származó áthúzóhatás, valamint a feszes munkaerőpiac és a reálbér-növekedésből fakadó élénkülő fogyasztás. *Becsey* szerint a növekedést főleg a belső motorok hajtják, a külső kereslet GDP-hez való hozzájárulása kapcsán jobban szóródnak a becslések. A gazdasági növekedést támogató tényezőként említette, hogy az akkumulátorgyártásban épülnek ki új termelési kapacitások, és a Nitrogénművek Zrt. leállása sem fogja csökkenteni az ipari termelést.

A fogyasztás kapcsán megállapította, hogy lassú helyreállásra számít, mert a fogyasztói bizalom csak fokozatosan térhet vissza. A reálbérek emelkedésén kívül az államkötvények után fizetett kamatok a jövedelmi negyedek fogyasztói határhajlandóságai szerint járhatnak hozzá a háztartások fogyasztási kiadásainak növekedéséhez. Az alacsonyabb jövedelmi negyedekben lévő háztartások fogyasztási határhajlandósága a mérlegalkalmazkodásuktól is függ, ebben a jövedelmi rétegben megfigyelhető az, hogy a fogyasztásuk simítása ösztönzi a háztartásokat a személyi kölcsönök felvételére. A magasabb jövedelmi negyedekben, ahol a kamattörlesztés nagyobb része realizálódik, eleve kisebb a fogyasztási határhajlandóság.

A gazdasági növekedés negatív kockázatait főleg abban jelentkezőnek látja, hogy a külső környezet nem biztos, hogy támogató lesz: a vörös-tengeri háborús helyzet eskalációja növelheti a szállítási költségeket, a német gazdaság dekonjunktúrája miatt az ipari export megrendelésállományának csökkenése várható, a kínai gazdaság gyengülése ellenére a piac által várt növekedési stimulus valószínűleg most elmarad, és az EKB eddig megtett kamatlépési szigorításai a monetáris transzmisszió révén csak most fogják kifejteni lassító hatásukat az euróövezetben.

A növekedés harmadik lábaként a nettó exportot tekintve a hozzászóló megjegyezte: 2024-ben a fentiek miatt és a belföldi felhasználás élénkülése miatt (a fogyasztásnál élénkül majd a tartós iparcikkek fogyasztása) sem számol jelentősen pozitív nettóexport-hozzájárulással, így 2024-ben romolhat majd a folyó fizetési mérleg egyenlege. Hozzászólásában felhívta a figyelmet a kis- és

⁸ Az árfolyam és az infláció kapcsolatáról összefoglalást ad az MNB 2023. júliusi tanulmánya (*Balaton-Sóós* [2023]).

középvállalatok fizetési morálja, vagyis a vállalkozói tartozásállomány (körbetartozás) alakulására, ami jelenleg meghaladja a historikus értékeket, a V4-hez képest csak Magyarországon növekszik.

Baksay Gergely hozzászólásában elmondta, hogy a növekedés ellen ható fő tényező 2023-ban az infláció volt, az infláció felgyorsulása jelentősen csökkentette a reáljövedelmeket, a keresletet, a beruházásokat és végül a termelést is. Az infláció csökkenésével élénkülni fog a belső kereslet, ami az akceleratorhatás miatt a belföldi termelést és beruházást is növeli. A beruházások kapcsán megjegyezte, hogy a belföldre termelő iparágak beruházásai több negyedéven át csökkentek 2023-ban, ellentétben az exportra termelő ágazatokkal, amelyek beruházásai még most is nőnek. 2024-ben a lakossági fogyasztás helyreállításával már a belföldre termelő iparágak beruházásai is nőhetnek. A fogyasztás helyreállítását azonban lassíthatja a reálmegtakarítások visszaépítése, ami kihat a belföldre irányuló ipari termelés helyreállítására is. A külső kereslet várhatóan kedvezőtlen alakulása (a német gazdaság növekedési kilátásai) miatt csökkentette a jegybank a 2023. decemberi inflációs jelentésében a növekedési előrejelzését.⁹ Míg a nemzetközi környezetben a puha földet érés (*soft landing*) kérdése áll a középpontban, addig Magyarországon az óvatos felszállási (*soft-takeoff*) pálya a kérdés, vagyis az, hogy milyen erős lehet a visszapattnás a tavalyi recessziót követően. A nemzetközi makrokörnyezet puha földet érése befolyásolja a hazai óvatos felszállást – a hazai gazdaság nyitott exportjellege miatt. A beruházások várható alakulása kapcsán Baksay Gergely megjegyezte, hogy főleg az állami infrastrukturális beruházások visszafogása¹⁰ lassítja a nemzetgazdasági beruházások növekedését, így a teljes nemzetgazdaságban csak mérsékelt növekedési rátával számol az MNB 2024-re, de a hozzászóló szerint mind a nettó export, mind a beruházások hozzá fognak járulni a gazdasági növekedéshez.

Palócz Éva hozzászólásában a gazdasági növekedésre vonatkozó becslési adatok szóródása kapcsán kiemelte, hogy főleg a tárgyév előtti őszi hónapokban szóródnak jelentősen a becslések, december–január hónapokban már rendszerint kevésbé térnek el. 2023-ra –0,5 százalék a Kopint–Tárki Zrt. növekedési előrejelzése. Míg a növekedési adatra adott becslések egy szűk tartományban mozognak, addig a fogyasztás, beruházás, nettó export becslései már jobban eltérnek. 2024-re Palócz 2,7 százalékos gazdasági növekedésre számít, korábban 2,5 százalékra becsülték a GDP várható növekedését. A reálberek változása csak lassan hat a fogyasztásra, a 2023. szeptemberben regisztrált 1,7 százalékos év/év alapú reálkereset-növekedés még csak statisztikai hatás, ez még nem hatott jelentősen pozitívan a kiskereskedelmi forgalomra és a fogyasztásra, hiszen a kiskereskedelmi forgalom ennek ellenére még enyhe csökkenést mutat. A statisztikai hatás itt azt jelenti, hogy a béremelések általában év elején történnek, viszont év/év alapon még két számjegyű áremelkedést tapasztalt a fogyasztó 2023 szeptemberében is, így a statisztikailag regisztrált reálbér-emelkedést még nem érzékeli. A fogyasztói

⁹ A decemberi inflációs jelentésben (MNB [2023a]) a gazdasági növekedési előrejelzés 2024-re a korábbi 3-4 százalékos sávról 2,5-3,5 százalékra csökkent, és a bruttó állóeszköz-felhalmozásra adott növekedési előrejelzését is mérsékelte a decemberi inflációs jelentés (26. o.).

¹⁰ Az állami beruházások a GDP 6 százalékát is elérték, ami az EU-ban kimagasló szint.

bizalom csak lassan fog visszatérni, mivel a fogyasztók által érzékelt infláció nagyobb, mint a KSH által mért inflációs adat. A fogyasztásban csak 2-3 százalékos növekedés valószínűsíthető, ami a tavalyi jelentős visszaesés nyomán csak a helyreálláshoz lesz elég, így ez a gazdasági növekedésnek nem lesz dinamikus motorja. A beruházások 3 százalékos körüli értékben nőhetnek, ami a tavalyi két számjegyű visszaesést tekintve nem lesz dinamizáló erejű. Az uniós források egy részét a kormány már tavaly elköltötte, így 2024-ben az állami beruházások jelentős növelésére nincs érdemi mozgástér. A távol-keleti működtetőke-import kapcsán Palócz Éva megjegyezte, hogy ezek a beruházások nagyon importigényesek, az általuk generált exportot a termelés importvonzata lényegesen csökkenti, a növekedési hatás nagysága így nem egyértelmű. Szerinte a külső környezet nem tekinthető kedvezőtlennek, mivel az euróövezet 2024-es gazdasági növekedése kapcsán 0,8 százalékra számítanak, ami nem robusztus növekedés ugyan, de lehetőséget ad az export növelésére. Összességében a gazdasági növekedés szerkezete kapcsán alapvetően a belső motorok gyengeségére számít, nem a külső dekonjunkcióra lesz a szűk keresztmetszet.

Tardos Gergely a gazdasági növekedésre adott becslés kapcsán elmondta, hogy az OTP Elemzési Központjának idei növekedési várakozása jelenleg 2,5 százalék, de korábban 1,5 százalék volt a becslésük. A költségvetési politikában idén nem számít jelentős kiigazításra, ami a makrokeresletet jelentősen szűkítené, de negatív irányban számít a külső keresleti kockázatok erősödésére. A hazai beruházási ráta kapcsán megjegyezte, hogy annak magas szintjét részben a beruházási javak drágulása is magyarázza,¹¹ de a korábbi – az uniós források beáramlása nyomán is gerjesztett – erős növekedési várakozások, a negatív reálkamatok és a kedvezményes hitelprogramok is hozzájárultak a GDP-arányos beruházási ráta kelet-közép-európai régióban tapasztalt kiugróan magas szintjéhez. 2024-ben a fent említett tényezők már nem járulnak hozzá a beruházások növekedéséhez, így *Tardos Gergely* 2024-re legjobb esetben is a beruházási ráta stagnálására számít. A beruházások és a vállalati hitelkereslet összefüggése kapcsán kifejtette, hogy a kormány számára a hitelkereslet ösztönzése prioritás, viszont a kamattámogatások további jelentős bővítésére már nem látnak lehetőséget 2024-ben a szűk költségvetési mozgástér miatt.

2025-ben viszont új hitelprogramok megindítása valószínű. A vállalati hitelek referencia-kamatlábára vonatkozó javaslat (*Bubor versus* diszkont kincstárjegy) kapcsán megjegyezte, hogy a hitel árat általában az eszközhozamok alapján a banki kockázati modellek által a banki belső elszámolóár határozza meg, vagyis a hitel árán a benchmarkváltás sem változtatna érdemben. A keresletoldal alakulása kapcsán *Tardos Gergely* elmondta, hogy a vállalati hitelkereslet 2023 közepéig növekvő trendben volt, amire általában a kibocsátási rés (*output gap*) és a reálkamat szint van hatással. A 2022-ben és 2023-ban tapasztalt inflációs sokk a vállalati mérlegek és árbevételek egyszeri felfújódásával járt, ami a meglévő hitelek megújítására ösztönözte a vállalatokat, vagyis az inflációs sokk kezdetben – egyszeri jelleggel – növelte a hiteligényt, ami a vállalatok forgóeszközhitel- (készlet-, illetve vevőfinanszírozásihitel-)

¹¹ Ennek összefoglalóját lásd *Madár* [2023b].

felvételének növekedésében nyilvánult meg 2023 első felében. 2023 második felében viszont már 0 körüli értékre esett vissza a nettó hitelkihelyezés nagysága, ennek a kedvezőtlen trendnek a megfordítására irányulnak a kormányzati erőfeszítések.

Munkaerőpiac, foglalkoztatás, munkatermelékenység – az enyhe recesszió ellenére miért magas a foglalkoztatottság?

Baksay Gergely megállapította, hogy a három negyedéven át tartó recesszió ellenére nőtt a foglalkoztatottság Magyarországon. A munkaerő-felhalmozás (*labour hoarding*) áll a jelenség hátterében.¹² A korábbi válságokhoz hasonlóan kisebb költséggel jár, ha a cégek megtartják a munkaerőt – így az átmeneti enyhe recessziót áthidalják a munkaerő megtartásával –, ezzel a konjunktúra várható visszatéréseével szükségtelen lesz a munkaerő újrafelvétele, annak minden költségvonzatával együtt. A hosszabb távú demográfiai trendek is munkaerő-felhalmozásra készíthetik a vállalati szférát. A magyarországi népességcsökkenés és idősödés következtében évente 50 ezer fővel csökken a munkaképes korúak létszáma (15–64 évesek), ennyivel nagyobb a munkaerőpiacról kilépők, mint a munkaerőpiacra belépők száma. *Baksay Gergely* hozzátette, hogy a kelet-közép-európai régióban vége az „olcsó munkaerő” korszakának. A nyitott európai munkaerőpiac, a képzettség növeli a munkavállalók béralkuerejét, ami a bérfelzárkózás és a termelékenységnövekedés miatt kedvező a nemzetgazdaság számára. A rövid távú munkaerőpiaci folyamatokat ezek a hosszú távú trendek határozzák meg. A magyar munkanélküliségi ráta az egyik legalacsonyabb az EU-ban. A munkaerő-tartalék kapcsán *Baksay* megjegyezte, hogy a 15–24 évesek között van még tartalék a foglalkoztatásban, de ez csak iskolarendszer melletti foglalkoztatást jelent, ami viszont a kevesebb ledolgozott munkaóra miatt nem jelent számottevő GDP-növelő tényezőt. Kiemelte, hogy a munkaerő mennyiségi (extenzív) növekedése helyett minőségi (intenzív) növekedésre kell áttérni, növelve az egy munkaerőre jutó kibocsátást – azaz a termelékenységet –, hosszú távon ez eredményezhet fenntartható felzárkózást.

Becsey Zsolt hozzászólásában egyetértett abban, hogy jelenleg szűk a bevonható szabad munkaerő-tartalék, elsősorban a hosszú távon érvényesülő demográfiai trendek miatt. A 2023-as recessziós gazdasági környezetben kismértékben nőtt a munkanélküliségi ráta, de ennek leszorításában már nincs jelentős munkaerőpiaci tartalék. A termelékenységnövekedés irányait tekintve kedvező, hogy a feszes munkaerőpiac a cégeket olyan beruházásra ösztönzi, amely kiváltja a hiányzó munkaerőt, ezek a beruházások elsősorban technológiai (digitalizáció, MI) jellegűek lehetnek. A vállalatoknál jelenleg a belső kereslet gyengesége fogja vissza a beruházásokat, de a hiányzó munkaerő kiváltása miatt van beruházási szándék a vállalati szférában. A potenciális növekedés és a gazdaság ciklikussága kapcsán *Becsey* megállapította, hogy a gazdaság élénkítése akkor célszerű, ha ez a gazdaság termelékenységnövekedésével párosul. A korábbi tapasztalataink ebben

¹² A részletekről áttekintést nyújt *MNB* [2023b] és *Hornýák* [2023].

kedvezőtlenek, hiszen a 2017–2019 közötti időszakban – a magas aggregált kereslet időszakában – nem tudtunk technológiai ugrást megvalósítani.

Tardos Gergely a foglalkoztatás magas szintjét a jelenlegi gazdasági környezetben azzal magyarázta, hogy a termelési szerkezet optimalizálása során a finanszírozási költség gyors emelkedésével párhuzamosan a bérköltség az infláció jelentős növekedése miatt reálértékben csökken, emiatt a vállalatok számára a munkaerő relatíve olcsóbbá válik, ami munkaintenzívebbé teszi a termelést. Kezdetben a foglalkoztatás csökkenése, a munkanélküliség kismértékű növekedése átmenetinek bizonyult, utána ez a trend megfordult. A foglalkoztatás Magyarországon a globális trendekkel megegyezően alakult, viszont a munkaerőpiacon már kevés a tartalék, így munkaerőimportra lehet szükség a munkaerő-kereslet kielégítésére. A feszes munkaerőpiac miatt középtávon valószínűleg alacsonyabb növekedéssel kell számolni, mint az ezt megelőző évtizedben.

Palócz Éva a munkaerőpiaci trendek értékelése kapcsán megállapította, hogy az extenzív növekedés tartalékai nem tekinthetők szűk keresztmetszetnek, amennyiben munkaerőimportra kerül sor. Szerinte egy magasabb hozzáadott értékű gazdasági növekedés elérése érdekében a termelékenység jelentős javulásának követelményét munkaerőimport fokozottabb igénybevétele nem tudja kiváltani. A magyar gazdaság termelékenységének növekedése elmarad a régiós versenytársakhoz képest.¹³ Összegzőképpen megállapította, hogy nincsenek valójában munkaerőkorlátok, az extenzív növekedés tartalékai nem merültek ki, mert az importált munkaerő rendelkezésre áll. Ezért nem ért véget az „olcsó” munkaerő időszaka, viszont kívánatos lenne, hogy a magyar kibocsátás szerkezete elmozduljon a magasabb hozzáadott értékű termelés felé.

Pénzügyi stabilitás, euroizáció, költségvetési politika – hogyan alakulhat az államháztartási hiány?

Palócz Éva a költségvetési folyamatok értékelése kapcsán elmondta, hogy a várható fogyasztásnövekedés automatikusan javítja majd a költségvetési egyensúlyt az áfabevételek növekedése révén. Ha a költségvetési hiány csökkentésére kerülne sor, a kiigazítás szerkezete (új termékadó bevezetése vagy a meglévő adók felemelése révén) alapvetően befolyásolhatja az inflációt és a gazdasági növekedést is. Megítélése szerint az államháztartási hiánynak csökkennie kell, ennek ütemezése azonban még kérdéses. A 2,9 százalékos költségvetési hiánycél 4-4,6 százalékra történő emelésére számít. Az euroizációban (euróban denominált eszközök felé való fordulás) nem lát lényegi kockázatot jelenleg. Ha nincs pénzügyi pánik, és nincs további hirtelen forintárfolyam-gyengülés, akkor nem várható, hogy a vállalati, illetve lakossági szektor tömegesen váltaná át forinteszközöket euróalapú instrumentumokra.

Tardos Gergely szerint 2023-ban a költségvetés kiadási szerkezetében meghatározók voltak a rezsivédelmi kiadások, ezek 2024-ben az energiaárak visszaesésével

¹³ A munkaóra-alapú reáltermelékenység alakulásáról összefoglalást ad *Palócz–Matheika* [2023].

jelentősen csökkenhetnek, ami automatikusan javítja majd a költségvetési egyenleget. Az állami beruházások visszafogása szintén javítja a költségvetés egyenlegét, és a működési kiadások felett is szigorúbb lehet a költségvetési kontroll. Tardos Gergely 2024-ben alappályán további kiigazítás nélkül 4,5-5 százalékos költségvetési deficitel számol. A 2025-ös költségvetési hiány mértéke a túlzottdeficit-eljárás megindítása szempontjából lehet fontos tényező, valószínűleg egy 5 százalék körüli hiányadatot a piac még tolerálhat 2024-ben a választási év miatt, nem valószínű, hogy ez önmagában pénzüpi turbulenciát okozzon. Az euroizáció és a megtakarítások összefüggése kapcsán Tardos kiemelte, hogy a magyar háztartások jellemzően forintban takarítottak meg 2022-ig. Ezen túlmenően az egész kelet-közép-európai régióra általánosan jellemző a saját devizában való megtakarítás, kevés időszakban volt megfigyelhető ettől eltérő viselkedési mintázat. A balkáni országokban viszont ezzel ellentétes megtakarítási trend volt, mivel az ottani lakosság az el nem költött jövedelmeit általában jellemzően euróra váltja. Az euróalapú eszközök irányába való átcsoportosítás csak egyes különleges időszakokban volt megfigyelhető Magyarországon, és jellemzően csak néhány hétig tartott. Ilyen időszak volt például 2009 tavasza vagy a végtörlesztés (2011) időszaka. A 2022-es év fordulatot hozott, hiszen az orosz–ukrán háború, az energiaválság és végül a forint jelentős gyengülése miatt a háztartások jelentős összegben csoportosítottak át hat negyedéven keresztül forintoszközökből euróban denominált pénzügyi instrumentumokba. Volt olyan negyedév, amikor ez az átcsoportosítás meghaladta az egymilliárd eurót, ami az összes háztartási megtakarítási állomány alapján nem magas összeg, de az átcsoportosítás eddigi volumene miatt mégis jelentősnek mondható. A devizapiac 2022 októberében tapasztalt kiszáradásához ez is hozzájárult. 2023 második felében a háztartások megtakarításai újból inkább a forintoszközök felé fordultak. A forintoszközök tömeges átváltásából fakadó pénzügyi stabilitási kockázat jelenleg kis valószínűségű, de nagy kockázat, amely indokolja a jegybank kamatcsökkentési ciklusának óvatosságát.

Baksay Gergely a pénzügyi stabilitási kockázatok kapcsán megállapította, hogy a közelmúltban lezajlott válságok (koronavírus-járvány, energiaválság, recesszió, inflációs hullám, 2023. márciusi svájci és amerikai bankválságok) ellenére a magyar pénzügyi rendszer stabilitása erős maradt, amiben a jegybanknak meghatározó szerepe van. 2022 októberében az MNB a pénzüpi feszültségeket megfelelően kezelte. Az euroizáció kapcsán hozzátette, ha a háztartások, vállalatok euróban denominált megtakarítási eszközök felé fordulnak, akkor ez hátrányt jelent a nemzetgazdaság számára. Ez a jelenség Magyarországon 2022-ben csak rövid ideig tartott, de ez a megfelelő jegybanki lépések miatt véget is ért, alapvető monetáris politikai cél maradt a forintalapú megtakarítások ösztönzése. A költségvetési politika kapcsán Baksay hozzátette, hogy az MNB számításai szerint a Rezsivédelmi Alap kiadásai a GDP 2 százalékaival csökkenhetnek 2024-ben a tavalyi évhez képest; ez önmagában lehetővé teszi a hiány érdemi csökkenését. A költségvetési hiány és az államadósság-ráta fokozatos csökkentésére van szükség az országhoz tartozó felár leszorításához, ami a kamatszint csökkenésén keresztül hozzájárul az infláció csökkenéséhez, valamint a gazdasági növekedés minél gyorsabb helyreállításához is. Végül hozzátette, hogy az MNB becslése szerint a költségvetés és az államadósság GDP-arányos szintje is csökkenhetett 2023-ban 2022-höz képest.

Becsey Zsolt szerint a költségvetési politika alapvetően két korláttal néz szembe: egyfelől az EU költségvetési szabályai (túlzottdeficit-eljárás), másfelől pedig a régiós versenytársak költségvetési hiányban mért költségvetési teljesítményei jelentenek fegyelmező erőt a magyar költségvetési politika számára. Ez utóbbi azt jelenti, hogy ha a régiós országokban nő a költségvetési hiány (mint jelenleg), akkor a magyar költségvetési politikának is nagyobb a mozgásteret. A régióban általában a legmagasabbak között mozog a magyar külső finanszírozási igény¹⁴ és a GDP-arányos államadósság, de az államadósság átlagos lejárat ideje nem tekinthető hosszúnak. A korábbi, nullás költségvetés elérésére irányuló kormányzati célt felváltotta a 3 százalékos maasrichti hiány betartására irányuló költségvetési elköteleződés. Most pedig a fokozatosan csökkenő költségvetési hiány narratívája határozza meg a kormányzat költségvetési politikáját. A szakértő megállapította, hogy finanszírozási oldalról a költségvetési hiánycél egyre kevésbé tudja horgonyozni a teljesülésével összefüggő piaci várakozásokat, de ez a forint jelentős kamatelőnye miatt nem érdekli jelenleg annyira a befektetőket. Előretekintve a kamatelőnyünk várható szűkülésével a költségvetési hiánycél teljesülésének kérdése a befektetői értékítéletben előtérbe kerülhet. Becsey Zsolt várakozása szerint márciusban felülvizsgálják a 2024-es deficitcél, a piac arra számít, hogy ezt valószínűleg felfelé módosítják. Az UniCredit Bank 4,6 százalékos költségvetési hiányt becsül 2024-re. Az eurozicáció kapcsán Becsey kiemelte a forint árfolyamának magas kockázati érzékenységét, de jelentős, gyorsan gyengülő forintárfolyampályára nem számít, a forinteszközök iránti bizalom fennmarad. Mindazonáltal megjegyezte, hogy az Eurobarometer felmérése szerint az euró még mindig nagyon népszerű a magyar lakosság körében, és ez a népszerűség 2023-ban még növekedett is.

Hivatkozások

- BALATONI ANDRÁS–SOÓS GÁBOR DÁNIEL [2023]: Változó világ, változó hatások – az árfolyam makrogazdasági hatásai. Kézirat. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, <https://www.mnb.hu/letoltes/balaton-andras-soos-gabor-daniel-valtozo-vilag-valtozo-hatasok-az-arfolyam-makrogazdasagi-hatasai.pdf>.
- BEKE KÁROLY [2024]: A világ élvonalába ugrott a magyar kamat, vakarhatják a fejüket az MNB-ben. Portfolio.hu, január 15. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20240117/a-vilag-elvonala-ugrott-a-magyar-kamat-vakarhatjak-a-fejuket-az-mnb-ben-663279>.
- ELEMZÉSKÖZPONT [2024]: A magas nyomású gazdaság működése, kockázatai. Elemzéseközpont, január 26. <https://elemzeskozpont.hu/magasnyomasu-gazdasag-mukodese-kockazatai>.
- HORNÁK JÓZSEF [2023]: Miért nem nőtt nagyon a munkanélküliség Magyarországon? Portfolio.hu, december 30. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20231230/miert-nem-nott-nagyon-a-munkanelkuliseg-magyarorszag-659771>.
- MADÁR ISTVÁN [2023a]: Itt a magyar gazdaság régi-új növekedési modellje, a „majdnem mindent bele”. Portfolio.hu, december 4. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20231204/itt-a-magyar-gazdasag-regi-uj-novekedesi-modellje-a-majdnem-mindent-bele-654881>.

¹⁴ 2023 harmadik negyedévéig a magyar gazdaság pénzügyi mérleg szerinti négy negyedéves finanszírozási igénye a GDP 4,2 százalékára csökkent. A régiós országok – reálgazdasági alapú – külső finanszírozási képességéről összefoglalást ad az MNB [2024] (11. o.).

- MADÁR ISTVÁN [2023b]: A beruházások helyett az árak robbantak fel Magyarországon. Portfolio.hu, október 28. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20231018/a-beruhazasok-helyett-az-arak-robbantak-fel-magyarorszagon-643883>.
- MNB [2016]: Növekedési jelentés, 2016. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, 16. o. <https://www.mnb.hu/letoltes/novekedesi-jelentes-2016-hu.PDF>.
- MNB [2022]: Termélekenységi jelentés, július. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, <https://www.mnb.hu/letoltes/termelekenysegi-jelentes-2022-julius.pdf>.
- MNB [2023a]: Inflációs jelentés, december. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, <https://www.mnb.hu/letoltes/hun-ir-digitalis-24.pdf>.
- MNB [2023b]: Inflációs jelentés, szeptember. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, <https://www.mnb.hu/letoltes/hun-ir-digitalis-23.pdf>.
- MNB [2024]: Fizetési mérleg jelentés, január 26. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, <https://www.mnb.hu/letoltes/fizetesi-merleg-jelentes-2024-januar-digitalis.pdf>.
- PALÓCZ ÉVA–MATHEIKA ZOLTÁN [2023]: A recessziónak vége, de jön az alacsony növekedés csapdája? Portfolio.hu, december 5. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20231205/a-recesszionak-vege-de-jon-az-alacsony-novekedes-csapdaja-655241>.
- PÁSZTOR SZABOLCS [2024]: Még mindig magas hőmérsékleten ég a magas nyomású gazdaság körül kialakult vita. Oeconomus Gazdaságkutató Alapítvány, január 24. <https://www.oeconomus.hu/oecoglobus/meg-mindig-magas-homersekleten-eg-a-magas-nyomasu-gazdasag-korul-kialakult-vita/>.
- REGŐS GÁBOR [2024]: Magas nyomású gazdaság – a felzárkózás kulcsa (?). Mfor.hu, január 27. <https://mfor.hu/cikkek/makro/magas-nyomasu-gazdasag--a-felzarkozas-kulcsa-.html>.
- SPÉDER BALÁZS–VONNÁK BALÁZS [2023]: Inflációs sokkok és dezinfláció: stilizált tények az elmúlt 50 év alapján. Hitelintézeti Szemle, 22. évf. 3. sz. 26–47. o. <https://hitelintezetiszemle.mnb.hu/letoltes/hsz-22-3-t1-speder-vonnak.pdf>.
- SURÁNYI GYÖRGY [2024]: Magyarország a lejtőn. Portfolio.hu, január 5. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20240105/suranyi-gyorgy-magyarorszag-utja-a-lejton-660721>.
- VOJNITS TAMÁS [2024]: A magas nyomású gazdaság lehet a vezérfonal. Portfolio.hu, január 25. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20240125/vojnits-tamas-a-magasnyomasu-gazdasag-lehet-a-vezerfonal-664799>.

Laczkó Tihamér

SEGREGATION IN PRIMARY SCHOOLS AND THE SOCIAL INEQUALITIES
IN TEST RESULTS IN HUNGARY (2006-2019)

Zoltán Hermann, Gábor Kertesi and Júlia Varga

This paper examines the school performance and segregation of primary school students from different social backgrounds over the 2006-2019 period. Our results show that there has been a significant increase in the inter-school segregation of students in general, and a particularly large increase in segregation took place in the case of students in the bottom income quintile. In the second half of the period, the social inequalities in test results also increased. There is an association between segregation and social inequalities: in the districts and cities where segregation is stronger, the social inequalities of test results are generally larger.

CLOTH FOR WINE
FRAGMENTS FROM THE HISTORY OF A “NON-TRIVIAL BUT TRUE”
ECONOMIC DOCTRINE

Aladár Madarász

The principle of comparative advantages is a key concept in classical economics, which explains the mutual advantage in international trade. While the theorem is commonly attributed to Ricardo, the question of priority has been debated for over two centuries. In the 20th century, Robert Merton's sociology of science hypothesized about “multiple discoveries”, which he considered to be the dominant pattern in scientific research. Some historians of economic thought have identified the principle of comparative advantage as one of the multiple discoveries in economics. This paper examines the texts on trade advantages published by Ricardo and his contemporaries (Robert Torrens, Heinrich von Storch, and an anonymous English pamphleteer) and describes the fluctuating views of Torrens and John Stuart Mill in the first phase of the priority debate. The next section reviews the historiography of the “four magic numbers” in Ricardo's example, which has been debated among historians of economics. Different versions of two basic narratives have been formulated, one accepting Torrens' claim to priority and the other attributing the substantive development of the theory of comparative advantage to Ricardo, but no consensus has been reached.

THE METAMORPHOSIS OF RESILIENCE

Olivér Kovács

This paper attempts to answer the question of whether the concept of resilience in economics, which is considered to be systemic, is systemic enough. First, it briefly reviews the dominant economic interpretations of resilience and points out the tacit assumptions of the prevailing understanding that are incompatible with the nature of the real socio-economic system. It then highlights that the inclusion of the dynamic constellation of the large (sub)systems (e.g., the financial sector and the real economy) is essential to understand that, in addition to the restorationist interpretation of resilience known from the mainstream concept, system structuring efforts (i.e., to create a more harmonious relationship between systems) may be needed and, moreover, that their synergistic combination may help to promote the resilience of the system as a whole. The resulting extended theoretical framework is then illustrated on two levels: (i) following the SPIDER approach used in qualitative systemic reviews, it is shown that the resilience-oriented investigations of the mainstream economics literature also suggest that it is worthwhile to address the interaction between the financial sector and the real economy; (ii) this is reinforced by demonstrating the breakdown of the constellation between the financial sector and the real economy. Finally, implications are drawn both for economic theory and economic policy.

ASSESSING THE DEVELOPMENT AND EFFICIENCY OF PUBLIC PROCUREMENT IN HUNGARY

Tünde Tátrai and Péter Juhász

Since 2009, according to market players, the key to increasing the efficiency of Hungarian public procurement has been to improve the public procurement culture and reduce corruption rather than change the relevant regulations. Our questionnaire-based research, which we repeated five times, the key to judging efficiency is the degree of time needed for procedures, the flexibility of public procurement, and the risk for market participants. The market accepts some inefficiency relative to the competitive market by default and participants judge the market's situation against that benchmark as medium. The adequacy of regulation is judged by the participants not against external benchmarks but primarily in the light of the results achieved. The development of the procurement market scores four (medium) on the seven-stage model based on Telgen et al. (2012) where the central issue of the procurement function is shifted to demonstrating that it is doing its job well, meaning it has procured the required items at the best value for money and that there has been no abuse of the process.

A Közgazdasági Szemléhez benyújtott tanulmányok elbírálásának szempontjai

Tisztelt Lektorunk!

Kérjük, hogy *véleményének megfogalmazása után* töltsse ki az alábbi táblázatot, kérdés-csoportonként X-szel jelezve azt a minősítést, amely a legközelebb áll értékeléséhez!

Értékelési kritérium	Nagyon gyenge/ elfogadhatatlan	Elfogadható, megüti a mércét	Kiváló
Tartalmi megítélés			
Relevancia, várható hatás			
Precizitás, világosság			
Szakirodalmi megalapozás, hivatkozások			

Kérjük, a táblázatban foglalt minősítéseket összegezve, *feltétlenül* húzza alá az alábbi javaslatok egyikét!

- A cikk közlését (jelentéktelen javításokkal) *támogatom*.
- A cikk közléséhez *lényeges átdolgozásra* van szükség.
- A cikk közlését *nem támogatom*.

Kérjük, lektori véleményét az alábbi megfontolások alapján készítse el, és lehetőség szerint válaszoljon minden fontosabb kérdéscsoportra az elbírálendő cikkel kapcsolatban.

1. A cikk tartalmának megítélése

Világos, könnyen azonosítható és elemzésre érdemes a probléma, amelyet a cikk tárgyal?

- Alkalmas a szerző által kifejlesztett modell (elemzési keret) a probléma megválaszolására?
- Megfelelők a szerző által választott módszerek, illeszkednek a kutatási kérdéshez? • Elfogadható vagy legalább vitára érdemes a szerző magyarázata, érvelése?

2. A cikk relevanciája, várható hatása

Mennyire fontosak a cikkben felvonultatott új tudományos eredmények az elmélet vagy a gyakorlat (esetleg mindkettő) szempontjából? • Ösztönöz a cikk továbbgondolásra, új kutatásokra? • Várható, hogy a tanulmány tudományos vitát ébreszt? • Van a cikknek gazdaságpolitikai, illetve a vállalatok számára fontos mondanivalója?

3. Precizitás, világosság, áttekinthetőség

Egyértelmű, logikus a kifejtés, világosak a cikk állításai, érvelése? • Vannak fogalmi csúsztatások, homályos fogalmak a tanulmányban? • Hibátlanok a matematikai levezetések, képletek, formulák, táblázatok? • Arányos a cikk szerkezete? • Gördülékenyen van megírva a tanulmány?

4. Szakirodalmi megalapozás és hivatkozások

Épít a szerző a témában közölt releváns szakirodalomra, azt kellő mélységben ismeri? • Tartalmiak a szerző hivatkozásai, vagy formálisak? • Vannak tételesen felsorolandó hiányosságok ezen a területen (megkerülhetetlen szerzők kihagyása, kevésbé fontos szerzők citálása, túlzott mértékű önhivatkozás, nem független, lekötözött hivatkozások stb.)? • Nem támaszkodik a szerző megengedhetetlen mértékben más szerzők írásaira? • Túlmege a tanulmány a szakirodalom egyszerű ismertetésén, összefoglalásán? • Korrektek, pontosak a szerző hivatkozásai a cikkben belül és a cikk végén közölt hivatkozásjegyzékben?

Kedves Szerzőink!

Az MTA Könyvtár és Információs Központtal együttműködve cikkeinket ellátjuk a CrossRef-nél regisztrált DOI-azonosítóval. Ezért kérjük, hogy a *Hivatkozásokban* tüntessék fel a művek DOI-azonosítóját (természetesen sokszor előfordul, hogy nincs ilyen). A DOI a következő linkre kattintva kereshető meg: <http://search.crossref.org>.

Például:

BOLDRIN, M.–MONTES, A. [2005]: The intergenerational state. Education and pensions. *Review of Economic Studies*, Vol. 72. No. 3. 651–664. o.

A hivatkozott tételt bemásoljuk a keresőmezőbe, a találati listából pedig kiválasztjuk a megfelelő tételnél lévő hivatkozást, és beszurjuk a hivatkozás végére: BOLDRIN, M.–MONTES, A. [2005]: The intergenerational state. Education and pensions. *Review of Economic Studies*, Vol. 72. No. 3. 651–664. o. <https://doi.org/10.1111/j.1467-937x.2005.00346.x>.

Ne feledkezzenek meg a beszurtt hivatkozás hiperhivatkozásként való megjelöléséről a kéziratban!

A CrossRef-nél regisztrált DOI növeli a cikkek láthatóságát, könnyíti az adott, kapott hivatkozások összeszámlálását!